

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK

ÉVKÖNYVE

SZERKESZTETTE
SCHULTHEISZ EMIL

TANKÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST, 1953

B 183 240

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK

ÉVKÖNYVE

SZERKESZTETTE
SCHULTHEISZ EMIL

B 183 240

TANKÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST, 1953

AZ ÉVKÖNYV KIADÁSÁT
AZ OKTATÁSÜGYI MINISZTER
RENDELTE EL

B 183240

ELŐSZÓ

Sztálin elvtárs azt tanítja, hogy a felépítmény „miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alap és a régi osztályok felszámolásában és megszüntetésében”.

Ez a tanítás irányt szab a felépítmény jellegű állam- és jogtudományok művelői számára is. Az állam- és jogtudományt tehát úgy kell művelnünk, hogy az az új rend, a szocialista rend felépítésének valóban hatékony előmozdítója legyen.

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának professzorait tudományos munkásságukban ez a törekvés hatja át. Erre mutatnak a jelen kötetben közzétett dolgozatok is, amelyekben szerzőik újabb kutatásaiknak egy-egy eredményéről számolnak be.

A tanulmányok még 1952 augusztus havában elkészültek, de az Évkönyv közzététele csak most vált lehetségessé. A szerzők dolgozataikat Sztálin elvtárs utolsó korszakalkotó művének és az 1952 augusztus hava óta bekövetkezett eseményeknek figyelembevételével átdolgozták.

Schneller Károly professzor munkáját súlyosabb természetű betegségére való tekintettel nem tudta nyomdakész állapotba helyezni. Ezért az csak felgyógyulása után jelenhetik meg.

A bírálókra vár most már az a feladat, hogy kritikájukkal a szerzők további munkásságához segítséget nyújtsanak.

Midőn e kötetet útjára bocsátjuk, nem mulaszthatjuk el, hogy hálás köszönetet mondjunk az Oktatásügyi Minisztériumnak és Tudományegyetemünk vezetőségének azért, hogy az Évkönyv megjelenését lehetővé tették.

Szeged, 1953. évi november havában.

SCHULTHEISZ EMIL

egyetemi tanár

a jogi tudományok kandidátusa

a kari Tudományos Bizottság elnöke

BÓNIS GYÖRGY

egyetemi tanár

a jogi tudományok kandidátusa

Egy Jagelló-kori magyar jogász

(Petróczi Henczelfi István)

I. Egyik klasszikusan tömör áttekintésében Engels végigvezette a jog fejlődését az államelőtti szokástól a törvényen és a törvényhozáson keresztül a természetjog és az örök igazságosság eszméjéig. Kifejtette, hogy a társadalmi fejlődés során a törvényhozás egyre bonyolultabbá válik, és egyre jobban el-távolodik a társadalom rendes gazdasági életfeltételeinek kifejezési módjától, sőt az emberek tudatában önálló elemnek tűnik fel. „Ahogy a törvényhozás bonyolult, terjedelmes egészé fejlődik, új társadalmi munkamegosztás szükségessége áll be; kialakul a hivatásos jogtudósok rendje és velük együtt a jogtudomány.”¹ Engels ezt a tételét a XVI. századeleji német feudális társadalom vonatkozásában már 1850-ben konkretizálta. Rámutatott, hogy a papságot „a könyvnyomtatás és a kiterjedt kereskedelem szükségletei nemcsak az írás-olvasás, hanem a magasabb műveltség monopoliumától is megfosztották. A munkamegosztás intellektuális téren is bekövetkezett. A jogászok újonnan felbukkant rendje a legbefolyásosabb hivatalok egész sorából szorította ki az egyházat”.² Engelsnek ezek az iránymutató megállapításai a jogászrend problémáját vetik fel, melyet magyar vonatkozásban még nem vizsgáltak meg. A hivatásos jogászok csoportjára a német irodalomban általánosan használt „rend” szó itt nem e kifejezés műértelmét fedi, vagyis nem „a lakosság rendi felosztása”-val azonos, „amivel kapcsolatban az államban minden osztály részére más-más jogi helyzet volt meghatározva”.³ Inkább annyi, mint az angol irodalomban bevett „jogi hivatás” (legal profession), de jelentése nem félreérthető: a joggal hivatásszerűen foglalkozó világi emberek csoportját jelöli, mely a társadalmi munkamegosztás során alakult ki.

A jogászrend működését különösen azokban az államokban figyelhetjük meg, amelyek nem rendelkeztek, pontosabban még nem rendelkeztek a jog egyes területeit összefoglaló kódexekkel: a Justinianus-előtti Rómában, a egyes feudális Franciaországban, Angliában és Németországban. A jogi hivatás társadalmi összetételének döntő befolyása volt a jogfejlődésre, elsősorban az ú. n. jogászjog kialakítása révén. Rómában a jogászok kezdetben csak a patríciusok, később is az előkelő rétegek (főnemesség, lovagság) köréből kerültek ki, s amikor a császárkorban ez a korlátozás megszűnt, a jogi hivatás részesei emelkedtek fel az új hivatalnok-arisztokrácia legmagasabb polcaira. Franciaországban a jogi hivatás kezdetben a XII—XIII. század polgári legistáiból tevődött össze, kik szakbírákként hamarosan kiszorították az előkelő laikus bírakat a királyi kúriából. A *magistri curiae* már a XIV. századra befolyásos renddé tömörültek az állandóvá lett párisi parlament körül, sőt kivívták hivataluk átörökítésének és eladásának jogát is. A jogi hivatás, kevés kivételtől eltekintve, kezdetétől a polgári forradalomig a polgárság kezében

maradt. Angliában a jogszolgáltatás központosítása már a franciák előtt megtörtént, s a perbeli képviselők testületeiben igen hamar izmos jogászrend fejlődött ki. Már a XIV. századtól kezdve az ügyvédség kiválogatott tagjaiból (serjeants at law) kerültek ki a bírák, s az ugyanakkor szervezkedő jogász testületek (inns of court) vették kezükbe az utánpótlás gyakorlati képzését is. A jogtanulás jelentős költségei, a barristerek nagy jövedelme mind azt valószínűsítik, hogy az angol jogászrend is a társadalmi vagyonos rétegeiből állott; a kortársak feltűnőnek találták, ha „közembernek” sikerült soraiba bejutnia.⁴ Végül a későn, a római jog recepciójával egyidőben megjelenő csökevényes német jogászrendről maga Engels állapítja meg, hogy „ezek az új jogászok lényegében eleve polgári származásúak voltak”.⁵

A feudális és a polgári magyar jogtörténetírás nem is vetette fel a jogászrend problémáját. Az intézményeket metafizikusan szemlélve elmulasztotta megvizsgálni, melyik osztály számára voltak hasznosak és kedvezőek, melyik osztály tagjai alakították ki őket kizsákmányoló uralmuk fenntartására. Ezt a feladatot nekünk kell elvégeznünk, akik a sztálini útmutatásból tudjuk, hogy a felépitmény „miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik”.⁶ Így azt is meg kell vizsgálnunk, mi volt a szerepük a politikai-jogi nézeteknek és intézményeknek, valamint a politikai-jogi nézeteket valló és intézményeket kiépítő embereknek az alap: a feudális termelőviszonyok megerősítésében és aktív védelmében.

A jogászrend kérdését történészek vetették fel először. Kurdos Tibor mutatott rá, hogy a XIV. században kezdett növekedni a világi litteratusok, jogi ügyekben szereplő deákok száma a királyi jogi szakértőivel, a papokkal szemben.⁷ Molnár Erik e jelenség gazdasági okára: az áruterelés térfoglalására hívta fel a figyelmet. Ez tette az életviszonyokat bonyolultabbakká és a központi államigazgatás feladatait többretűekké; e feladatok megoldásához a latinul írni-olvasni tudás mellett jogi szaktudásra is szükség volt. „A központi kormányhivatalok, a kancellária és a főbíróóságok jogász hivatalkok-kara (kancelláriai tisztviselők, ítélmesterek, jegyzők) és írnoki segédzemelete megnőtt.” S ugyancsak a XIV. századtól kezdve kifejlődött a nemhivatalnok-jogászok, az ügyvédek foglalkozása is.⁸ Mályusz Elemér és Jakó Zsigmond egyes ítélmesterek pályájával foglalkoztak, az előbbi példát adott a középkori jogászok életsorsának rendkívül nehéz, de tanulságos feldolgozására is.⁹ Magunk a XIV—XVI. századi jogászrend összetételét és működését készülő nagyobb tanulmányunkban kívánjuk feldolgozni, s ehelyütt csak egy jellegzetes példát ragadunk ki: Petróczi Henczeli István királyi jogügyi igazgató, majd országbírói és szlavóniai ítélmester pályáját ismertetjük. Előbb azonban néhány általános megjegyzést kell tennünk.

Közismert az a szerep, amelyet a római jog doktorai (legisták) a francia központi hatalom megerősítésében, vagy a németországi recepció előmozdításában játszottak. Hajlamosak volnánk a magyar jogászrend képviselőit csak azokban a római jogi (legum doctor) vagy a sokkal számosabb kánonjogi (decretorum doctor) tudorokban keresni, akik a XIII. század második felétől kezdve tekintélyes számban tűnnek fel hazánkban és jelentős részt kapnak a központi igazgatásban.¹⁰ Ez azonban egyoldalúság volna. Adataink szerint a XIV. század második felében már különvált a jogtudósok és a gyakorlati jogászok csoportja, s ez a különválás a mohácsi vészig változatlanul fennállott. Azok a főurak, nemesek és még inkább polgárok, akik a krakói, bécsi, padovai, bolognai stb. egyetemeken megszerezték az „artes”-ben való jártasságot, később a kötelező humanista műveltséget és a legmagasabb doktori fokozatot, nem vettek részt a világi bíróságok munkájában, a hazai szokásjog fejlesztésében.

tésében. Vagy az egyházi bíróságokon helyezkedtek el, mint vicariusok, vagy a király szolgálatába léptek és politikai-diplomáciai feladatokat láttak el. Az Anjouk, Zsigmond, Mátyás mellett ott állottak a jogvégezett kancellárok, alkancellárok, tanácsosok, majd secretariusok, akik az államélet legfőbb irányítását végezték. Munkaterületük a nagy és a titkos kancellária volt, melyben nemcsak a hivatali előlépésre, hanem az egyházi pályán való előhaladásra is alkalmuk nyílott; jobbára csak külsőleg voltak egyházi férfiak, de a pályájuk során elért, egyre dúsabb javadalmakat a királynak tett szolgálataikért kapták meg, a főkegyúri jog segítségével; sokszor évtizedekig töltöttek be püspöki, érseki széket anélkül, hogy pappá szenteltették volna magukat.

Az a csoport, amelyet a továbbiakban gyakorlati jogászrendnek nevezünk, nem rendelkezett jogi képesítéssel, hanem ismereteit a gyakorlatban sajátította el. Képzettsége nem terjedt túl a „deákműveltségen”, azaz a trivium és quadrivium itthon is elsajátítható ismeretén, melynek következtében ezt a réteget *litteratus* névvel illették, hivatali állásában pedig — a XIII. század utolsó tizedeitől — *magister* címzéssel tüntették ki.¹¹ A jogászrend annak a világi értelmiségnek volt egyik része, amelynek kialakulásáról és társadalmi funkciójáról Gerézdi Rabán kutatásai fognak világos képet nyújtani.¹² A munkamegosztás „a papok — a feudális kor jogtanácsosai — és a nem egyházi jogtudósok között”, melyre Engels találoán utalt,¹³ nálunk már az Anjou-korban kialakult. De míg Németországban az új jogászréteg polgári származású volt, a mi gyakorlati jogászaink túlnyomó részben a kisbirtokos nemességből kerültek ki. Nem állíthatjuk, hogy nem voltak közöttük polgárok, de polgári eredetük nyomait iparkodtak valamilyen úton szerzett nemesi birtokokkal eltakarni, és minden vágyuk az volt, hogy hivatali pályájukon csatládjukat az „obskurus” eredetből a kisenemességbe, vagy a kisenemesek sorából a középnemességbe emeljék fel. Ez a pálya a királyi kúriában (a XV. század elejétől kezdve a *specialis*, majd a *personalis presentia* mellett működő kisebb kancelláriában), illetve a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda, a szlavón bán irodájában indult meg.

Míg a — most nem részletezhető — diplomatikai és szfragisztikai kutatás (különösen Kumorovitz B. Lajos) eredményei szerint a királyi kancelláriának különösen bírósági osztálya, a *cancellaria minor* csak a XV. század első évtizedeiben alakult ki, már az Árpád-kor utolsó századától kezdve találkoztunk olyan bírósági segédszemélyekkel, akik oklevélkiállításra foglalkoztak, és így az ítékezésben kifejeződő jogelveket is megszóvegezték. A nádornak és az országbírónak már a XIII. században külön notariusai, protonotariusai, sőt az országbírójai is voltak. Az oklevélfogalmazó személyzet vezetői, a protonotariusok már az Anjou-korban fontos szerephez jutottak nemcsak az oklevélkiállítás ellenőrzésében, hanem a központi bírászkodásban is.¹⁴ Ezt a szerepbővülést mutatja magyar nevük, az „ítélőmester” is. Az ítélmester — *protonotarius* névpár éppen annyira fejlődést, átalakulást jelez, mint a szolgabíró — *iudex nobilium* névpár, csak hogy itt alkalmasint a szolgabíró — a notariusok főnökéből bíró lett. Amint a nádornak, az a latin név a régebbi: a notariusok főnökéből bíró lett. Amint a nádornak, az országbírónak már a XIII. században volt ítélmestere, ugyanúgy jelent meg a protonotarius *domini regis*, aki azonban nem a külön 1360-ban a protonotarius *domini regis*, aki azonban nem a külön 1360-ban a protonotarius mellett működött, — mint Hajnik gondolta —,¹⁵ hanem a nagy kancellária jegyzőinek közvetlen főnökeként a királynak mind a nagy kegyelmi, mind igazságügyi elhatározásait expedialta. Tény az, hogy 1453-tól párhuzamosan működött mind a különös, mind a személyes jelenlét bírósága, s 1459-től mindkettőnek külön ítélmestere volt, majd e két bíróság összeolvasztásával (1464) mindkét ítélmester a személynök hatósága alá került.¹⁶

Az ítélmesterek, valamint az írásbeli munkát és a kiküldetéseket végző notariusok a joggal hivatásszerűen foglalkoztak, és a laikus nagybirtokosokkal szemben az ítékezésben egyre nagyobb szerephez jutottak. „Az ő, nem pedig a kormányzás gondjaitól elfoglalt uraiknak döntésétől függött a perek kimenetele.”¹⁷ Az 1471:14. tc. egyenesen tőlük kívánta, hogy mindenkinek igazságot szolgáltatassanak, sőt az 1486:20. tc.-nek azt is el kellett tiltania, hogy szállásukon bíraskodjanak.¹⁸ A gyakorlati jogászrend kimagasló tagjai nem a személynőkök, — őket kutatásaim alapján a király bizalmi embereinek, a nagy kancellária igazságszolgáltatási exponenseinek látom —, hanem az ítélmesterek és a királyi jogügyek igazgatói. Csak Werbőczy személyében sikerült 1516-ban áttörniük azt a korlátot, amelyet a hagyomány állít elébük és megszerezniük a legfontosabb kúriai bíróság, a személyes jelenlét elnöki tisztét: a personalis méltóságát.

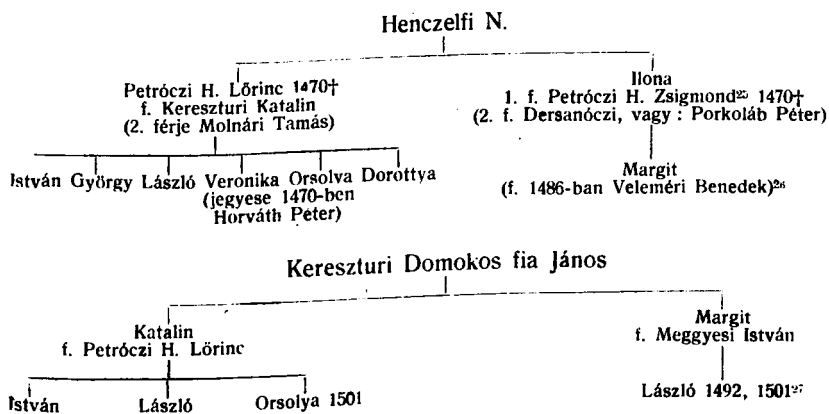
A világi jogászok — egyéni eltérések mellett is — nagyjában megegyező pályát futottak be. A litteratus képzettség megszerzése után ügyvédi működést folytattak, hiteles helyek jegyzőiként tevékenykedtek,¹⁹ majd bejutottak a királyi kúriába, a nádor, országbíró vagy a személynök irodájába (kisebb kancellária) az illetékes protonotarius keze alá. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy joggyakornokként, patvaristákként kezdtek,²⁰ majd néhány év múlva notariusokká emelkedtek, s a magister címet kapták meg. Sokszor évtizedeket töltöttek ebben az állásban, melyben nemcsak az oklevelek fogalmazását végezték, hanem fontos és jövedelmező vidéki kiküldetéseket is kaptak. Azok, akik ügyességük, de még inkább családi vagy helyi összeköttetésük révén kiérdemelték feletteseik bizalmát, hosszabb szolgálat után protonotariusokká emelkedtek. Állásukat a nádortól, országbírótól stb. a familiáris viszony kereteiben kapták, de szakértelmük folytán — már Zsigmond korában — annak távozása után is gyakran helyükön maradtak, s így egész életüket a hivatali pályán töltötték. De helyesen mondja róluk Molnár Erik, hogy „az emelkedő hivatali pályafutást változó magánalkalmazások közvetítették”.²¹ Mint világiak, szolgálataik jutalmát sem az egyházi pályán, hanem királyi és magánadományok, ajándékok formájában találták meg; a birtokszerzéssel iparkodtak magukat és családjukat a társadalmi ranglétrán feljebb emelni. Az eszközökben nem válogattak, hiszen még a korrupciójuk ellen küzdő 1498:4. tc. is a fél tetszésére bízta, ad-e nekik ajándékot vagy sem. De éppen ez a törvénycikk mutatja, hogy — Zsigmond és Mátyás korának csak birtokaik kikerekítésére törekvő jogászaival szemben — a Jagellókor emberei mértéktelenül harácsoltak, a vesztegetést keresték, hogy a fejlődő áruterelés-nyújtotta lehetőségekkel minél jobban élhessenek. A gazdagságért folytatott kíméletlen harcban egyesek tekintélyes birtokokat harácsoltak össze (Werbőczy, Henczelfi), mások erőszakos úton veszítették életüket (Hásságyi, Korothnai).

Az a pálya, amelyet az alábbiakban át fogunk tekinteni, nemcsak egy emberre, hanem a jogászrend általános törekvéseire is világot vet, bár sablonosnak nem tekinthető.

II. Petróczy Henczelfi István családja a Zala megyei Alsólendva környékén lakó, alkalmasint délszláv eredetű Gyüre-nemzetségből származott. A család névadója, Henczel 1363—74. közt szerepel az oklevelekben, róla nevezik utódait még a XV. század derekán is Henczel vagy Henczlin fiainak, róla kapta a nevét a Vas megyei Henczelfalva, mely 1395-ben tűnt fel. Talán ezzel azonos a család XV. századi fészke, a Vas megyei Petrócz (Petrovcz, Petrolcz), hol a nemesi kúria is állott. Emellett a család birtokolta ugyanott Sztanicz és Peszkócz helységeket, átmenetileg más Vas megyei birtokrészeket is. Ameny-

nyire ma megállapítható, a családi birtokok Felsőlendvától keletre terültek el, a Kerka felső folyása táján.²² Egy későbbi jegyzékből, mely már Henczeli István számára készült, pontosan megállapíthatjuk, mekkora falvak lehettek ezek. Petrócson 1510-ben 9 jobbágy- és 2 zsellér-, Sztaniczon 18 jobbágy- és 4 zsellér-, Peszkócson 8 jobbágycsaládot számoltak össze.²³ A Petróczi Henczelfiek tehát — Molnár Erik csoportosítását követve — valamivel kiemelkedtek az „egyfalvas” nemesek közül, de az úri középirtokosságának inkább az alsó határán mozogtak.²⁴ A család birtokait az osztozkodás és a viszálykodás meglehetősen elaprózhatta, s ez nem utolsó sorban indíthatta a törekvő ifjút arra, hogy a familia ingadozó anyagi helyzetét az értelmiségi pályán szerzett vagyonnal támassza alá.

Henczeli István születését az 1460-as évekre tehetjük. Atyja, Lőrinc korán elhunyt, három fiút és három leányt hagyva maga után. Anyja, az ugyancsak kisnemes családból származó Kereszturi Katalin (Domokos fia János leánya) újból férjhez ment Molnári Tamáshoz. 1470-ben a család kezén lévő birtokrészek azáltal is csökkentek, hogy Henczeli Lőrinc nővére: Ilona hitbérét és jegyajándékát, valamint Margit leányának negyedét a visszaváltásig az ősi birtokok (Sztanicz és Petrócz) negyedrészenek átengedésével kellett kielégíteniük; ugyanakkor az özvegy Henczeli Lőrincné sógora, Meggyesi István azon mesterkedett, hogy a családi birtokokat magának adományoztassa a királlyal. Áttekintés kedvéért lássuk a rokoni kapcsolatokat:

A nőági rokonokkal folyó pert Petróczi Horváth Péter, Veronika vőlegénye vitte, az anya sógorának törekvései és a királyi adományozás ellen pedig maga Veronika tiltakozott a vasvári káptalan előtt. (Sajátságos, hogy az első oklevélben a mi Istvánunk, a másodikban pedig öccse: György neve nem szerepel a testvérek felsorolásában.)²⁸ Ilona asszony azonban láthatólag nem nyugodott meg abban, hogy leánya férjhezmenetelig birtokolja Sztanicz és Petrócz falvaknak, meg férje nemesi kúriájának negyedét, s a kor szokása szerint foglalással kísérletezett. Ezzel pórul járt, mert 1476-ban Guti Ország Mihály nádor hatalmaskodásért 50 márkát kitevő fejuáltásban, hitbérének és jegyajándékának elvesztésében marasztalta a sértett Horváth Péter és felesége javára, s a vasvári káptalan az ítéletet végre is hajtotta. Néhai „Henczeli” Zsigmond petróczi kúriája, szőleje, 3 jobbágytelek, Sztaniczon meg 6 és fél telek, valamint a hegyvám $\frac{3}{4}$ része került így a nyertesek kezére.²⁹ Mindennek elbeszélésünk hőse szempontjából az a jelentősége, hogy sógora az Ilona asszonytól homagium fejében kapott birtokrészekbe befogadta a királyi fivérét: Lászlót (György alkalmasint már elhunyt), s ezzel tanulmányok

anyagi alapot biztosított.³⁰ Ezóta már a Lőrincfiak: István és László lépnek előtérbe, tiltják el a nyugtalan özvegyet Sztanicz elidegenítésétől, egészítik ki anyai részeit (Kereszturt és Barkóczot), váltják vissza az 1470-i egyezség szerint a női jogon átengedett sztaniczi jobbágytelkeiket.³¹

Minden jel arra mutat, hogy az 1480-as évekre a Henczefi fivérek anyagiilag rendbejöttek, sőt gyarapodtak is. Ennek abban kell megtalálnunk a magyarázatát, hogy István (talán a vasvári káptalani iskolában) megszerezte a deákműveltséget, litteratus-szá lett,³² és más szűkös helyzetben levő kisnemesek példájára ügyvédi gyakorlatot folytatott.³³ Birtokszerzéseit a későbbiekre hagyva, kísérjük most végig gyorsan emelkedő pályáját.

A magasra törekvő ifjú az 1490-es évek elején juthatott be a királyi kúriába, mert 1495-ben II. Ulászlótól mint magister és curie regie notarius már új adományt szerzett a három ősi Vas megyei birtokra. A következő években ugyanebben a minőségben a nádortól kapott kiküldetéseket, tehát talán az ő irodájában dolgozott.³⁴ De hamarosan új fordulat állott be életében: 1498 decemberétől 1499 novemberéig mint Vas megyei alispán működött.³⁵ Ez a középkorban azt jelentette, hogy a főispánságot betöltő nagyúrnak familiárisává, hűbéresévé kellett lennie.³⁶ Sajnos, nem tudtuk megállapítani, hogy ki viselte Vas megye főispáni tisztét ebben az időben, tehát ki lehetett Henczefi hatalmas pártfogója. 1489-ből ismerjük Monyorókeréki Ellerbach Jánost, azután csak 1505-ben Kanizsai Györgyöt.³⁷ Gyakran előfordult azonban, hogy Vas és Zala megye főispánja ugyanaz a személy volt: sajnos, 1496—1505 közt Holub alapvető műve is csak „Báthori...”-t említ. Bár éppen az 1498:44. tc. tiltotta el több megye főispánságának egyesítését egy kézben, nem lehetetlen, hogy az 1494—96 közt zalai főispánságot viselt Kanizsai György, a környék egyik nagyura volt a Vas megyei főispán már ekkor is, tehát Henczefi az ő szolgálatába lépett, mikor egy éven át (vagy valamivel tovább) alispánságot viselt.³⁸ A nagyúr szerezhette a Henczefi fivérek számára a Farkasfalva birtokra vonatkozó új adománylevelet is, mert a király „híveinek kérésére” hivatkozik.³⁹

Mikor és miért ért véget Henczefi István alispánsága, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy a vidéki elfoglaltsággal járó tisztsége révén kiesett a királyi curia jegyzői közül. Ismét ügyvédi gyakorlatot kellett folytatnia, s nem siker nélkül, mert 1502-ben Bornemissza János kincstartót képviselte a Paunkirchner-hagyatékért folyó perben.⁴⁰ Ez a kapcsolat magyarázhatja meg pályájának újabb, ismét nem sablonos fordulatát: 1503-ban már szolnoki sókamarpán volt, alkalmasint Bornemissza bizalmából.⁴¹ E minőségéről több említés nincsen, talán urával együtt kellett távoznia, aki 1500—1504-ig viselte a thesaurarius tisztét.⁴² De hogy anyagiilag gyarapodott és társadalmilag emelkedett ebben az időben, azt egyrészt birtokszerzéseit tanúsítják, másrészt a vele kapcsolatban most már következetesen használt egregius címzés, mely a tehetősebb, előkelőbb nemeseknek járt ki.⁴³ S alkalmasint a királynál nagy megbecsülésben álló Bornemissza közvetítésével kapta meg 1505 nyarán a királyi ügyigazgató felelős és jövedelmező pozícióját is.

III. Hajnik alapvető munkájában végigkísérte a király jogi képviselőinek szereplését az első állandó ügyigazgatóktól (Jakab mester, Raveni Mihály Zsigmond idejében) a mohácsi vészig. Röviden utalt Henczefi emelkedésére is, notariusból „director causarum regalium”-má, majd ítélőmesterré.⁴⁴ De — bár ismerte⁴⁵ —, nem dolgozta fel azokat az érdekes és a korban egyedülálló adatokat, amelyek Henczefi szerződésére és javadalmazására vonatkoznak. A király képviselétével már 1505 márciusában megbízhatta, de állandóan csak ez év június 27-én alkalmazta.⁴⁶ Henczefi elszámolásából tudjuk ezt, melyet

pontosan tíz év múlva, 1515 Szt. László napján nyújtott be, és (Várdai) Pál alkincstartó hitelesített. Eszerint a király 1505 Lászlónapkor vette fel szolgálatába, és ha nem is formai szerződésre, de megállapodásra lépett vele. Évente 300 forint készpénz, 200 forint értékű só járt neki, ezenkívül évente egy nyári ruha jó skárlátból meg egy téli ruha bársonyból vagy karmazsin atlaszból. nyestbőr szegéllyel. A nyári ruhát az elszámolásban 25, a télit 60 forintra értékelték. Ulászló pénzügyeire jellemző, hogyan fizették meg ezeket a járandóságokat. Készpénzt ritkán adtak, hanem kiutalták valamelyik megye (leggyakrabban Bars, egy-egy alkalommal Nógrád és Hont) adójának egy részét. Tízévi készpénzjárandóságából, 3000 forintból ezen a módon összesen 1648 Ft 38 dénárt kapott meg. A sölletményt időnként a szegedi vagy a szolnoki kamarától vette fel, de a 2000 forint értékű helyett csak 1400 forintnyit. Végül a tíz év alatt háromszor kapta meg a nyári ruhát, a téli ruhát pedig csak egyszer, azt is prém nélkül, így 107 forint atvett értékkel szemben 743 Ft hátralékot tüntetett fel.⁴⁷ Az összes hátralék az 5850 Ft summának majdnem a felét, 2694 forintot tette ki; erről a király sajátkezü aláírásával ellátott kötelezvényt adott neki, megígérvén, hogy „amint lehet”, a királyi jövedelemből kifizeti!⁴⁸

Nem sokkal Henczefi ügyigazgatói alkalmazása után az 1507:3. tc. a királyi tábla nemes ülnökeinek fizetését évi 300, főpapi és bárói tanácsosaiét évi 700 forintban állapította meg. Ugyanakkor a besztercebányai káplán évi 26 Ft, a brassói tanító 24 Ft, az igazgató és a városi orvos 50 Ft, a selmeci plébános és a városi jegyző (1466-ban) 52 Ft, egy püspöki várnagy 200 Ft fizetést húzott.⁴⁹ Henczefi javadalmazása tehát évi 585 Ft értékével majdnem tizenkétszerese volt egy túrhetően dotált litteratusénak és közel háromszorosa egy várnagynak, sőt majdnem elérte egy főrangú tanácsos fizetését. Ennek felelt meg az e g r e g i u s címzés is, amely most már hivatalból járt ki neki. Nem is számítjuk itt hozzá azokat a kisebb-nagyobb adományokat, amelyeket a bőkezű királytól időnként kieszközölt. S ami jellemző, fizetésének egy részét ruhában kapta, mint a XIV. század alispánjai, vagy kisebb rangú familiárisai.⁵⁰ Ha lehet ilyen különbséget tennünk, a királyi ügyigazgató volta-képpen az uralkodó magánalkalmazottja volt.

Milyen feladatokat látott el e busás javadalmazás fejében Henczefi ügyigazgató? Mindenekelőtt a királyi jogok érvényesítését, a király pereinek irányítását végezte.⁵¹ Nem egyszer találkozunk vele, amint a nádor (a király és az országglakosok közti perek illetékes bírása) előtt perben áll, vagy királyi birtokok (kúnszállások) határainak tisztázásánál jelenik meg az uralkodó képviselőjében.⁵² Az ilyen ügyekben nyilván nagy anyagi érdekek forogtak kockán és a jogi képviselőt jól meg kellett fizetni. De ezenkívül sok munkát adtak Henczefinek a kiküldetések is. Most már nem perbehívásra, tudományvételre, bevezetésre, határjárásra vagy végrehajtásra küldték ki, mint notarius korában, hanem — mint az ítélmesterekkel egyenrangút — királyi küldött bíróként. Így már 1505 tavaszán két protonotariussal Patak és Oroszfalu határperének, 1507-ben Ellyevölgyi nádori ítélmesterrel a munkácsi várnagyok és a beregi nemesek közti viszálykodásnak, 1514-ben a Nagylucsei Dóczyiak és a bányavárosok lakosai közti viszályoknak eligazítására delegáltak.⁵³ Még gyakrabban szerepelt felkért döntőbíróként előkelő nagyurak osztálypereiben, birtokviszályaiban: így a Podmaniczky-örökösök, a Korláthköviek, Sánkfalvi Antal pozsonyi prépost és Csorba Endre vitáiban.⁵⁴ Szívesen, de nem ingyen, adott jogi tanácsokat is; így 1513-ban Besztercebánya felhívta Selmecebányát, küldje el városi jegyzőjét az összes városok nevében Budára Henczefi Istvánhoz, hogy tőle tanácsot kérjen. Selmecebányával egyéb-

ként is levelező viszonyban állott, már előbb odaküldte tanulni egyik unokaöccsét.⁵⁵ Jogi tanácsokért és másként tett jó szolgálataiért kapta Czobor Imrétől egyik Bars megyei birtokát is, néhány nappal az ügyigazgatóságról való leköszönése után.⁵⁶ Végül részt vett a jogalkotás munkájában is, amennyiben az országgyűlés a Hármaskönyvet megbíró bizottság egyik tagjának küldötte ki.⁵⁷

Ügyigazgatói működésének idejében újabb (és a jogászrend tagjainál eddig szokatlan) kitérőt tett Henczefli. Látni fogjuk, hogy míg pályája kezdetén inkább Vas megyei jószágainak kikerekítésére törekedett, az 1500-as évek derekán egyre nagyobb méretekben kezdett terjeszkedni Bars, Hont, Komárom, Nyitra és Pozsony megyében. Új szerzeményeihez közel esett a garamszentbenedeki apátság, s amikor Szécsényi János apát 1510-ben meghalt, a szabályszerűen megválasztott Csulai Jánost félretolva, jó félesztendőre kezébe kaparintotta a monostor birtokait. Királyi kinevezésre támaszkodva, mint választott apát 1511 márciusában megkísérelte a Bars megyei Kisjóká megszerzését, s alkalmasint ezidőben próbálta kiforgatni Terjéni Mocskos Pálnét is garamszentbenedeki házából és szőleijéből. Személyesen nem járt a monostorban, hanem maga helyett régi ügyvédjét, Veszelei Miklóst küldte oda, aki 1511 augusztusában számadást követelt az apátság garamszentbenedeki vámszedőjétől. Ez az évközben kért elszámolás arra mutat, hogy Henczefli jó féléven át élvezte is a jövedelmeket, de arra is, hogy nem érezte magát biztosnak, s ezért iparkodott betakarítani annyit, amennyit tudott.⁵⁸ Augusztus elején még választott apátnak címezte magát, amellet ügyigazgatói hivatalát is megtartotta.⁵⁹ Kissé furcsán hangzik, amikor ezt a nagy vagyonszerző világit egyszerre az egyháziaknak kijáró „venerabilis” vagy „reverendus” címekkel illetik, még a következő év elején is, amikor Vas megye hatósága — talán a jogi helyzetnek jobban megfelelően — csupán az apátság k o m m e n d á t o r á n a k mondja.⁶⁰ Knauz arra gondol, hogy a királyra más oldalról gyakorolt nyomás készítette Ulászlót az adományozás visszavonására; tény az, hogy Csulai János e rövid intermezzo után zavartalanul tölthette be székét.⁶¹ Henczefli azonban nem állt egyedül e próbálkozásával. Már elődje, Szécsényi János apát is mint nádori notarius secretarius, világi emberként, a nádor kegyéből jutott a garamszentbenedeki monostor élére, utána pedig 1518-ban Aczél Ferenc királyi secretarius tett eredménytelen kísérletet a javadalom megkaparintására.⁶² Ezek azonban politikai érdemeket szereztek, míg Henczefli inkább a jogszolgáltatásban kifejtett működésére hivatkozhatott, s e kísérletével új utat tört a jogászrend tagjai számára.

IV. Láttuk, hogy Henczefli ügyigazgatósága 1515. június 27-én ért véget, amikor officiumáról lemondott. De már előbb megkereste azt a területet, ahol tovább folytathatta vagyonszerzését. Adataink itt kissé zavarosak. 1515 januárjából ismerünk egy bevallást, amelyet a nádor előtt tettek, és Henczefli ellenőrző jegye (lecta) áll rajta.⁶³ Ilyen jelzést általában csak az ítélmesterek alkalmaztak, márpedig 1504-től 1525-ig Ellyevölgyi János volt a nádori protonotarius. Arra kell gondolnunk, hogy Henczefli átmenetileg helyettesítette őt. Ugyancsak korai adatok említik őt Szlavónia ítélmesterének, aki Kőrösön közgyűlést tart, illetve országbírói protonotariusnak, aki tekintélyes királyi adományokat kap.⁶⁴ Ezeknek legfeljebb a keltezése lehet hibás, mert II. Ulászló a fent idézett kötelezvényében már július 2-án országbírói és szlavóniai ítélmesternek mondja őt, és ennek megfelelően egregius magister-nek címezi.⁶⁵ A további adatok változatlanul e két tisztség betöltőjének tüntetik fel, ha a szlavóniai minőséget nem is említik mindig; amint egy 1520-i személynöki közbenszóló ítélet írja: Henczefli „officio prothonotarius

iudicatus curie nostre nunc fungi dinoscitur”⁶⁶ Hogy az ítélőmesterség erre az időre valóban hivatallá vált, az országbírók változása mutatja legjobban: István mester Werbőczy utódeként lépett Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró szolgálatába, s ennek 1517-ben bekövetkezett halála után az utód, Ujlaki Lőrinc herceg mellett tovább működött. A szlavóniai hivatalt pedig a királyi kúria ítélőmesterei már régen kisajátították maguknak, tekintet nélkül a bán személyére, de az udvart nem hagyták el, hanem a felmerülő teendőket általában helyettesükre (vicemagister) bízták. Így Henczelfi idejéből ismerjük Wratyssa (Wratyssyncz-i) Péter (1516—1518), majd Gregoriánczi György (1520) vicemagisterek nevét.⁶⁷ A két jól jövedelmező tisztség élvezetében István mester 1524 karácsony táján bekövetkezett haláláig megmaradt. Az időpontot két oklevél egybevetéséből tudjuk meg; december 21-én Henczelfi még nádori ítélet hozatalában vett részt, 26-án már halála és magvaszakadta címén adományozta el a király Vas megyei Halastó birtokát.⁶⁸

Ami Henczelfi ítélőmester hivatali működését illeti, ennek súlypontja a kúriai bíráskodásra esett. Akár a nádor, országbíró vagy a személynök vezette a tárgyalást, a főpapok, bárók és választott nemes ülnökök mellett nem nélkülözhetette az ítélőmesterek szaktanácsát. A főnökének nevében kiállított ítéletlevelet az illető protonotarius mutatta be a bíróság ülésén, olvasta fel és adta ki a feleknek; ezt az oklevél hátlapján sajátkezűleg rájegyezte, így tartalmáért is felelősséget vállalt. A többi jelen volt kollegái az 1486:20. tc. rendelkezése szerint az oklevelet utána ugyancsak aláírták, „coramizálták”. Így találjuk meg Henczelfi „coram me” aláírását is egyszer személynöki, másszor nádori ítéletlevelén.⁶⁹ De kiküldték a király vagy a nagybírók a legfontosabb, nagysúlyú jogviták eldöntésére iudex delegatus-ként is, így a Baraggyáni-hagyaték ügyében (Szalkai) László váci püspök, kincstartóval és két ítélőmesterrel együtt, vagy szlavóniai ítélőmesteri minőségében Brandenburgi Györgynek a Zágráb vidéki és lukaveci prédiális nemesekkel folyó pereinek befejezésére Zágrábba.⁷⁰ Mint fent láttuk, Kőrös megyei congregatio generalis-t is tartott. Különösen határperek megnyugtató elintézésére, határok bejárására kellett többször kiszállnia; mint a zágrábi püspökség birtokainak meghatárolására Werbőczy személynök társaságában, vagy az asszony szállási s a kolbászi kunok területének elválasztására a nádor, a személynök, Ellyevölgyi ítélőmester és több nemes ülnök bírótársaként.⁷¹ Szlavón ítélőmesteri minőségében a bánnal együtt kapott parancsot köztudományvétel megismétlésére; ezt persze neki (vagy helyettesének) kellett végrehajtania.⁷²

A bíráskodásban való részvételen kívül hiteleshelyi működést is fejtett ki, mint a többi nagybírók ítélőmesterei.⁷³ Nála volt — a XIV. század óta állandó gyakorlat szerint — az országbíró pecsétje, és az oklevelet ura nevében ő adta ki, a szöveg alatt ugyancsak „coram me” jelzéssel ellátva.⁷⁴ A felek bevallásukat a protonotarius előtt tették meg, és tiltakoztak, ha ez bármely okból megtagadta az oklevél kiadását; így tett Brandenburgi György őrgróf, amikor Henczelfi előtt 22.000 arany forintért, tehát hatalmas összegért eladta Solymos és Lippa várát Perényi Imre nádornak.⁷⁵ Vagy amikor forma szerint a bán előtt jött létre peregyezés, mely a vitás erdő hovátartozását a felek 4—4 jobbágyának vallomásától tette függővé, ezt valójában az ítélőmester hallgatta meg és foglalta írásba, s az érdemi döntésről is neki vagy helyettesének kellett oklevelet kiadnia.⁷⁶ Gyakori eset volt, hogy a felek választott bíróságban egyeztek meg, s az arbiterek vonakodtak döntésüket az országos fórumok előtt bevallani; ekkor királyi parancs szorította rá őket. Az ilyen fassio formulája ekkor már teljesen kialakult. Így 1520-ban Ujlaki Lőrinc herceg, országbíró előtt „megjelent” Henczelfi ítélőmester és előadta, hogy Budán, olasz-

utcai házában János garamszentbenedeki apát a király parancsát felmutatva, eskü alatt vallotta, miszerint a Nagyugróc kiváltására konventjénél elhelyezett 1000 forintot — mivel a kiváltás nem sikerült — a tized és kilenced rész visszatartásával, azaz 200 forint híján Zabláti Salczer Györgynek visszafizette. A bevalló valóban felkereste az ítélemestert, de ennek az országbíró előtti megjelenése pusztán fikció volt. Erre mutat az is, hogy a felmutatott királyi parancsban II. Lajos arra szólította fel János apátot: ne legyen elfogult Bossányi Márton és a Zablátiak előtte folyó perében, és eljárásáról Petróczi Henczefi István országbírói ítélemester előtt tegyen eskü alatt vallomást, melyről ez a nála levő országbírói pecsét alatt oklevelet fog kiállítani.⁷⁷ Hiteleshelyi funkciót látott el az ítélemester akkor is, amikor maga vett át összegeket bírói letétbe (ad manus communes), s ezeket a felek megállapodásának megfelelően fizette ki.⁷⁸

Amikor ilyen nagy értékekről folyt per vagy történt bevallás a protonotarius előtt, könnyen férközhetett hozzá a gyanú is. Így 1522-ben Henczefi panaszt tett a király és tanács előtt, hogy amikor Ujlaki Lőrinc hercegnek a Majthényiek ellen szóló ítéletét Oszlány birtokon végrehajtották, az egybegyűlt szomszédok és határosok előtt Majthényi Márton — fivérei nevében is — az országbíró ítéletlevelét hamisnak és jogtalan úton, a bíróság határozata nélkül kiadottnak bélyegezte és ezt készen állt Henczefinek a rendes bírák székén is szemébe mondani. Ezt István mester nem hallgathatta el, hiszen — mint mondotta — az ítéletlevelet jogosan és a bíróság határozata alapján adta ki a pernyertes Oszlányi Györgynek, s ezért a becsülete ellen elhangzott szavaktól a király előtt, „qui omnium iudicium ordinariorum caput sumus”, a lovagi becsületbíróság szokása szerint tisztázni kívánta magát. A Majthényieknek kézbesítették a személyre szóló idézést, de a per kimenetéről nincs tudomásunk.⁷⁹ Ha nem is ítélezhetünk jó négyszáz év múltán olyan perben, melynek bizonyítékait nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy a kortársak nem egy esetben bizalmatlansággal szemlélték az ítélemesterek onhatalmú eljárását és gyanút fogtak tisztakezűségük tekintetében is. Molnár Erik szerint a percsavaró ügyvédeknel „azok az ítélemesterek sem voltak különbek, akik az országos bíróságok mellett működtek. Ezek magánügyeket vállaltak, mint Werbőczy ítélemester korában, s a Mátyás alatti országgyűlések szerint inkább ügyfeleiket szolgálták, mint az igazságot”.⁸⁰ De ha nem is szólnának a protonotariusok közéleti erkölcei ellen az egykorú törvények, akkor is gyanút keltene bennük magánvagyonuknak nagymértékű gyarapodása, melyet — bármilyen tekintélyes — fizetésükből megmagyarázni nem tudunk.

V. Henczefi működéséről sem lenne teljes képünk, ha csak hivatalos tevékenységét vennénk figyelembe. Idejének és energiájának jelentős részét a vagyonszerzés vette igénybe, s ebben a tekintetben csak Werbőczy mögött maradt el. Azt mondhatnánk, valóságos birtokpolitikát folytatott; céltudatosan, lépésről-lépésre haladt előre, minden kedvező eshetőséget kihasználva. Először Vas megyei családi jószágainak kikerekítésére törekedett, majd az 1500-as évek derekán a Duna vonalától északra fekvő megyékben, valamint Pilisben és a Fejér megyei Soltszéken vetette meg a lábát. Az eredmény mégsem érte meg a ráfordított fáradságot, mert a birtokokért folytatott hajszában rengeteg érdeket sértett meg és gyakran kemény ellenállásba ütközött. Erdemes röviden áttekintenünk vagyonszerzésének főbb állomásait.

A Vas megyei családi birtokok magja, mint fentebb láttuk, Petrócz, Sztanicz és Peszkócz jószágokból állott, Felsőlendva várától keletre. A Henczefi fivérek először is ezekben bírt részeik, továbbá az alkalmasint anyai eredetű Keresztur és Barkócz birtokrészek kiegészítését vették tervbe. 1486-ban István

deák visszaváltotta a női jogon átmenetileg elzalogosított sztaniczai három és fél jobbágytelket, mégpedig özvegy Henczefi Zsigmondné elmarasztalására hivatkozva, az eredetileg kialakult 35 Ft feléért. Már valamivel korábban 100 forintért zálogba vette (fivérével együtt) özvegy Kereszturi Oláh Istvánnának kereszturi és barkóczy részeit. Három év múlva ugyanabban a két faluban a Kereszturi Dorottya által elzalogosított darabokat váltotta magához 32 forintért.⁵¹ 1495-ben kúriai jegyzői szolgálatai fejében új adományt szerzett a királytól a három ősi birtokra, melyekre a királyi jogot is megkapta.⁵² Keresztur nem szerepelt ebben az oklevélben, de egy későbbi esetről tudjuk, hogy a két Henczefinek jobbágysai éltek a faluban, s 1501-ben további birtokrészt vettek itt.⁵³ Három évre rá már Henczefi István egyedül fizette ki unokatestvérét, Margit asszonyt (H. Zsigmond leányát) a Petrócz, Sztanicz, Peszkócz, Keresztur és Barkócz falvakban még kezén levő részeiből.⁵⁴ Fivére, László tehát ekkor már nem élt. Eddig úgy osztották meg a szerepeket, hogy István kúriai és ügyvédi szolgálatával pénzt szerzett, László pedig gondozta a (Barkócz kivételével) egy tömbben fekvő közös birtokaikat.⁵⁵

Henczefi István magányos ember volt, s fivére halála után már csak egy nővére, Orsolya maradt, akire javai szállhattak volna. Ez egy kurtanemeshez: Kereszturi Nagy (másutt: Kövér) Miklóshoz ment nőül, és nyolc gyermekével szegénysorban élt. Éveken át fivére támogatta őket élelemmel és ruhával, majd 1506-ban nővérét fiaival és leányaival együtt magtalan halála esete örökösévé tette összes Vas megyei birtokaiban. A bevallásban, melyhez az ügyigazgató királyi consensust is eszközölt ki, jószágait így sorolta fel: Petrócz, Sztanicz, Peszkócz, Halastó teljes birtokok, Keresztur, Barkócz, Kissomlyó, Barancsfalva birtokrészek és Farkasfalva, Radosincz, Duka puszták, valamennyi Vas megyében.⁵⁶ Ezek közül az ősi birtokokat ismerjük, Halastóról és Kissomlyóról még lesz szó. Farkasfalva prédiurnak régen is bírt felerészére 1500-ban kaptak a Henczefiek új adományt. Kereszturi Meggyesi Lászlóval együtt tiltakoztak az őket közösen megillető Egyházaskölked elfoglalása ellen is.⁵⁷ A nőági unokatestvérrel való közös fellépés arra mutat, hogy ezek a távolabb fekvő birtokok (Farkasfalva, később Farkasfa Szentgotthárdtól DK, Egyházaskölked, később Kölked Körmentől ÉNy) anyai jogon illették meg Henczefiüket. Az utóbbit Bakócz Tamás Somlyóvár uradalmához csatolta, de örököse, Erdődi Péter ellen Henczefi már tiltakozással élt.⁵⁸ Kissomlyó és Duka feküdtek a megyében legmesszebb az ősi birtokoktól; a Sárvár—Sümeg vonalon mintegy középen, Vas megyének déli, zalai határa felé.⁵⁹ De voltak még — átmenetileg vagy tartósan — István mester kezén más Vas megyei birtokok is, amelyeket bevallásában nem sorolt fel: így a Szombat-helytől DK-re fekvő Lukafalva (Hermán), mely már 1498-ban az övé volt és perrel kellett védenie a hatalmaskodóktól, vagy az ettől ugyancsak DK-re levő Demeteri, melyet még ügyigazgatósa előtt régi birtokosainak hűtlensége címén kapott adományba a királytól, de ellentmondásuk miatt talán nem tudott birtokba venni.⁶⁰

Henczefi 1504 nyaráig csak Vas megyei jószágok szerzésére törekedett, de ezeknek birtokába nem mindig juthatott be. Inkább ősi jószágaihoz közeleső birtokrészekre tört, de nem vetette meg a távolabbiakat sem. Így, amikor a Szécsieket be akarták vezetni a petróczi tömbtől délre fekvő Kustanócz és Muszna jószágokba, István mester ellentmondással élt, s pere még két évre rá is folyt. A két jószág 1506-ban nem szerepel az említett bevallásban, tehát láthatóan a Szécsiek kezére jutott, viszont jóval később, 1523-ban Henczefi tiltalmazta őket elfoglalásuktól, tehát (talán átmenetileg) kezén voltak. (Alsó-musznát 1524-ben mindenesetre elvesztette).⁶¹ Az egészen távoleső Kissomlyót

viszont mint sajátját említette meg az 1506-i felsorolásban, négy évre rá pedig adományt szerzett az elhunyt László vasvári prépost birtokrészére is. A bevezetést Lőrincze (Lőrintei) Imre ellentmondása megakadályozta, s ezzel megindult a hosszú adományos per, mely sorozatos távolmaradás és halasztás folytán csak 1519-ben ért véget Henczefi győzelmével. De még ebben sem telhetett öröme, mert az ítélet végrehajtását Lőrincze falusbírája kivont kard felmutatásával megakadályozta (repulsio).⁹² Hasonló hosszadalmas pert kellett folytatnia a Zala megye szélén, a Vas megyei határhoz közelfekvő Ramocsa és Páli birtokok feléért, melyre mint osztályos atyafi formált igényt a Prosznyákokkal szemben. Ezek oklevelekre hivatkoztak, melyeknek felmutatását nyolc éven át elmulasztották, mire utoljára értesítéssel idézték őket a személyes jelenlétre. A per kimeneteléről nem tudunk.⁹³ Bölcsen járt el Henczefi a Somogy megyei Nagybjom zálogbirtokával, melyet távolsága miatt amúgy is nehezen tudott volna kezelni; ezt 40 arany forintért alzálogba adta és pénzt másutt fektette be.⁹⁴

Két évtizednél tovább tartott az a tanulságos küzdelem, melyet a Körmentől DK-re a megyehatáron fekvő Halastó birtokáért folytatott. 1499 tavaszán vette meg 200 Ft-ért a királyi adományos Korlátkövi Osvát tatai-komáromi várnagytól, aki Bebesi Péterrel négy évvel előbbi ellentmondása miatt perben állott, tehát a jószágot nem is tartotta kezében. Nem telt bele két hónap és Bebesi „bizonyos okokból” visszavonta akkori ellentmondását, sőt a Halastó tárgyában folytatott perétől is elállt. Henczefi az 1501-i országgyűlésen megszerezte Korlátkövitől a javára szóló adománylevél nádori átiratát és még ebben az évben a másik adományos, Gorbai Márk beleegyezését is. A két adományos azonban maga akarta lefölözni Henczefi fáradozásának és költségének eredményét: 1503-ban a személyes jelenlétben pert indított Halastóért, hivatkozva az ellentmondás visszavonására. Henczefi beavatkozott és miután okleveleit bemutatta, pernyertes lett. A vasvári káptalan be is vezette a birtokba, de ezt nem sokáig élvezhette, mert Zápolyai János rögtön a beiktatás után erőhatalommal elfoglalta. Hogy mi történt a hatalmaskodó 32. napra történő (rövid) perbehívása után, nem tudjuk, de az 1506-i bevallásban Henczefi Halastóban is örökösévé tette nővérét és ennek gyermekeit. Ez inkább igénye fenntartására szolgált, mert amikor tíz év múlva a Vas megyei javakat tényleg is átadta rokonainak, Halastóról már nem tett említést. A birtokot ténylegesen a Zápolyaiak élvezték. Henczefi később szolgálataival érdemelte ki, hogy az öt megillető jószágot kegyesen visszabocsássák; egy félév alatt kieszközölte Zápolyai István özvegyének, majd fiainak: Györgynek és Jánosnak lemondását az évek óta kezükön volt Halastó birtokáról. Így azután megkaphatta a bevezető parancsot és a vasvári káptalan ezt ellentmondás nélkül végrehajtotta. A vétel és a tényleges birtoklás között 21 évnél több telt el, de most már haláláig nem háborgatták Henczefit. Alig húnyta le a szemét, Nadasdi Tamás máris magának adományoztatta Halastót, de ez már csak örököseinek okozott gondot.⁹⁵ A hosszadalmas ügy jó példa arra, mennyire gyöngye volt még a bírósági szervezet egyik legmagasabb posztján álló ember is arra, hogy igényeit a hatalmas főurakkal szemben érvényesítse.

A Vas megyei családi birtokok állományára az Orsolya és gyermekei javára tett 1506-i bevallás után tíz évvel történt másik átruházás derít fényt. László fivére halála után ugyanis Henczefi arra törekedett, hogy nehezen szerzett jószágai legalább nővére családjában öröklődjenek tovább. 1510 óta következetesen bevételte négy unokaöccsének nevét is a neki tett adományokba,⁹⁶ s hogy a család továbbra is élvezze a deákműveltséggel járó előnyöket, egyik öccsét Selmecebányára küldte latin és német szóra.⁹⁷ De maga is-

merte legjobban azt a féktelen harácsolást, mely a fejlődő árutermelés követ-keztében a kor úri társadalmában lábra kapott, s élt a gyanúperrel, hogy halála után a hozzá hasonlók el fogják ragadozni ősi és szerzett javait az örökösöktől. Ezért 1516 végén a nádor előtt újabb bevallást tett: a Vas megyei Petrócz, Sztanicz, Peszkócz birtokait, Keresztur és Barkócz részeit, valamint Farkasfalva és Radosincz pusztáit ténylegesen is nővérenek s a még élő három fiának, három leányának birtokába adta. Kereszturi Kövér Miklósét, Ferenc, János, Péter fiait és az időközben férjhezment három leányát ezekbe ellentmondás nélkül be is vezették.⁹⁸ Feltűnő, hogy a tíz évvel előbbi 11 birtokkal, illetve birtokrészsel szemben most már csak 7 szerepel; elmaradtak Halastó, KISSOMLYÓ, BARANCSFALVA és DUKA. Az első kettőről tudjuk, hogy ezidőben még idegen kézen voltak. A hatalmas szomszédok nem szüntek meg háborgatni a kismemesi familiát, különösen Szécsi Tamás, aki negyedszázadon át hol Kereszturon, hol Petróczon, hol Radosinczon foglalatott, zaklatta és rabolta a Henczelfiek jobbágyságait.⁹⁹ Mindezek ellenére is csak Radosincz vevszett el, mert a többiekéről Henczelfi halála után örökösei azt vallhatták, hogy István mester életében vele osztatlanul békén birták. Ezt amiatti panaszkubban tették, hogy az ítélőmester elhúnyta után két héttel, Szécsi Tamás kirabolta őket, és még a megmaradt hat birtokot is elfoglalta.¹⁰⁰

VI. Bármilyen nehéz harcokat folytatott Henczelfi a Vas megyei birtokokért, érdeklődését jobban lekötötték a Duna vonalától északra, s általában a fővároshoz közelebb eső új szerzeményei. Bars megyében Egyházaspél (Nagysalló közelében) volt az első jószágga, melynek feiéhez — és a másik felére szóló öröklési joghoz — úgy jutott, hogy a birtokos Szabó Gergelynek a birtok kiváltására Veszelei Miklóssal együtt 285 arany forintot adott. Az 1504 végén történt átruházást és testvérréfogadást hamarosan követte a királyi consensus.¹⁰¹ Ezután a közeli Lót királyi jogát kapta adományba, de a kétszer megkísérelt bevezetésnek mindannyiszor többen ellene mondtak, s velük hozszadalmas pört kellett folytatnia. Végre úgy jutott be a birtokba, hogy 1508-ban kifizette a reá nehezedő 260 forint zálogösszeget. A következő évben Lót még gyümölcsözött is neki: amikor a jószágghoz tartozó Told erdőt Csehi Vas Bence és társai kivágatták, főbenjáró ítéletet küzdött ki ellenük, s az ezt követő egyezségben zálogba vette tőlük a Komárom megyei Felsőcsehi birtokrészüket, mely barsi birtokaitól nem messze terült el. Kapóra jött azután a Lótiak magszakadása, melynek címén 1510-ben ezeknek ottani birtokait is magának kérte fel a királytól. A bevezetésnél csak Kürt és Told pusztákat kapta meg simán. Lót és Kislót iktatásának ellentmondtak, s megindult az adományos per, a szokott halasztásokkal. Néhány év múlva mindenesetre volt része Lótban, mert ottani jobbágyságait említik.¹⁰²

A Lóti-adomány előtt egy hónappal az ügyigazgató Baróti Fycha Demeter magvaszakadta címén kérte fel ennek Bars megyei jószágait. A bevezetést ugyan itt is megakasztotta Baróti Szilva Boldizsár ellentmondása és a rendes perhalasztás, de néhány év múlva beállott az ellentmondó defectusa is. Henczelfi résen volt, és most már (Veszelei Miklós fiaival együtt) az ő javait szerzte meg a királytól. Szilvaközbe való bevezetését ugyan Baróti Márta ellentmondása megakadályozta, s még hat év múlva is perhalasztásról hallunk, de legalább Barótot sikerült ezidőre (1520) személynöki ítélet értelmében tényleg megszereznie. Három év múlva szilvaközi perét is megnyerte, s csak halála előtt egy hónappal kellett ismét a Palajtiak baróti foglalása ellen tiltakoznia.¹⁰³ Ugyancsak Bars megyében „tanácsadással és másként” tett jószolgálatiért Czobor Imrétől magánadományként kapta Nyir birtokot egy halastóval, valóiban csak egy megakasztott beiktatás alapján folyó pert. Őt évre rá meg-

szerezte az adományozó fiának, Czobor Gáspárnak hozzájárulását is. De az ellentmondó Töreiekkel itt is nehezen boldogult, bár birtokrészüket 12 forinton zálogba vette. 1520-ban ügyét áttették a személyes jelenlétre, mert az országbíró — saját főnöke — előtt érdekeltség miatt nem perelhetett. A per még 1523-ban is folyt, de végül Henczelfi győzelmével végződött.¹⁰⁴ Ezenkívül a Bars megyei Ohajon a Palásthyak birtokrészét 16 forintért, az Egyházaspéltől nem messzi Kissarlón pedig 8 jobbágytelket 50 forintért vett zálogba, de bevezetését itt is megakasztották, többek között Bakócz Tamás nevében.¹⁰⁵ Töre birtokból ugyancsak zálogos címen szerzett meg 11 telket 100 forintért makacs ellenfeleitől.¹⁰⁶ Királyi adomány útján kapta meg a Dereslényiek Bars megyei bajkai kúriáját, Óbajka, Kozmahegye, Haró (Horon) részeket és Krakó Hont megyei pusztát, de bevezetése itt is megakadt.¹⁰⁷ Végül itteni birtokainak kikerekítését szolgálta garamszbenedei kísérlete is.

A Barssal szomszédos megyékben tehát láthatóan a birtokok összefüggése révén terjeszkedett Henczelfi (Felsőcsehi Komáromban, Krakópuszta Hontban). De szerzett Hont megyei javakat önállóan is: így Felsőterjén és Kispeszek birtokokat már itteni térfoglalása első éveiben kapta meg defectus címen Beriszló Péter prépost, királyi secretarius-szal együtt; bevezetésük nem sikerült.¹⁰⁸ Magyaráért viszont 102 forint anyagi áldozatot hozott, hogy zálogos címen megkaphassa.¹⁰⁹ Barstól nyugatra haladva, Pozsony megyében egyszerre kapott egy jelentős komplexumot a fiágon magvaszakadt Kürti Beke fia János után: Kürt, Vizkelet, Taksony, Parlócz, Nyék és Csukárpaka birtokokat a királyi joggal, a Kisduna és a Dudvág mentén. A bevezetésnél számos érdekelt ellentmondásába ütközött, így a hatalmas Ákosházi Sárkány Ambruséba, meg a Kanizsaiakéba; hat év múlva is folyt ellenük a per. Most Henczelfi félében belül kétszer eszközölt ki újabb bevezető parancsot, és mind a kétszer ugyanazokkal találta magát szemben, különösen a makacs Kanizsai Lászlóval. Csak onnan következtetünk törekvésének némi sikerére, hogy az első négy birtokot Thurzó Elek tárnokmester rögtön halála után, az ő megvaszakadta címén kérte fel a királytól.¹¹⁰ Pozsony megyében szerezte meg Pusztapatag prédiium kiváltási jogát 46 forintért, ugyanakkor Kismácséd felének, valamint a Nyitra megyei Nagy- és Kis-Ság prédiium felének zálogbirtokát 115 forintért; nemsokára ugyancsak Kismácsédon (Gyékenyemácsédon) 2 jobbágytelket vásárolt 35 forint áron. A zálogbirtokok iktatásának itt is ellene mondtak, de talán sikerült behelyezkednie, mert halála után ugyancsak az ő defectusa címen adományozta el a király.¹¹¹ Végül Pozsony megye nyugati határszélén része volt Nagylévárdban is, de erről csak leányági örökösei tiltakozásából tudunk.¹¹²

Henczelfi birtokszerzéseinek áttekintését Fehér, Pest és Pilis megyében tett — részben sikeres — kísérleteivel zárjuk le. 1515-ben a király magszakadás címén neki adta a Fehér megyei Soltszékben fekvő, a Duna balpartján elszórt Hugye, Tornyosülése, két Apaj, Adács, Szentivánszerki birtokrészeket (itt egy halastóval), továbbá a Pest megyei Almaglófi és Málasmagyar részeket, valamennyit a királyi joggal.¹¹³ Hogy birtokba jutott-e, nem tudjuk, viszont kemény küzdelmet kellett folytatnia a Budához legközelebb eső Pilis megyei szerzeményeiért. 1517-ben Gersei Pető János királyi udvarmester engedte át neki leányfalusi részét, helyesebben a törzsökös leányfalusi Leánycsaláddal és Gercsei Henczi Mátéval folyó adományos perét. A következő években Henczelfi kétszer is eszközölt ki bevezető parancsot, de mindannyiszor makacs ellenállásába ütközött.¹¹⁴ Nagyobb szerencsével járt Felsőkovácsival, melynek egy részét Paztrovity Máté halála és magvaszakadta címén kapta meg a királytól. Mi sem természetesebb, mint hogy a Felsőkovácsiak ellent-

mondtak a bevezetésnek. István mester kerülő utat próbált: előbb átíratta Kovácsi Borbála asszony 1515-i lemondását Paztrovity Máté javára, majd 400 forintért Paztrovity János kovácsi birtokrészét is megvásárolta. (A lemondás maga is érdekes: Kovácsi Borbála asszonyt ugyanis kettős házasságért és latrok befogadásáért hűtlenségben marasztalta el a király, jószágait Paztrovity Máté budai aludvarbírónak adományozta, s mivel ez az asszony életének kegyelmet eszközölt ki, Borbála halálából maga is lemondott az eladományozott birtokról.) A Paztrovity Jánostól vett rész bevezetése sem járt sikerrel, mire Henczefi kénytelen volt felesbe kiegészíteni a harcias Kovácsi Borbála családjával. Ezek ellentmondásukat visszavonták, István mesternek ideje volt még a lemondó oklevél hibáit is kiigazítani, de nem sokáig nyughatott. Néhány évvel a lemondás után a Felsőkovácsiak lekaszáltatták és részben elfoglalták az ítélőmester birtokrészét; láthatóan nem nyugodtak bele a betolakodó birtoklásába.¹¹⁵ A Pilis megyei szerzeményeket egy szentendrei nemesi kúria, szőlő és bizonyos szántóföldek zárják le.¹¹⁶

A vidéki birtokokon kívül Henczefi még Vas megyei alispán korában megvásárolta Giczi Bernáttól a győri káptalanvárosban „torony módjára épült” házának felerészét, majd, amikor hivatása megkívánta állandó budai tartózkodását, az Olasz-utcában (ma Uri-utca) Szabó Imre polgár házát. Ezt 1519-ben csak szállásának, a következő évben már saját házának mondja.¹¹⁷ Az egymást követő vásárlásokat csak jövedelmeinek szigorú behajtása tette lehetővé. Fennmaradt egy regestrum, melyben Petrócz, Sztanicz, Peszkócz, Keresztur és Barkócz birtokainak lakosait (összesen 47 jobbágy- és 14 zsellércsalád), a peszkóczi oltárigazgatóságot és a jobbágyoknak — többek közt bűncselekményeikért — fennálló tartozásait sorolják fel.¹¹⁸ Láttuk azt is, hogy a nem igaz úton szerzett garamszentbenedeki apátság vámszedőjét István mester visszamenőleg is elszámoltatta. De birtokkezeléséről és vagyoni helyzetéről legjobb képet abból a perből kapunk, amelyet néhai Vas megyei tisztjének családjával folytatott. 1511-ben Perényi Imre nádor-helytartóhoz fordult panaszával, hogy míg osztatlan fivére, László élt, s még halála után is néhai Csákányi Farkas Pál igazgatta összes Vas megyei birtokait, mint „factor et officialis”, ki esküvel kötelezte magát hű kezelésre. Mikor László meghalt, kettejüknek 500 forintnál több pénze, bora, a győri káptalantól bérelt tizede(!), ezüstje, gyűrűje, szőnyegei, bútorai, értéktárgyai mintegy 200 forint értékben, valamint a Vas megyei birtokokat érintő oklevelei — többek közt Henczefi László végrendelete is — nála maradtak, s ezeket ura tudta nélkül csákányi kúriájába vitte el. Az elszámolást Budán kellett volna megtennie, de addig halogatta, míg meghalt. A nádor meghagyta fivéreinek és özvegyének, hogy az ingóságok tárgyában rövid határnapon adjanak számot előtte. A felek hamarosan megegyeztek nyolc választott bíróban, kiknek feladata volt a néhai gazdatiszt-vezette regestrumokat átnézni és a család tartozását megállapítani. A perrel kapcsolatban tudjuk meg azt is, hogy Henczefi 1510 nyarán factorát elszámolásra szólíthatta fel, mert a vasvári káptalan előtt bevallást tett a megyei zsoldosok fenntartására beszedett félforintos adó felvételéről. Ezzel a bevallással egyidőben kelt a már említett kimutatás is az öt ősi falu jobbágyairól és zselléiről. A per azzal ért véget, hogy a nádor Farkasék ingó és ingatlan javait — kivéve az özvegy hitbérét és jegyajándékát — visszaváltásig István mester birtokába juttatta.¹¹⁹

Henczefi egyéb jövedelmeire mutatnak azok az adatok, amelyek másoknak vele szemben fennálló tartozásait tüntetik fel. Kenderesi Mihály 100. Babonai Zsigmond 25 forinttal tartozott neki. Valószínűleg hasonló okból, mint Himi Borsvai Péter, aki egy ítéletlevélért 150 forint, tehát tekintélyes

összeg fizetésére kötelezte magát.¹²⁰ Minthogy a Zsigmond kora óta állandó illeték-díjszabás szerint az ítéletlevél taksája az ítélmester és a felek közötti megállapodástól függött,¹²¹ Henczefi is alaposan kihasználhatta a perlekedőkkel szembeni előnyös helyzetét. Hozzátehetjük, hogy neki viszont nem kellett fizetnie a számára kiállított kúriai levelekért. A papiroklevelek hátán legalul kisbetűs megjegyzés szokott állani a taksa lerovásáról,¹²² a számára kiadott ítéletlevelek és bírói parancsok megfelelő helyén viszont vagy a kancelláriai vezetők utasítására történik hivatkozás, vagy arra, hogy — mint „mester”, azaz ügyigazgató vagy protonotarius — nem fizetett.¹²³ Ilyen körülmények között érthető, hogy jó anyagi helyzetben volt, s ezt nem csekély büszkeséggel említette maga is, amikor az ő nevében a vasvári káptalan előtt birtokairól tett (nyilván zálog) bevallás hírért vette. Vizsgálatot kért az ügyben, mert — mint mondotta — ilyen fassiót ő nem tett, nincs is rá szüksége.¹²⁴ A zálogosításoknál és örökvallásoknál ő mindig a záloghitelező, illetve a vevő szerepét töltötte be.

Az elmondottak alapján egy percre sem lehet kétséges, hogyan kell értékelnünk Henczefi István és a hozzá hasonlók pályáját a haladás szempontjából. A magyar jogászrend, mely Mátyás korában a törvényhozás megszilárdításában, a feudális anarchia leküzdésében és a központi államhatalom megteremtésében készséges eszköze volt a nagy királynak, a Jagellók alatt a felbomlást siettető főpapok és főurak szolgálatába szegődött, vagy a maga ügyességére, legfeljebb a köznemesi párt erejére támaszkodva üzte kis játékait, hogy családját a társadalom magasabb rétegébe emelje, vagyonhoz és hatalomhoz juttassa. Henczefi az utóbbi csoportba tartozott, s egyetlen pozitív alkotásáról sem tudunk. A nagyarányú birtokszerző akció, melynek érdekében egész életét töltötte, amelyre hivatali és ügyvédi pályája irányult, végeredményben csak arra vezetett, hogy családját a nemesi középbirtokosság alsó határától a felsőig jutott el. Hiszen a vele kapcsolatban volt 60 birtok, birtokrész és puszták közül egyszerre negyvennél több alig lehetett kezében, s ezek közül is mennyi volt néhány jobbágyteleknyi részecske, vagy pusztatelkeket tartalmazó és alig hasznosítható ingatlan! Ezekre is lecsaptak az ítélmester halála után az adományra áhítozók és a foglalás egyszerűbb útját választó közeli nagybirtokos, Szécsi Tamás; Henczefi örökösének, a Kereszturi Kövéreknek nehéz és hosszadalmas pert kellett folytatniok, hogy legalább a Vas megyei jószágokat visszakaphassák.¹²⁵ S ami az oklevelek hangzatából nem tűnik ki: az ítélmester jogi praktikáinak, költséges pereinek, tizedbérletének, ingatlanszerzéseinek végső soron mindig a jobbágyság fizette meg az árát. A szép szavakba foglalt jogügyletek az ő egyre súlyosabb terheit vették alapul, az ő többletmunkájának, véres verejtékének eredménye fölött rendelkeztek. A Jagelló-kori magyar jogászrendről, Henczefiről is elmondhatjuk, hogy a dolgozó tömegeket nem védte meg a hatalmasok visszaéléseitől, sőt maga is részt vett felkeléseik, bérmozgalmak elfojtásában, a jobbágyokat súlyosan érintő hatalmaskodásokban.¹²⁶ „A törvényben” — ez hazánkra is áll — „bárók, papok, patriciusok ültek vagy jogászok, akik jól tudták, miért fizetik őket. Hiszen a birodalom valamennyi elismert rendje a parasztok kiszipolyozásából élt.”¹²⁷

JEGYZETEK

¹ A lakáskérdéshez. Marx—Engels: Válogatott művei, I. (Budapest, 1949, Szikra) 606. Saját kiemelésem.

² A német parasztháború (Budapest, 1949, Szikra) 14. Saját kiemelésem.

³ Lenin: Összes művei, VI. 97. oroszul, id. Állam- és jogtörténet I. (Budapest, 1951) 117.

⁴ Koschaker, Paul: Europa und das römische Recht (München—Berlin, 1947) 164—167.

⁵ A német parasztháború 148.

⁶ Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány (Budapest, 1950, Szikra) 7.

⁷ Deákmuveltség és magyar renaissance, Századok, 1939, 311.

⁸ A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig (Budapest, 1949, Szikra) 303.

⁹ Mályusz Elemér: Thúróczi János krónikája (Budapest, 1944, Ert. a tört. tud. köréből XXVI. 3.); Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején (Kolozsvár, 1947), ill. Organizatia cancelariei voevodale ardeleni la începutul secolului al XVI-lea (kny. Hrisovul VI, 1946). A román kiadás volt kezemenél.

¹⁰ Velük máshelyütt kívánok bővebben foglalkozni.

¹¹ Pl. 1373: unacum magistro Gregorio curie vestre notario (a nádoré); 1374: magister Gregorius litteratus curie nostre notarius (a nádoré, két helyen is), Zichy-okmánytár III. 514, 527, 548.

¹² Ezúton is köszönöm több vonatkozásban nyújtott szíves segítségét.

¹³ A német parasztháború 148.

¹⁴ Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan (Budapest, 1930) 142, 143, 171, 228.

¹⁵ A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházak-beli királyok korszakában (Budapest, 1892, Ert. a tört. tud. köréből XV. 2.) 8—10; A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt (Budapest, 1899) 35, 48—50. Az 1360-i adat Smiücklas XIII. 76.

¹⁶ Hajnik: Személyes jelenlét 16, Bírósági szervezet 39—40.

¹⁷ Mályusz id. m. 7.

¹⁸ Hajnik: Bírósági szervezet 50. Téves úton jár Vinkler János, aki „Az ítélőmesteri joghatóság kialakulása” c. munkájában (Klebelsberg-Emlékkönyv, Budapest, 1925, 321—330) az 1458 (pesti): 32. tc. hibás olvasásától félrevezetve a specialis presentia ítélőmesterét a személynökkel azonosítja.

¹⁹ Kumorovitz B. Lajos: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig (Turul, 1928, 7) említi, hogy Leleszen a hiteleshelyi iroda vezetője, a magister notarius, litteratus notarius világi. Thúróczi János 1470—75 a sági konvent jegyzője (Mályusz id. m. 6), Barcsay Pál későbbi erdélyi ítélőmester 1492—97 a kolozsmonostori konventé (Jakó id. m. 136).

²⁰ A ... de curia regia specialiter exmissus (deputatus) ... nevek később nem egyszer notariusokként tűnnek fel, és vannak esetek, ahol a notariustól megkülönböztetik őket, pl. 1465: Zichy-okmt. X. 334, 1475: Dl. 70977, 1520: Dl. 23388. — Nem ismeretlen ezidőben a patvarista szó sem, ld. a Werbőczy-féle formuláskönyv címét: Incipiunt quedam collecture stili pathwaristici... Eckhart Ferenc: Formuláskönyv Werbőczy István hivatali működése köréből (Illés-Emlékkönyv, Budapest, 1942) 152.

²¹ Id. m. 326 (105. jz.).

²² Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, II. (Budapest, 1901) 114—115; Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, II. (Budapest, 1894) 785, 826; Varjú elemér: A Szentbenedekiek címerlevele és a Jöre nemzetség (Turul, 1900, 143—147.).

²³ Dl. 58247.

²⁴ Molnár id. m. 274.

²⁵ Nyilván felesége és vele kapott birtoka után viselte ezt a nevet.

²⁶ Dl. 46050.

²⁷ 1492: H. István Meggyesi László nevében is perli nagyanyjuk negyedét, Olt. Saller-lt. F. 33. N. 26.; 1501: az unokatestvérek együtt tiltakoznak, Dl. 58209.

²⁸ 1470: Dl. 45395, 45405. A kettő közt két hónap sem telt el!

²⁹ Dl. 58167, 58168.

³⁰ 1476: Dl. 45655.

³¹ 1482: Dl. 58182, 1486: Dl. 38861, 46050, 1489: Dl. 46117 (Csánki II. 831).

³² 1486: Dl. 46050.

³³ Fekete Nagy Antal szíves közlése.

³⁴ 1495: Hazai Okmánytár V. 379 (Dl. 88189), 1496: Podmaniczky-oklevéltár I. 285, 1498: Dl. 37709. — A curie regie notarius általános kifejezés, melyben nemcsak a iudex curie regie, tehát az országbíró jegyzői foglaltatnak.

³⁵ 1498: Szarvaskendi Sibrith Lászlóval, Dl. 58200, 1499: birtok vevője, Dl. 58201, 1499: Sitkei Gergellyel, Dl. 58205, 58206. — 1501 ápr. 6-án már nem ő az alispán, Dl. 58210, 1502-ben sem, Dl. 58213.

³⁶ Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete (Fejérvataky-Emlékkönyv, Budapest, 1917).

³⁷ Reiszig Ede: Vas vármegye tisztikara a középkorban (Köszeg, 1940), 20. Ez a munka Henczefi alispánságáról sem tesz említést.

³⁸ Holub József: Zala megye története a középkorban, I. (Pécs, 1929), 131, 474.

³⁹ 1500: Dl. 58207, 58208.

⁴⁰ Dl. 21112.

⁴¹ Dl. 58215.

⁴² Fögel Lajos: II. Ulászló udvartartása (Budapest, 1913) 55.

⁴³ Már 1501-ben így címezi Vas megye hatósága, Dl. 58210, de állandóan és királyi oklevélben csak 1504-ben, Dl. 58219, 58221, 58222, 58225.

⁴⁴ Hajnik: Bírósági szervezet 183—184.

⁴⁵ Hajnik-regesták (Orsz. Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung., 1968) XI. 219, 220.

⁴⁶ 1505 márc. 6. egregii magistri... directoris causarum nostrarum... kérésére consensus ad, Dl. 58226.

⁴⁷ 1515: Dl. 47132. A kor adótörténetéhez nem lesz érdektelen a Henczefinek juttatott összegeket ismertetni: Bars megye 1505-i 60 dénáros adójából 100 frt, ugyanannak 1506-i félforintos adójából 163 frt, ugyanannak 1507-i adójából 113 frt 45 dénár, Nógrád megye 1508-i félforintos adójából 83 frt 63 d, Bars megye 1509-i félforintos adójából 159 frt, posztóban 4 frt, Bars megye 1511-i első 20 dénáros adójából 400 frt, Bars megye 1512-i 20 dénáros kamarahasznából 45 frt 30 d, ugyanannak 1513-i első félforintos adójából 107 frt 25 d, Hont megye 1513-i első félforintos adójából 172 frt 75 d, a győri püspök a király számlájára fizetett neki 300 forintot; összesen 1648 frt 38 dénár, hátralék 1351 frt 63 (!) dénár. — Az elszámolás tisztázott és aláírt példányán kívül megvan több részlete, illetve fogalmazvány is, Dl. 47129, 47130, 47131, 47133. — Várdai Pál kincstartó még évek múltán is fizette a részleteket, így 1520-ban 50 forintot utalt ki Szlavónia adójából, ld. Iványi Béla: A körmendi levéltár missilis levelei I. (Körmendi füzetek 5. sz.) 121. sz.

⁴⁸ 1515: Dl. 47112.

⁴⁹ Molnár id. m. 192—194.

⁵⁰ Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban (Kolozsvár é. n.) c. munkám, 223—224, 229—230.

⁵¹ 1515: ...ratione huiusmodi officii, hoc est directionis ac curationis causarum nostrarum... jár a salarium, írja II. Ulászló. Dl. 47112.

⁵² 1506: Dl. 21609, MTT. XII. 40, Gyárfás István: A jász-kunok története III. (Szolnok 1883) 722.

⁵³ 1505: Esztergomi primási lt. Arch. Sec. F. 5. 103. (Orsz. Lt. regesta), 1507: Dl. 47203, 1514: Dl. 22606; Wenzel Gusztáv: Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy—Lucsei Dóczyakkal 1494—1548 (Budapest, 1876, Ért. a tört. tud. köréből VI. 6), 68 (I. jz.).

⁵⁴ 1510: Podmaniczky-oklevéltár I. 587, 603, 1511: uo. II. 46; 1512: Knauz Nándor: A Garam-melletti szentbenedeki apátság története, I. (Budapest, 1890) 85.

⁵⁵ 1513 okt. 5, 1514 (?) aug. 27, Selmecebánya lt. (Orsz. Lt. regesták, az eredetét sajnos nem láthattam); a tanítatásra 1511: Dl. 46978.

⁵⁶ 1515: tam in dandis consiliis quam etiam alias... Dl. 58271.

⁵⁷ Approbatio Tripartiti operis.

⁵⁸ Knauz id. m. 83—85.

⁵⁹ Dl. 46978.

⁶⁰ 1512: Dl. 58261.

⁶¹ Knauz id. m. 85.

⁶² Szécsényi Jánosra 1473: Dl. 45528, 1474: Békefi Remig: A pásztói apátság története I. (Budapest, 1896), 383, 1482: Knauz id. m. 81; Aczél Ferencre 1518: Hazai Okmánytár II. 407, Knauz id. m. 88.

⁶³ Lecta per Henczefy. Dl. 60030.

⁶⁴ 1515 márc. 2.: Dl. 22659, jún. 22: Dl. 47111.

⁶⁵ Dl. 47112.

⁶⁶ Dl. 58306.

⁶⁷ 1516: Wrathysyncz-i, Dl. 37994, 1517: lecta (vagy correcta) per Wtha (a szokott rövidítéssel), Dl. 37929, 37764, 38017, 1518: u. így Orsz. Lt. fényképgyűjt. bashalmi Pongrác-lt. 8. cs. 24. sz. és ez évből: Wratyssa Péter vicepangister, Henczefi szlavón itélőmester helyettese, Dl. 37582. — 1520: Gregoriánczi György viceprotonotarius, Dl. 89142.

- ⁶⁸ Dl. 60093, 58349. Országbírói és szlavón ítélőmesteri minőségére ez évben Dl. 23941.
- ⁶⁹ 1517: Frangepán-oklevéltár II. 314, 1520: Dl. 37580, 1523: Blagay-oklt. 458, 1524: Dl. 60093.
- ⁷⁰ 1516: Dl. 72754, 37994.
- ⁷¹ 1518: Dl. 37582, 1521: Gyárfás id. m. III. 749, Hajnik-regesták XI. 394.
- ⁷² 1517: Dl. 38009.
- ⁷³ Szilágyi Lóránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458—1526 (Budapest, 1930, kny. Turul, 1930) 103.
- ⁷⁴ Hajnik: Bírósági szervezet 49, Szentpétery id. m. 228.
- ⁷⁵ 1517: Dl. 38019.
- ⁷⁶ 1517: Lecta et correcta per Henczellyfy. Dl. 38014.
- ⁷⁷ 1520: Dl. 62650.
- ⁷⁸ 1523: Dl. 58336.
- ⁷⁹ 1522: Dl. 58327.
- ⁸⁰ Id. m. 303 (94. jz.).
- ⁸¹ 1486: Dl. 46050, 38861, 1489: Dl. 46117 (Csánki I. 831).
- ⁸² 1495: Hazai Okmánytár, V. 379 (Dl. 58189), Dl. 58190.
- ⁸³ 1501: Dl. 58210, 46547.
- ⁸⁴ 1504: Dl. 58219.
- ⁸⁵ Haláláról csak 1511-ben történik említés, Dl. 58251, ld. alább a 119. jegyzetnél.
- ⁸⁶ 1506: Dl. 58227, 58229.
- ⁸⁷ 1500: Dl. 58207, 58208, 1501: Dl. 58209.
- ⁸⁸ 1523: Dl. 58338.
- ⁸⁹ A birtokok fekvését Csánki II. kötete alapján igyekeztem megállapítani.
- ⁹⁰ 1502: Dl. 58214, 1504: Dl. 58221, 58224.
- ⁹¹ 1496: Dl. 58191, 1498: Dl. 58198, 1523: Dl. 58339.
- ⁹² 1510: Dl. 58248, 58249, 1511: Dl. 58259, 1519: Dl. 58294, 1520: Dl. 58297.
- ⁹³ 1496—1505: Dl. 46341, 46350, 46460, 46647, 46691, 46708. V. ö. Horváth Kálmán: A prosznyákfalvi és szentbenedeki Prosznyák-család. (Szombathely, 1943, kny. a „Nemes családok története” I. k.-ból.)
- ⁹⁴ 1504: Dl. 46687.
- ⁹⁵ 1499: Dl. 58201, 58202, 1501: Dl. 58211, 46563, 1503: Dl. 58217, 1504: Dl. 58218, 58222, 1516: Dl. 58276, 1519: Dl. 58288, 58289, 1520: Dl. 58301, 58309, 58314, 1524: Dl. 58349.
- ⁹⁶ 1510: Dl. 58248, 58250, 46951 stb.
- ⁹⁷ 1511: Dl. 46978.
- ⁹⁸ 1516: Dl. 58276, 1517: Dl. 58280.
- ⁹⁹ 1501: Dl. 58210, 1502: Dl. 58213, 1512: Dl. 58261, 1523: Dl. 58340.
- ¹⁰⁰ 1525: Dl. 58348.
- ¹⁰¹ 1504: Dl. 58225, 1506: Dl. 58226.
- ¹⁰² 1506: Dl. 88248, 58230, 58231: Knauz id. m. 84; Botka Tivadar: Bars m. oklt. 116. 1507: Dl. 58233, 58236, 1508: Knauz uo., 1509; Knauz uo., Dl. 58246, 1510: Dl. 46951, 1511: Dl. 46979, 58257, 58260, 1518: Knauz uo.
- ¹⁰³ 1510: Dl. 58250, 1511: Dl. 58256, 58258, 1514: Dl. 47071, 58268, 1520: Dl. 58307, 58308, 1521: Dl. 58318, 1523: Dl. 58307-en feljegyzés, 1524: Dl. 58347.
- ¹⁰⁴ 1515: Dl. 58271, 58244-en feljegyzés, 1519; Knauz id. m. 85; 1520: Dl. 58306, 58315, 1523: Dl. 58334, 58306-on feljegyzés.
- ¹⁰⁵ 1516: Palásthy Pál: A Palásthyak, I. (Budapest, 1890) 428, 1519: Dl. 47302, 58285.
- ¹⁰⁶ 1521: Knauz id. m. 85.
- ¹⁰⁷ 1521: Dl. 47478, 1522: Dl. 58324.
- ¹⁰⁸ 1506: Dl. 58228.
- ¹⁰⁹ 1514: Dl. 47062.
- ¹¹⁰ 1513: Dl. 58266, 58267, 1519: Dl. 58293, 1520: Dl. 58303, 58305, 58313, 1524: Dl. 58352.
- ¹¹¹ 1520: Dl. 47366, 58310, 1521: Dl. 47419, 58323, 1524: Dl. 58353.
- ¹¹² 1559; Knauz id. m. 85—86.
- ¹¹³ Dl. 47111. Solt székről ld. Fejér megyét Csánki III. kötetében.
- ¹¹⁴ 1517: Dl. 47187, 1519: Dl. 58290, 1520: Dl. 58302, 58304, 58312.
- ¹¹⁵ 1518: Dl. 47240, 58282, 1519: Dl. 58283 (az átírt okl. 1515: Dl. 58273, v. ö. 58272), Dl. 58286, 58291, 58292, 1522: Dl. 58326, 58328.
- ¹¹⁶ 1522: Dl. 47446.

¹¹⁷ 1499: Dl. 46508, 1519: Dl. 58287, 1520: Dl. 62650; V. ö. Fögel Lajos: II. Lajos udvara (Budapest, 1917) 7. (7. jz.).

¹¹⁸ 1510: Dl. 58247.

¹¹⁹ 1511: Dl. 58251, 58252, 58255, 1512: Dl. 58265.

¹²⁰ 1513, 1515: Knauz id. m., 85; 1519: Dl. 47316.

¹²¹ 1435:11, 1486:76, 1492:98. tc.

¹²² Pl. 1519, bírságlevél alján hátul: Solvit Maglody. Dl. 72959.

¹²³ 1503, személynöki ítéletlevélén hátul, legalul: Ordo domini Goztonyi (?), Dl. 58217; 1519, ugyanilyenen uo.: Ordo magistri Johannis de Waswar, Dl. 58294. — 1507, személynöki bírságlevélén uo.: Non quia Henczelffy, Dl. 58236; 1520, ugyanilyeneken uo.; Non quia magistri, Dl. 58304, 58305. Ezeknek az eddig meg nem figyelt kancelláriai jegyzeteknek problémáját a további kutatásnak kell tisztáznia.

¹²⁴ 1521: Dl. 58320.

¹²⁵ 1524, királyi adományok: Dl. 58349, 58352; 1525; az örökösök Szécsi Tamást megidéztek, az adományok ellen tiltakoznak: Dl. 58351, 58354, 58355, a király a peres javakat „ad manus communes” bizza: Dl. 58357, Szécsi ellen közgyűlési tudományvételt és visszaiktatást rendel Vas megye hatóságának: Dl. 58348, Bekényi Benedek személynöki ítélmester, mint küldött bíró az örökösök javára ítélt, de a végrehajtást Szécsi familiárisai lövöldözéssel (!) megakadályozzák: Dl. 58358; 1526: Werbőczy nádor és Tomori kalocsai érsek, mint Szécsi Tamás főispán és a Zala meg Vas megyei nemesek közti perek küldött bírái az örökösöket bizonyításra utasítják, és ennek sikere esetén a megyét visszaiktatásra és kártérítés kiharítására hívják fel: Dl. 58359.

¹²⁶ 1519: Henczeli fegyvereseinek hatalmaskodása a Baranya megyei Boldogasszonyfalván, — Dl. 58287.

¹²⁷ Engels: A német parasztháború 22.

A non-intervenció elvének szocialista és imperialista koncepciója

I. Az intervenció fogalma

Az intervenció más államok ügyeibe való beavatkozás; célja az, hogy ezt a másik államot a beavatkozó érdekeinek szolgálatába állítsa. A kizsákmányolás eszköze, s mint ilyen, éppen úgy hozzátartozik az imperializmus-hoz, mint a kizsákmányolás.

Az intervenció éles ellentétben áll az államok szuverenitásával és egyenlőségével, melyek a nemzetközi jog általánosan elismert alapelvei. Ezt a két alapelvet nyíltan az imperialista államok sem tagadhatják meg. Ezért ők is hangoztatják a non-intervenció elvét, de ennek az elvnek olyan értelmezést adnak, amely számukra a korlátlan beavatkozás lehetőségét biztosítja. A burzsoa nemzetközi jogászok igyekeznek ezt az eljárást elméletileg alátámasztani.

A kapitalizmus korában, amikor a tőkésországok harca a civilizáció alacsonyabb fokán álló népek területeinek megszerzéséért folyt, a beavatkozás ezek ellen a népek ellen irányult, s eredménye a kizsákmányoló gyarmati rendszer kialakulása lett. Az imperializmus korában a gyarmatok új felosztásáért folyik küzdelem; az imperialista államok a gyengébb kapitalista államok ügyeibe avatkoznak be, hogy őket gyarmataik átengedésére kényszerítsék, s az anyaországot is saját érdekeik szolgálatába állítsák.

A beavatkozást s más népeknek ezzel együttjáró kizsákmányolását csak a szocializmus szünteti meg, amely biztosítja az államok tényleges függetlenségét, s elismeri a kis és nagy népek egyenjogúságát. A non-intervenció a szocialista állam külpolitikájának alapprincípiuma, nem hazug jelszó, amely a vele ellenkező tényleges gyakorlatot leplezi, mint az imperialista államoknál.

Amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeként az első szocialista állam megalakult, s majd amikor a II. világháború után az államok egész sora tette magáévá a szocialista gazdasági és társadalmi rendet, az imperialista államok intervenciójának célja a szocializmus megdöntése vagy legalább is visszaszorítása lett. Ezt célozza a szocialista államok elleni közvetlen intervenció, s ezért avatkoznak be a többi kapitalista állam ügyeibe, hogy ezeket is a szocializmus elleni harcra, saját világhatalmi törekvéseik előmozdítására kényszerítsék.

A non-intervenció imperialista és szocialista koncepciójának szembeállítása felfedi az elv félrevezető jellegét az imperialista államoknál, s azt a nemzetközi jogellenes irányt, amely külpolitikájukban megnyilatkozik.

Az intervenciót, amellyel az egyik állam a másikat az ő akarata szerinti eljárásra kényszeríti, meg kell különböztetni egyfelől a barátságos tanácsadástól (intercesszió), másfelől az agressziótól. Az intervenció az intercesszió-nál több, az agresszió-nál kevesebb: az intercesszió-nál nincs kényszer, az agresszió pedig a kényszer különös formáját: a fegyveres kényszer alkalmazását jelenti.

Az intervenció fogalmát nem könnyű jogilag sem az egyik, sem a másik irányban élesen elhatárolni. Azt, hogy a konkrét esetben az illető állam barátságos tanácsot ad-e, vagy beavatkozik a másik ügyeibe, semmi esetre sem lehet az eljáró állam nyilatkozatai alapján dönteni el. A kérdés azon fordul meg, hogy ez a másik állam szabadon határozhatja-e magát arra, hogy másik állam akarata szerint járjon-e el, vagy sem. A konkrét erőviszonyok közt egy barátságos tanácsadásnak látszó magatartás is teremthet kényszerhelyzetet. Az intervenció és az intercesszió közti határvonalat jogi ismervek alapján megvonni egyáltalán nem lehet, az politikai kérdés, amely csak a konkrét eset összes ismérveinek és körülményeinek gondos figyelembevételével dönthető el. Az intercesszió az imperialista államok gyakorlatában rendszerint félrevezető terminológia, amelynek hivatása a beavatkozás leplezése.

Azt, hogy a konkrét esetben beavatkozásról vagy barátságos tanácsadásról van-e szó, csak annak vizsgálata alapján lehet eldönteni, hogy mi az eljáró állam célja? A beavatkozás mindig alávétést és kizsákmányolást céloz, aláaknázza a másik állam függetlenségét. Ha a cél nem ez, hanem a megsegítés, a támogatás egy harmadik állam elnyomó törekvéseivel szemben, tehát a tényleges függetlenség megerősítése, s a gazdasági és kulturális fejlődés előmozdítása, nincs beavatkozás.

Az intervenció és az agresszió közti határvonalat az agresszió fogalmának pontos meghatározása nélkül megvonni nem lehet. Ismeretes az agresszió fogalmának a Szovjetunió által kezdeményezett meghatározása, amelyet a NSZ által összehívott Lefegyverzési Konferencia bizonyos módosításokkal elfogadott, s amely a Szovjetunió kezdeményezésére 1933. július 3-án és 4-én kötött londoni egyezményekben tételes nemzetközi jogszabállyá vált. Eszerint agresszió a fegyveres erőnek bármilyen formában és bármilyen célból való alkalmazása, tehát minden fizikai kényszer, s az ennek alkalmazását bejelentő nyilatkozat: a hadüzenet. A másik állam területére betört bandáknak nyújtott segítség a saját területen, amely szintén az agresszióknak a Szovjetunió által adott fogalma alá esik, a fegyveres erő alkalmazásában való részességet jelent, s így közreműködést a fizikai kényszer alkalmazásában.¹

Tágabb értelemben az agresszió is beavatkozás. A szorosabb értelemben vett intervenciónál azonban a kényszer nem a fizikai kényszert jelentő fegyveres akció. A kényszernek itt más formája érvényesül: vagy gazdasági és pénzügyi eszközökkel teremt az egyik állam a másik számára kényszerhelyzetet, vagy fenyegetést alkalmaz, s ezáltal igyekszik azt bizonyos magatartásra szorítani. A fenyegetés eszköze nagyon különböző lehet: minden olyan eljárás, amely a másik államnak hátrányos s amelytől való félelem őt a kívánt magatartásra indíthatja. Fenyegetni fegyveres erőre támaszkodva is lehet. Ez még nem agresszió, csak az intervenciónak különösen erős formája.

Az agresszió szükségképpen meghatározott állam ellen irányul, az intervenció is kifejezetten egy meghatározott másik állam ügyeibe való beavatkozást jelent. Külön eset, amikor az állam akciója nem kifejezetten irányul egy másik ellen, azt nem hívja fel nyíltan bizonyos, az ő érdekeit szolgáló magatartásra, hanem a megfélemlítés eszközét alkalmazza, a bizonytalanság érzését kívánja kelteni, hogy a másik állam fenyegetettnak érezze magát, s az ez által kiváltott helyzetben teljesítse a kívánt magatartást. A megfélemlítés szintén az intervenció fogalma alá esik. Nyíltan be nem vallott intervenció, s mint ilyen, nagyon megfelel az imperialista államok diplomáciájának, amelyet az őszinteség hiánya s az elködösítésre való törekvés jellemez.

A megfélemlítés sokszor agresszióra való előkészület. Tipikus esete ennek az Észak-Atlanti Paktum s az USA katonai támaszpontok létesítése idegen

államok területén. A tények nyilvánvalóan mutatják, hogy a fegyveres készülődés a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen irányul, s azoknál szeretne az imperialista államok érdekeinek megfelelő helyzetet idézni elő.

Az USA külpolitikáját a legélesebb intervenció jellemzi, valóságos iskola-példája az intervenciónak és pedig két irányban: a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal szemben az atombombával és a háborús előkészületekkel szeretne az ő érdekeinek megfelelő magatartást kikényszeríteni, szövetségeseit pedig gazdasági és pénzügyi intézkedésekkel szorítja az ő érdekeinek szolgálatára. Ez utóbbi esetben befejezett intervencióról, az előbbi esetben az intervenció kísérletéről van szó. A két eset formáit, eszközeit s azt a beállítást tekintve is különbözik egymástól, amellyel az USA eljárását politikailag indokolni szeretné.

Az intervenció eljárási cselekmény, éppen úgy, mint az agresszió: kényszerhelyzet felidézését célozza, hogy ezáltal a másik államot saját érdekeinek szolgálatába tudja állítani. A régi büntetőjogból ismert „hatalmaskodás” esetével analóg. Ugyanazok a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok hívták életre és tartják fenn, mint annakidején a „hatalmaskodás” büntetendő cselekményét. Az ENSZ Alapokmányának a béke és biztonság fenntartására irányuló rendelkezései volnának hivatva ugyanazt a fejlődést megindítani, amely ezen a ponton a büntetőjog területén végbement.

A non-intervenció elve az állam szuverenitásának és egyenlőségének szükségszerű folyománya.

Abban a korban, amelyben a szuverenitás és az államok egyenlőségének elve még nem alakult ki, tehát a rabszolgatartó és hűbéri társadalom korában, az intervenció a nemzetközi élet önmagától értődő állandó jelensége volt, s így a non-intervenció elve nem is alakulhatott ki.²

Az 1789-i francia forradalom gyakorolt nagy befolyást az intervenció kérdéseire. A reakciós monarchiák: Ausztria, Oroszország és Poroszország a forradalom eszméi által fenyegetve érezvén uralmukat, beavatkozásra határozták el magukat a francia ügyekbe, hogy visszahelyezzék a francia királyt „törvényes” hatalmának birtokába. A forradalmi Franciaország erre a lépésre hasonlóval felelt: nemcsak kétségbe vonta a beavatkozás jogosságát, kijelentve, hogy minden népnek joga van önmagának olyan alkotmányt adni, amint akar, hanem bejelentette azt a szándékát is, hogy mindenütt beavatkozik, ahol forradalmi szellem nyilatkozik meg. Íme a közbelépés két típusa, melyek közül az egyik az elnyomást és kizsákmányolást, a másik a szabadságot és fejlődést jelenti.

Napóleon bukása és a Bourbonok visszahelyezése után a beavatkozás lett a „legitimitás” elvének jelszava alatt az új európai organizáció vezető principiumává. A Szent Szövetség az állandó beavatkozás rendszerét építette ki, hogy megakadályozza a különböző államokban a kormányzati rendszer minden olyan megváltoztatását, amely a monarchia intézményét veszélyeztetné és a dinasztiai érdekeit sértené. A reakciós hatalmak intervenciója ekkor is, mint ma, az új gazdasági és társadalmi rend térfoglalását akarta megakadályozni.

II. Az intervenció fogalma az imperialista államok gyakorlatában és a burzsoa nemzetközi jogban

Míg az intervenció az imperialista államok külpolitikájában egyre szélesebb körű alkalmazást nyer, a burzsoa nemzetközi jog elmélete a non-intervenció elvét hangoztatja.³

A non-intervenció elve szorosan összefügg az állam szuverenitásával. Nem vitás, hogy az az állam, amely a másikat bizonyos általa előírt magatartásra kényszeríti, megsérti az illető állam szuverenitását. Ez a magyarázata annak, hogy a burzsoa nemzetközi jogászok sem vetik el kifejezetten a non-intervenció elvét. Ide vonatkozó álláspontjukat azonban úgy formulázzák, hogy a beavatkozás bizonyos esetei jogszerűnek legyenek minősíthetők. Egy csoportjuk — amint Fauchille megállapítja — a non-intervenciót abszolút érvényű elvnek minősíti, de ennek az elvi álláspontnak hangsúlyozásával a beavatkozás bizonyos eseteit a jogos védelem címén mégis megengedetteknek tartja. A másik csoport elismeri ugyan a non-intervenció elvét, de a megszorítások és kivételek egész sorát állapítja meg. Egy következő csoport az intervencióban a jog területén kívül eső tényt lát, amelyet bizonyos szükség-helyzetek váltanak ki. Ez a legutolsó felfogás a végszükség jogellenességet megszüntető hatását kívánja alkalmazni a nemzetközi élet területén.

Verdross, 1950-ben megjelent „Nemzetközi jog” c. munkájában azt az álláspontot foglalja el,⁴ hogy a be nem avatkozás az államok politikai függetlenségének tiszteletben tartására vonatkozó kötelezettségekből folyik, hangsúlyozza azonban, hogy a nemzetközi jog csak az autoritativ beavatkozást tiltja, amely erőszakkal vagy erőszakkal való fenyegetéssel párosul, míg az egyszerű befolyásolást (intercesszió) megengedi. Az intervenció tilalma alóli kivételként említi meg a protektor vagy quasi-protektor részére szerződésileg biztosított azt a jogot, hogy a védelme alatt álló állam bel- és külpolitikájába beleszóljon. Quasi-protektorátusnak nevezi azokat a helyzeteket, amelyek az USA és egyes középamerikai kisállamok viszonyában alakultak ki. Az 1903. május 22-én Kubával kötött s 1934-ben hatályon kívül helyezett egyezmény, mely idevonatkozólag minta-egyezményként tekinthető, beavatkozási jogot biztosít az USA-nak, hogy Kuba függetlenségét védje, s olyan kormány fenntartását biztosítja, amely képes az életet, a magántulajdont és az egyéni szabadságot megvédeni. (for the maintenance of goverment adequate for the protection of life, property and individual liberty.)

Ez a „minta-szerződés” mintája annak is, hogy az USA miként igyekszik más államokat saját gazdasági rendjének szolgálatába állítani. Mintha a magántulajdon fenntartása vagy elvetése nem olyan kérdés lenne, amely kizárólagosan az illető állam szuverén hatáskörébe tartozik.

Oppenheim — Lauterpacht a „Nemzetközi jog”⁵ c. munkájában szintén kétségtelennek mondja azt, hogy az intervenciót elvileg tiltja a nemzetközi jog, mely az államok nemzetközi személyiségét védi. Más részről azonban éppen oly kevésbé kétségesnek mondja azt is, hogy vannak kivételek, amelyekben az intervenció megengedett, dacára az illető állam személyisége ellen elkövetett sértésnek, amelyet maga után von.

A burzsoa nemzetközi jogászoknak ez az álláspontja nagyon jellemzően tükrözi vissza az imperialista államok külpolitikájának jellegét. Az imperialista államok a külpolitika terén is szívesen hangoztatnak tetszetős jelszavakat, de a valóságban ez elvekkel homlokegyenest ellenkező gyakorlatot követnek. Szívesen hangoztatják az államok szuverenitását s a népek önrendelkezési jogát, de ezekre való tekintet nélkül teszik azt, ami a konkrét esetben törekvéseiknek megfelel.

Ismeretes, hogy Talleyrand megállapítása szerint a diplomatának a nyelv arra való, hogy a gondolatait elleplezze vele. Hasonló szerepet töltenek be a nemzetközi jogi elvek az imperialista államok külpolitikájában, s a burzsoa nemzetközi jogászok ehhez a szerephez szolgáltatják az elméleti alapot.

Ugyancsak Talleyrandról jegyezték fel, hogy mint londoni nagykövet azt a kijelentést tette valakinek, aki megkérdezte tőle a non-intervenció pontos körülírását, hogy „a non-intervenció diplomatikus és titokzatos szó, amely körülbelül ugyanazt jelenti, mint a beavatkozás”.

Nagyon élesen látszik ez éppen az állami szuverenitás kérdésében, mely a non-intervenció fogalmával szorosan összefügg. A non-intervenció elve fogalmilag benne van a szuverenitásban. A szuverenitás elvével nyilvánvaló ellentétben áll, hogy az egyik állam a másikat az ő akarata szerinti magatartásra kényszerítse. Mivel oldják fel az imperialista államok diplomatái és nemzetközi jogászai ezt a kétségtelen ellentétet? Azzal, hogy a szuverenitást pusztán formassággá teszik. A szuverenitás elve szerintük nincs megsértve akkor, ha az illető maga is hozzájárul ahhoz, hogy az idegen állam rávonatkozólag valamit tegyen, illetőleg ha a kívánt eljárást egyenesen az ő saját szervei fogantatják. A szuverenitás ilyen koncepciójánál szó sincs tényleges függetlenségről, csak formális beleegyezésről, mely a legdurvább kényszer folyamánya lehet.

A szuverén egyenlőség elve az államokra nézve ugyanaz, mint az államon belül az egyes emberekre nézve az egyenlőség alkotmányjogilag biztosított tétele. A kapitalista államok egészen másként értelmezik az emberek egyenlőségének elvét, mint a szocialista állam. Náluk az egyenlőség tisztán formai, legfeljebb a diszkrimináló jogszabályok statuálásának tilalmát jelenti — bár a jogegyenlőség elvi fenntartásával nem riadnak vissza ilyenek alkotásától sem — de az egyenlő szabályokon alapuló jogok tényleges élvezetét nem biztosítják mindenki számára. A szocialista jog megadja azokat a gazdasági és szociális jogokat, amelyek az emberi jogok ténylegesen egyenlő élvezetének tárgyi előfeltételei, a burzsoa jog viszont olyan gazdasági és társadalmi helyzetet teremt és véd, amely a jogok tényleges élvezetét csak az uralkodó osztály tagjai részére biztosítja.

Az imperialista államok a nemzetközi életben is a szuverenitás és egyenlőség formai hangoztatásával tényleges egyenlőtlenséget teremtenek, s nemzetközi joguk ezt használja fel más államok kizsákmányolásának eszközéül.

Mint ahogy az államon belül a tőkések gúzsbakötő szerződésekkel teremtenek a termelőeszközöktől megfosztott bémunkások számára olyan helyzetet, amelyben formailag saját hozzájárulásukkal állítják azokat az ő érdekeik szolgálatába, s csak ott, ahol ez nem elegendő, alkalmazzák velük szemben a fizikai kényszert: gumibotot, sortűzet és büntetéseket, éppen úgy, a nemzetközi életben is előnyben részesítik a fegyveres támadással szemben a gúzsbakötő szerződéseket, hogy ezeken keresztül állítsanak más államokat és népeket, formailag saját akaratuk alapján, az ő érdekeik szolgálatába. A burzsoa nemzetközi jogtudomány ezeket a gúzsbakötő szerződéseket nem tekinti intervenciónak s ezáltal szolgálatot a non-intervenció elvének hangoztatása mellett az imperialista államok tényleges beavatkozására elméleti alapot.

Törekvésük kétirányú: egyrészt úgy állapítják meg az intervenció fogalmát, hogy a modern imperializmusra jellemző forma, a gúzsbakötő szerződések útján való beavatkozás kívül maradjon a fogalom-meghatározáson, másrészt, hogy a non-intervenció elvével kapcsolatosan bizonyos kivételeket állapítva meg, a konkrét esetben jogilag megengedettnek legyen feltűntethető az intervenció.

ad 1. Az NSZ megalakulása előtt, a korlátlan jus belli idején különösen alakult a non-intervenció elvének s a jus bellinek egymáshoz való viszonya. Az intervenció tilalma és a háborúindítás jogi megengedettsége élesen ellentmondott egymásnak. Az akkori nemzetközi jog az intervenciót mint az idegen állam bizonyos magatartásra kényszerítését tiltotta, viszont megengedte

a háborút, amely szintén kényszernek és pedig a kényszer legerősebb formájának alkalmazása. Az az álláspont, hogy a háborúindítás nem esik az intervenció tilalma alá, korlátlan lehetőséget nyújtott a fegyveres erővel való beavatkozásra, s ezzel az intervenció tilalmát gyakorlatilag megszüntette. Ez egyike volt a legnagyobb ellentmondásoknak, amelyek az imperialista államok által statuált nemzetközi jogot jellemezték. Ezek a kifejezett ellentmondások, amelyekhez a kibúvót és a tetszés szerinti értelmezést megengedő rendelkezéseknek egész sora járult, tudatosan teremtettek a nemzetközi élet terén olyan helyzetet, amely az imperialista államok számára érdekeik jogilag nem korlátozott érvényesítésének lehetőségét biztosította.

Az NSZ Egyezségokmánya nem tiltotta el feltétlenül a háborút, csak bizonyos feltételekhez kötötte annak indítását, s így nem oldotta fel ezt az ellentétet.

Az ENSZ Alapokmánya már kifejezetten eltiltja az agressziót, s a tilalom az Alapokmány értelmében az intervencióra is kiterjed. Az Alapokmány speciális eljárást statuál a Biztonsági Tanács előtt a tilalom hatályosságának biztosítására. Ez az eljárás a béke és biztonság fenntartását célozza, s nemcsak az agresszióra s az agresszió közvetlen veszélyére vonatkozik, hanem minden veszélyre és minden olyan helyzetre is, amely a nemzetek közt súrlódást okozhat vagy vizsályt vonhat maga után. Így az alapokmány VII. fejezete lehetőséget ad a Biztonsági Tanácsnak az intervenció esetén való közbelépésre, amennyiben úgy látja, hogy az a nemzetközi békét és biztonságot veszélyezteti. Az ellentmondás tehát fel van oldva. A Biztonsági Tanács részére biztosított kollektív beavatkozási jog alkalmazása hivatva volna az egyes államok részéről történő egyéni beavatkozást megakadályozni.

Az intervenció burzsoa fogalmára jellemző, hogy a gazdasági és pénzügyi intézkedésekkel teremtett függő helyzetet nem öleli fel. Lenin Portugáliával kapcsolatban nagyon élesen mutatott rá erre a körülményre:

„A pénzügyi és diplomáciai függésnek némileg más, a politikai függetlenség fenntartásával összeegyeztetett formáját mutatja Portugália példája. Portugália önálló, szuverén állam, de valójában több mint 200 éve, a spanyol örökösödési háború (1700—1714) óta angol protektorátus alatt áll. Anglia azért védte Portugáliát és gyarmati birtokait, hogy megerősítse saját pozícióját ellenfelei: Spanyolország és Franciaország ellen folytatott harcában. Anglia cserébe kereskedelmi előnyhöz jutott, kedvezőbb feltételekhez a Portugáliába és annak gyarmataiba irányuló árukivitellel és különösen tőkekivitellel kapcsolatban, módot nyert arra, hogy használja Portugália kikötőit és szigeteit, kábeljait stb. stb. Egyes nagy és kis államok között ilyen kapcsolatok mindig voltak, de a kapitalista imperializmus korszakában ezek a kapcsolatok egyetemes rendszerré, a „világfelosztási” kapcsolatok összegének egy részévé, az egész világot átfogó finánc-tőke műveleteinek egyik láncszemévé válnak.”⁷

Kisebb-nagyobb mértékben hasonlóan alakult a helyzet a legtöbb kis- és középállamnak az imperialista hatalmakhoz való viszonyában. Gazdasági és pénzügyi függetlenségüket nem tudták megoltalmazni: az idegen tőle behatolása következtében teljesen a másik állam vezetése alá kerültek, s beálltak érdekeinek szolgálatába. A Marshall-terv mutatja a fejlődés legújabb állapotát. Megelőzően több nagyhatalom folytatta egymás mellett és egymástól függetlenül a pénzügyi és gazdasági behatolás politikáját a számára biztosított érdekszférában, ezzel szemben a Marshall-terv már az USA világhatalomra törekvő politikájának kifejezője, amely a többi imperialista nagyhatalmat is a maga érdekeinek szolgálatába állította, s megfosztotta tényleges függetlenségétől. A mai nemzetközi jog nemcsak az imperializmus és szocializmus közti

küzdelem képét tükrözi vissza, hanem azokat az ellentéteket is, amelyek a kapitalista államok egymásközi viszonyában fennállanak; az USA törekvését, a többi kapitalista államnak — még a „nagyhatalmaknak” is — az ő érdekei szolgálatába állítására s ezek harcát a látszat-függetlenség megóvásáért, a megalázások lehetőség szerint való elkerüléséért s emellett persze hatalmuk megtartásáért, sőt lehetőség szerinti növeléséért.

A gazdasági és pénzügyi intervenció termelte ki az ú. n. Drago-doktrínát, melynek története igen jellemző fényt vet azokra a gazdasági s politikai okokra, amelyek az imperialista hatalmak intervencióját irányították.

A latin-amerikai államok a XIX. század folyamán fizetéseképtelenség következményeként gyakran voltak kitéve annak, hogy az európai államok saját polgáraiknak, mint hitelezőknek érdekében fegyveres intervenciót alkalmaztak velük szemben. Ilyen katonai rendszabályokat rendelt el 1902-ben Németország, Anglia és Olaszország Venezuelával szemben. Drago, az Argentiniai Köztársaság külügyminisztere 1902. december 29-én megbízta washingtoni követét, kérje az USA kormányát annak az elvnek elismerésére, hogy az államadósságok nem szolgálhatnak okul fegyveres intervencióra, még kevésbé arra, hogy amerikai föld európai hatalmak részéről ténylegesen okkupáltassék. Drago tételét a Monroe-elv folyományaként állította be, amely szerint amerikai terület európai államok részéről okkupáció tárgya nem lehet. A Drago-elv ennek a tételnek olyan értelmű kiegészítését tartalmazta, hogy okkupáció alatt nemcsak a területek nyílt megszerzése értendő, hanem az is, amikor egy európai állam egy amerikai köztársaságot területe egy részének „ideiglenes” okkupációjával, vagy vámbevételének lefoglalásával kerít kezei közé.⁸

Az USA azonban nemcsak nem volt hajlandó a Drago-doktrínát a Monroe-elvvel összekapcsolni, hanem kijelentette azt is, hogy az a Monroe-elv olyan deformálása, amelyet semmiképpen nem fogadhat el.

A Drago-doktrínával az 1907-iki II. hágai békekonferencia is foglalkozott. Az USA delegátusának javaslatára olyan formulázást fogadott el, amely a Drago-doktrínát egy másikkal helyettesítette, ezt az újat a javaslattevő amerikai delegátusról Porter-doktrínának nevezik. Eszerint az állam szerződéses adósságainak behajtásánál fegyveres erőszak nem alkalmazható, illetőleg annak alkalmazása csak akkor megengedett, ha az adós állam az ügynek választott bírói elintézésére vonatkozó ajánlatot visszautasította vagy válasz nélkül hagyta, a választott bírói szerződés megkötését megghiúsította vagy a választott bírói ítéletet nem hajtotta végre.

Az USA-nak a Drago-doktrínával szemben elfoglalt álláspontja nagyon jellemző arra a szellemre nézve, amelyben az imperialista államok az intervenció fogalmát értelmezik. A Drago-doktrína olyan esetre vonatkozott, amelyben a tőkés érdekek közvetlenül voltak veszélyeztetve. Az USA nem fogadhatott el olyan elvet, amely a tőkés érdekek egyenes ellentétben állt. Az általa elfoglalt álláspont azonban nemcsak általában védte ezeket az érdekeket, hanem — s ez szintén jellemző az imperialista hatalmak egymásközi viszonyára — olyan helyzetet kívánt teremteni, amely a többi tőkésállammal szemben saját tőkésosztályának érdekeit juttatja előnyhöz.

A Porter-doktrínának ugyanis az volt a következménye, hogy az európai hitelezők lassanként visszavonultak a latin-amerikai államok részére nyújtandó kölcsönügyletektől, helyüket az USA foglalta el, s míg az európai államok csak esetenként alkalmaztak erőszakot a közép- és délamerikai államokkal szemben, az USA gúzsakötésüket teljes rendszerességgel megvalósította.⁹

Martens, a kiváló orosz nemzetközi jogász „Pour le justice et la paix: La These Drago” c. publikációjában már 1904-ben rámutatott arra, hogy a Monroe-elv szörnyű fegyverré alakulhat át a washingtoni kormány kezében Közép- és Dél-Amerika kis nemzeteinek elnyomására.¹⁰ Ez tényleg már be is következett.

Az a tétel, hogy az intervencióról nincs szó, ha az érdekelt állam a beavatkozást a konkrét esetben maga kérte vagy ha az a vele előzetesen kötött szerződésen alapszik, a non-intervenció imperialista fogalmának legjellemzőbb vonása. Korlátlan lehetőséget biztosít a non-intervenció elvi fenntartása mellett a tetszés szerinti tényleges beavatkozásra. Ez a tétel egyszersmind nagyon világosan mutatja a kapitalista államok külpolitikájának osztályjellegét.

Ha a kapitalista államok érdekei a külpolitika síkján összeütközésbe kerülnek is egymással, belpolitikai téren a tőkésosztály uralmának fenntartása közös érdekük. A beavatkozás igen sokszor az uralmon lévő tőkés kisebbség hatalmát támasztja alá az elnyomott többség törekvései ellen. Amikor az állam egy konkrét esetben a másik állam intervencióját kéri, ezt a kérelmet mindig az osztálykormány terjeszti elő osztálya uralmának biztosítása érdekében.

Az idegen intervenció persze csak befelé erősíti meg az illető állam uralkodó osztályának helyzetét, a beavatkozás olyan lehetőséget teremt a beavatkozó számára, amelyet az a másik állam tőkés osztályának rovására használhat ki, s egymásközi viszonyukban őket is kizsákmányoltakká teheti. Ez a kép bontakozik ki a Marshall-segélyes államoknak az USA-hoz való viszonyában.

Jelentékeny szerepet játszanak az osztályszempontok annál a tételnél is, hogy a propaganda is lehet az intervenció eszköze, s hogy az, mint ilyen, elmentében áll a nemzetközi joggal.¹¹

A propaganda felvilágosító munka, mely mint ilyen, a kényszer kritériumával nem rendelkezik. A propaganda nem idéz fel az illető állam oldalán kényszerhelyzetet, s így az intervenció eszköze nem lehet. Azok a kapitalista államok, amelyek félnék a propagandától, el akarják zárni saját közvéleményüket a tájékoztatástól, s arra törekcsenek, hogy lakosságuk ne ismerjen más nézeteket, mint azokat, amelyek megfelelnek uralkodó osztályuk érdekeinek.

A propaganda nemzetközi jogellenessé akkor válik, ha valótlan közlések terjesztését célozza. De ez esetben sem esik az intervenció fogalma alá, hanem a nemzetközi jognak azt a rendelkezését sérti, amelynél fogva az államok egymás erkölcsi méltóságát tiszteletben tartani kötelesek. Mint ilyen, az államon belüli jog becsületsértésével és rágalmozásával analóg.

Nemzetközi jogellenes a propaganda továbbá akkor is, ha nemzetközi jogellenes célok szolgálatában áll. A Pavlov, a Szovjetunió delegátusa az ENSZ VI. közgyűlésének társadalmi, humanitárius és kulturális kérdésekkel foglalkozó bizottságában „hideg intervenciónak” nevezte az imperialista államoknak azt a magatartását, amellyel a sajtószabadság ürügye alatt a szocialista és szocializmust építő államok területén kémhálózatot igyekeznek kiépíteni s ez államok ellen irányuló tevékenységet szerveznek. Javasolta, a hírközlési szabadság elengedhetetlen feltételeként annak megállapítását, hogy „a szólás és sajtó szabadságát nem használhatják fel háborús propagandára, a népek közti ellenségeskedés, faji megkülönböztetés szítására, rágalmozó álhírek terjesztésére”.

Hogyan minősül a nemzetközi jog szempontjából az a munka, amely a Béke Világkongresszus kezdeményezésére indult meg a háborús uszítók ellen az emberiség békéjének biztosítása érdekében. Az imperialista államok ezt az

akciót jogtalan beavatkozásnak minősítik az ő ügyeikbe, és harcolnak ellene. Ezzel nyilvánvalóan az uralkodó kisebbség külügyi monopóliumát szeretnék fenntartani. A kapitalista államok részéről a nemzetközi életben csak az uralkodó kisebbség akarata jut szóhoz, a nép nagy tömegeinek véleménye egészen figyelmen kívül marad. A béke hívei világmozgalmának éppen azért van különös jelentősége a nemzetközi jog szempontjából, mert lehetővé teszi, hogy a nép: a lakosság nagy többsége kifejezésre juttathassa akaratát a nemzetközi kérdésekben. A békeharc a nemzetközi élet síkján jelentkező tömegmozgalom, amely a kapitalista államok uralkodó kisebbségének hivatalos apparátusával szemben kifejezésre juttatja a nép törhetetlen békeakaratát s azt a követelést, hogy a fennálló ellentéteket közös megegyezéssel eliminálják a kapitalista és szocialista rendszer békés együttélésének lenini-sztálini koncepciója szerint.

Lehet-e nemzetközi jogellenes az a tömegmozgalom, amely a nemzetközi jog elé kifejezetten kitűzött célok megvalósítására irányul: a béke és biztonság fenntartására, a népek békés együttműködésének előmozdítására, s arra, hogy az emberi jogok mindenki számára egyformán biztosíttassanak. Ha a nemzetközi propaganda e téren kellemetlen a kormánynak, ez csak azt jelenti, hogy az illető állam kormánya szembehelyezkedik a nemzetközi jog célkitűzéseivel s az általa kifejezetten vállalt nemzetközi jogi kötelezettségekkel.

A beavatkozás különleges alakja az, amikor az egyik állam nem a másik államot kényszeríti bizonyos magatartásra, hanem annak területén saját fegyveres ereje vagy saját szervei útján foganatosít intézkedéseket. A kapitalista államok nemzetközi jogi elmélete ezt a helyettesítés intézményének nevezi, úgy állítja be a dolgot, hogy a beavatkozó állam itt a képviselő jogcímén, mint vikárius lép az érdekelt állam területére azzal a céllal, hogy őt feladatainak ellátásában segítse.¹²

A vikáriusként való intézkedés fogalma nem egyéb, mint hangzatos jelző a legdurvább beavatkozás lepezésére. Szavakkal való játszás azt állítani, hogy ilyenkor nincs intervenció, mert hiszen az illető állam nem kényszeríti a másikat bizonyos magatartásra, saját szervei által önmaga intézkedik. A valószínűségben itt a beavatkozás különösen durva esetével állunk szemben. Nem igaz, hogy nincs kényszer, az intézkedő állam a másikat arra kényszeríti, hogy elhárítsa saját területén imperiumának a másik állam részéről való kiszáradását, azt, hogy az idegen állam tegyen az ő területén olyat, amire területi fenségjogánál fogva egyedül ő jogosult.

Beavatkozás ilyen esetben csak akkor nincs, ha az idegen állam egyetemes nemzetközi egyezmény, tehát nem a másik államra rákényszerített egyenlőtlen szerződés alapján tart ott katonaságot, s nem elnyomás és kizsákmányolás céljából, hanem azért, hogy az ország szabadságát és függetlenségét idegen államok fenyegető támadásával szemben megvédje.

Közel áll ehhez az az eset, az előbbinek quasi rejtett formája, amikor az idegen állam diplomáciai képviselője fejt ki tevékenységet arra, hogy az államügyekben az ő akarata, tehát egy idegen állami akarat érvényesüljön. Az ilyen tevékenységnek különböző formája lehet. Lehet, hogy a diplomáciai képviselő a politikai és a gazdasági élet irányításával gyakorol befolyást az illető állam életére, de lehet az is, hogy állami alkalmazottakat használ fel, akik az ő szolgálatába szegődnek. Ez utóbbi esetben lényegileg ugyanaz a helyzet, mintha az idegen állam saját szervei útján foganatosítaná a kérdéses intézkedést. A hűtlen tisztviselő az idegen állam ad hoc megbízottjaként jár el.

A diplomáciai képviselőknek az elfogadó állam belügyeibe való beavatkozásával analóg az az eset, amely ellen a magyar kormány 1952. január 31-én

tiltakozó jegyzéket intézett Nagy-Britannia budapesti követségéhez. E jegyzék szerint „Magyarországról, s más népi demokratikus országokból megszökött háborús uszítók és fasiszta elemek” 1952. január 20—25-ig értekezletet tartottak Londonban az ú. n. „Európa-mozgalom Közép- és Keleteurópai Bizottsága” rendezésében. Ez értekezleten ténylegesen a keleteurópai országok — köztük Magyarország — fennálló népi demokratikus rendszerének és törvényes kormányának megdöntéséről s a régi népelnyomó rendszer visszaállításáról tárgyaltak. Az értekezlet megnyitó ülésén részt vett és beszédet mondott a brit kormány hivatalos képviselője, Harald Mac Millan lakás- és helyi kormányzatügyi miniszter, aki beszédében a brit kormány üdvözlését és nevezetesen Anthony Eden külügyminiszter jókívánságait tolmácsolta az értekezlet résztvevőinek. Az a tény — mutat rá a jegyzék — hogy a brit kormány, amely a magyar kormánnyal diplomáciai kapcsolatot tart fenn, hivatalosan képviseltette magát ezen az értekezleten, s ezzel annak célkitűzéseit nyíltan támogatta, szöges ellentétben áll a népek közötti együttműködés általa hangoztatott elvével, ellenséges magatartás a magyar néppel és a Magyar Népköztársasággal szemben.

Itt az idegen államok kormánya nem diplomáciai képviselője útján, hanem közvetlenül, a saját területén és provokatív módon vett részt olyan akcióban, amelynek célja, hogy a másik államban az ő akaratának és érdekeinek megfelelően alakuljanak az események.

Felmerül a kérdés, hogy lehet-e a diplomáciai képviselő beavatkozása esetében a szó igazi értelmében vett intervencióról beszélni? Nem hiányzik-e a kényszer, amely az intervenció fogalmának lényeges alkotó eleme? Két eset lehetséges: az érdekelt államnak vagy van tudomása a diplomáciai képviselő tevékenységéről, vagy az olyan titkon végzi munkáját, hogy az érdekelt kormány nem szerez róla tudomást. Az előbbi esetben, ha az érdekelt kormány tud a dologról s azt megakadályozni nem képes, a kényszerhelyzet nyilvánvaló. Az utóbbi esetben az intervenció különleges formája forog fenn: a kényszer a beavatkozó állam csalárd eljárása helyettesíti.

A beavatkozás egészen vakmerő formája, ha az állam a másik államban az ő területén tartózkodó polgárait nyíltan a hazájuk elleni akcióra szervezi be. Ezt teszi az USA 1951. október 10-i törvénye. Ez a törvény, mely címe szerint: „Kölcsönös biztonságról” szól (Mutual Security Act), 100 millió dollárt irányzott elő személyek toborzására és fegyveres csoportok szervezésére a Szovjetunióban és a népi demokráciákban s azok területén kívül. E törvény ügye a Szovjetunió javaslatára az ENSZ VI. közgyűlésén részletesen megvitatás alá került.¹³ A vita során Visinszkij nagyon meggyőzően fejtette ki, hogy ez a törvény agresszió a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen, mert katonai szervezetek alakítását finanszírozza ezek ellen az államok ellen irányuló céllal. Flagráns megsértése azoknak a kötelezettségeknek is, amelyeket az 1933. november 16-i Roosewelt—Litvinov-egyezmény az USA és a Szovjetunió egymásközötti viszonyában megállapított. Egészen példanélküli eset, hogy békében egy állam, amely normális diplomáciai kapcsolatban áll egy másik állammal, katonai alakulatokat szervez ennek az ő területén tartózkodó polgáraiból azzal a céllal, hogy őket saját államuk elleni háborúban használja fel. A Szovjetunió nem azt kifogásolja, hogy az USA menedéket ad azoknak, akik ezt kívánják, hanem azt, hogy a jogos védelem ürügye alatt idegeneket katonai szervezetben tömörít, s azokat az ellen az állam ellen kívánja felhasználni, ahonnan az illetők elmenekültek.

A vita során az USA delegátusa is elismerte, hogy a törvény célja katonai egységekben tömöríteni azokat, akik a Szovjetunióból és a népi demokra-

tikus államokból elmenekültek, s ezeket az egységeket a NATO (az észak-atlanti paktum által létrehozott organizáció) rendelkezésére bocsátani. Védekezésül arra az ismert tételükre hivatkozott, hogy a NATO nem támadó, hanem védelmi szervezet, hogy a katonai egységekhez való csatlakozás „önkéntes” és végül kijelentette azt is, hogy az USA hatóságai a szóbanforgó törvényt soha sem fogják a Visinszkij által jelzett támadó akcióra felhasználni; amire Visinszkij nagyon találóan jegyezte meg, hogy e nyilatkozat szerint a törvényt azért hozták, hogy ne hajtsák végre.

A törvény lehetővé teszi azt is, hogy a 100 milliós hitelt felforgató akcióknak az érdekelt állam területén való megszervezésére is felhasználják. Visinszkij hivatkozott a Magyarország területén leszállásra kényszerített amerikai katonai repülőgépre, amelynek felszerelése kétségtelenné tette, hogy éppen a törvény által célzott szubverziós akciókat volt hivatva előkészíteni.

Azt, hogy a törvény tényleg a Szovjetunió és a népi demokráciák elleni katonai akció célját szolgálta, bizonyítja az a tény is, hogy a VI. közgyűlés ideiglenes napirendjéről az USA kezdeményezésére levették a béke és az emberiség biztonsága elleni bűncselekmények kodexének tervezetét, amelynek 6. §-a ilyen bűncselekménynek nyilvánította azt is, hogy az egyik állam terrorista tevékenységet szervez, vagy támogat a másik állam területén. Visinszkij leplezte, hogy a levétel Kirsten képviselő kezdeményezésére történt, aki a 100 millió dolláros hitelre vonatkozó javaslatot előterjesztette, s akinek véleménye szerint a terrorizmus nélkülözhetetlen a „keleteurópai felszabadító mozgalom” sikere érdekében.

Az a külpolitika, amelyet az USA vezetése alatt az imperialista államok folytatnak a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen, a beavatkozásnak több vonatkozásban új formáját valósítja meg.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után indított intervenciós háború, s a Magyar Tanácsköztársaság ellen folyamatba tett hadműveletek nemzetközi jogi szempontból az agresszió fogalma alá esnek, világosan mutatva, hogy az imperialista államok nem riadnak vissza — ha számukra a viszonyok kedvezően alakulnának — a fegyveres erő alkalmazásától sem.

Egyelőre beavatkozással kísérleteznek. Ez a beavatkozás, melyet nem alap nélkül neveznek „hidegháborúnak”, a valóságban igen közel áll az agresszióhoz. Totális beavatkozás, mert 1. az egész gazdasági és társadalmi rend megdöntését célozza, amelyen az érintett államok élete nyugszik, 2. mert a kudarcok dacára évek óta makacsul folytatják, mindig újabb és újabb módját alkalmazva a beavatkozásnak, s 3. a nemzetközi joggal való totális szembehelyezkedést jelent, teljes félretételét az ünnepélyesen vállalt kötelezettségeknek.

Az imperialista államok az ENSZ-t is felhasználják a beavatkozásra. Nem beavatkozás-e az, hogy a népi demokráciák felvétele előtt makacsul elzárkóznak, és a felvétel előfeltételeként társadalmi és gazdasági rendük megváltoztatását jelölik meg? Beavatkozás az is, hogy nem ismerik el a Kínai Népi Köztársaság kormányának azt a jogát, hogy Kínát az ENSZ-ben képviselje, s az az eljárásuk is beavatkozás, amellyel meg akarják hiúsítani a Szovjetunió számára a vétőjog gyakorlását.

Totálissá teszi ezt az intervenciót végül az, hogy az USA más kapitalista államok ügyeibe beavatkozva, őket saját politikájának támogatására kényszeríti. Ezzel a beavatkozásnak széleskörű katonai háttérrel ad, és a beavatkozásnak kollektív formáját valósítja meg. Ez a kollektív beavatkozás nem egy állam ellen irányul, hanem valamennyi ellen, amelyben a hatalom a dolgozó nép kezében van. Az imperialista államok intervenciós politikája nagyon világosan mutatja az osztályharcot, amelyet uralkodó tőkés osztályaik folytatnak a nemzetközi élet síkján a proletariátus ellen.

Érdekes fogalom a burzsoa nemzetközi jogászoknál a kontraintervenció fogalma.¹⁴ A kontraintervenció az imperializmus tipikus nemzetközi jogintézménye. Az imperialista államoknak kíván jogcímet adni idegen államok egymásközi ügyeinek elintézésébe, hogy befolyását növelje, és az idegen államokat saját érdekeinek szolgálatába állítsa. A nemzetközi közösségi szervezet kiépítése: az NSZ, majd az ENSZ megalakulása a jogtalan intervenciók ügyében való eljárást a közösségi szervezet hatáskörébe utalta, és ma kontraintervenció egy állam vagy államsoport részéről csak az ENSZ Alapokmányának durva megsértésével történhetik meg.

• ad 2. A burzsoa nemzetközi jogászok részletesen kidolgozzák annak elméletét is, hogy az az akció, amely a beavatkozás általuk is elfogadott fogalma alá esik, mikor lesz a non-intervenció elve dacára a konkrét esetben jogilag megengedett.¹⁵ Különbféle jogcímet konstruálnak a „beavatkozás” jogának igazolására.

A) Az I. világháború előtt gyakran hivatkoztak a hatalmak beavatkozással jogosultságának indoklásául a hatalmi egyensúly elvére, mely az 1648-i westphaliai békekötés után döntő szerepet játszott Európa történetében.

Az I. világháború után, a Nemzetek Szövetségének megalakulásával a hatalmi egyensúly elve elvesztette szerepét, és így az e címen való beavatkozás jogosságának kérdése is tárgytalanná vált.

A nemzetközi érintkezés fejlődésének bizonyos korszakára jellemző a legitimitás elvére való hivatkozás, mint jogcím a beavatkozásra. A Szent Szövetség a „forradalmak által megzavart európai rendet” a legitimitás elve alapján igyekezett helyreállítani, s következetesen avatkozott be idegen államok ügyeibe a „törvényes” uralkodó jogainak helyreállítása érdekében. A Szent Szövetség politikájának szellemében egyes államok részéről is történt intervenció „az alkotmányos rend fenntartásának biztosítására”, így pl. Nagy-Britannia 1826-ban csapatokat küldött Portugáliába azzal a rendeltetéssel, hogy „a törvényes kormányt” megvédje a Don Miguel hívei részéről fenyegető forradalommal szemben. Hasonló jellegű volt az is, amikor az orosz cár az osztrák császár kérésére 1849-ben csapatokat küldött Magyarországra a forradalom leverése céljából. Ez a beavatkozás az isteni eredetű fejedelmi jogok hangoztatásával a feudalizmus kísérlete volt a hatalom megtartására a polgárság forradalmi törekvéseivel szemben. Az akkori társadalmi és gazdasági rend folyománya volt, az osztályharc akkori állapotának felelt meg. Ma már a múlté. A Habsburgok visszaültetésére irányuló elgondolás anakronisztikus megnyilvánulás.

B) Olyan jogcím, amely a burzsoa nemzetközi jogászok szerint ma is igazolja a beavatkozás jogosságát: a) a jogos védelem, b) a végszükség és c) az egyetemes emberi érdekek védelme.

a) A jogos védelem elvét a nemzetközi jog is elismeri. Az ENSZ Alapokmányának kifejezett rendelkezései vannak idevonatkozólag. A jogos védelem fogalmának azonban — amint ezt az Alapokmány idevonatkozó rendelkezése is mutatja — lényeges előfeltétele a jogtalan és közvetlen támadás, amely a konkrét esetben nem háriható el csak olyan magatartással, amely különben jogellenes volna. Tehát a másik állam részéről nem minden nemzetközi jogsértés ad jogcímet az intervencióra. A sértett állam csak akkor nyúlhat a beavatkozás különben jogellenes eszközehez, ha nincs más mód, hogy a másik államot nemzetközi jogellenes magatartásának abbahagyására, illetőleg nemzetközi jogi kötelezettségei teljesítésére indítsa. S ilyenkor is csak abban a mértékben, amely a jogellenesség megszüntetéséhez szükséges.

Az intervenciót tehát nem lehet úgy felfogni, mint amely jogsértés esetén korlátlan lehetőséget biztosít a sértettnek a másik állammal szemben való tetszés szerinti eljárásra.

A burzsoa nemzetközi jogászok, amikor a jogos védelem címén való beavatkozásnak ilyen értelmet adnak, az erősebb állam részére igyekeznek korlátlan lehetőséget biztosítani, hogy a gyengébbet szolgálatába állíthassa, s ezzel saját uralkodó osztályának érdekeit mozdítsa elő.

b) A végszükség jogintézményét is igyekeznek az imperialista államok és nemzetközi jogászaik felhasználni a beavatkozás jogosságának indokolására. A végszükség a nemzetközi jog nem eléggé tisztázott kérdése. Mik azok az érdekek a nemzetközi jogban, amelyek veszélyeztetettsége esetén végszükség címén megszűnik a különben jogot sértő magatartás jogellenessége? Egy bizonyos. A végszükségnél jogilag egyaránt védett érdekek kerülnek végtelenül egymással szembe és semmi esetre sem megengedett egy magasabbrendű érdekeknek egy alacsonyabbrendű érdek védelmében való feláldozása. Az állami szuverenitást a nemzetközi jog az állam legmagasabbrendű érdekeként ismeri el. Mi lehet az az érdek, amelynek védelmében a másik állam az állami szuverenitást intervencióval megsértheti? A burzsoa nemzetközi jogászok az ú. n. állami alapjogokra, ezek között is elsősorban az önfenntartás jogára (*droit de conservation*) hivatkoznak, mint olyanra, amely által védett érdek veszélyeztettsége jogcímet ad a végszükségre való hivatkozásra.¹⁶

Kérdés azonban, mi a tartalma ennek az önfenntartási jognak? A fogalomból az következik, hogy csak az állam létezése és fennmaradása. Ezt pedig csak a másik állam részéről való jogellenes magatartás veszélyeztetheti; az ilyen jogtalan magatartás ellen viszont jogos védelemnek és nem végszükségnek van helye. A végszükség fogalmához hozzátartozik, hogy végtelenül — tehát anélkül, hogy azt az illető állam az idegen állam ellen irányuló céltudatosan idézné fel — álljon be a helyzet. Olyan helyzet viszont, amely a másik államnak egyenesen a létezését vagy fennmaradását veszélyeztetné, végtelenül alig állhat elő.

Amikor a kapitalista államok a szükségszerűsége (*droit de nécessité*) hivatkozással avatkoztak be a másik állam ügyeibe, sohasem az állam fennmaradása, hanem csak a kormányrendszer, illetőleg a tényleg fennálló politikai és gazdasági viszonyok fennmaradása, vagyis csak az uralkodó osztály uralma volt veszélyeztetve. Ez volt az eset, midőn 1834-ben Nagy-Britannia és Franciaország Spanyolországgal és Portugáliával szövetségbe, ez utóbbiak területéről elűzte don Carlos és don Miguel trónkövetelőket, s amikor a cári Oroszország segítségét nyújtott Ausztriának a magyar forradalom leverésére.

Fauchille kifejezetten a *droit de conservation* címén megengedettnek tartja a beavatkozást, ha a szomszédállam területén olyan forradalom üt ki, amely az illető államra komoly és közvetlen veszélyt jelent.¹⁷ A forradalom azonban nem az állam fennmaradását, legfeljebb a fennálló kormányrendszert veszélyezteti, tehát olyan érdeket, amelyet a nemzetközi jog nem is részesít védelemben. A nemzetközi jog kifejezetten elismeri a népek önrendelkezési jogát. Az ENSZ VI. közgyűlése is kimondotta azt, hogy az emberi jogokra vonatkozó paktumba, illetőleg paktumokba fel kell venni egy szakaszt, amely minden nép számára biztosítja ezt a jogot.¹⁸ A népek önrendelkezési joga szükségképpen magába foglalja a forradalom jogát, az önrendelkezést nemcsak az idegen államokkal szemben biztosítja — ez szükségképpen következik a non-intervenció elvéből s így külön hangsúlyozni felesleges is —, hanem biztosítja az államon belül is, azokkal a tételesjogi szabályokkal szemben, amelyek a nép akaratának érvényesülését megakadályozzák.

Amikor az imperialista államok a droit de nécessité-re hivatkozással kezdeményeznek intervenciót, lényegileg ugyanazt teszik, mint az agresszió sokkal súlyosabb síkján a preventív háborúval, melyre szintén sokszor és szívesen hivatkoznak: az előrelátott veszélyekkel szemben szeretnék uralkodó osztályuk érdekeit és hatalmát biztosítani.

c) Külön fejezetet foglal el a kapitalista államok gyakorlatában és a burzsoa nemzetközi jogászok fejtegetéseiben az intervention d'humanité, az emberiség érdekében való beavatkozás. Ez az eset különbözik a jogos védelem és a végszükség címén való intervenciótól két vonatkozásban: 1. a beavatkozás itt nem a saját érdekek védelmére, hanem közérdekre hivatkozással történik, 2. a két előbbi esetben a jogellenességet kizáró okra történik hivatkozás, itt nincs ilyen jogellenességet kizáró ok, nem speciális körülmények, hanem közvetlenül a cél alapján mondják a beavatkozást megengedettnek. Az intervention d'humanité intézménye az imperialista államok nemzetközi jogának és külpolitikájának egyik legjellegzetesebb intézménye: tetszetős jelszavakat használ, hogy ezekre való hamis hivatkozással avatkozzék be más államok ügyeibe, és állítsa azokat saját érdekei szolgálatába. Maga Fauchille is, aki behatóan tárgyalja a kérdést,¹⁹ kénytelen elismerni, hogy a humanitás címén történt beavatkozás nem egyszer politikai célokat takart.

Fauchille az intervention d'humanité tágabb értelemben vett fogalma alá veszi a polgárháborúba és a vallási okokból történt beavatkozás eseteit is. Szorosabb értelemben vett intervention d'humanité az, mikor az alapvető emberi jogok: az élet és a szabadság védelme érdekében történik a beavatkozás. Ha valamelyik állam saját polgárait hatalmával visszaélve tömegesen lemészároltatja, börtönbe zárhatja, nélkülözésnek és szenvedéseknek teszi ki, mindenestre nemzetközi közbelépésre van ok. Ilyenkor a beavatkozás indokolt voltái és jogosságát nem lehet kétségbe vonni. De az ilyen beavatkozás nemzetközi közügy, s nem lehet egyes államok joga, amelyek azt arra használhatják fel, hogy tetszetős jelszavak alatt saját önző törekvéseiket mozdítsák elő.

Fauchille a magántulajdon jogát is az emberi szabadság és tevékenység egyik formájának tartja (une forme de la liberté et de l'activité de l'homme), s azon az állásponton van, hogy a magántulajdon jogának kártalanítás nélkül történő elvonása intervencióra ad jogot. Tipikusan burzsoa álláspont, amely a tőkés érdekeit védi, s a kapitalista gazdasági és társadalmi rend fenntartása érdekében beavatkozást vindikál idegen államok ügyeibe.

A XIX. században kezd megjelenni az emberi jogok nemzetközi védelmének gondolata. Fauchille midőn ezt megállapítja, hozzáteszi, hogy ez a gondolat kezdetben félénken a „nem civilizált népekkel” szemben nyert alkalmazást, melyekhez hozzászámították Törökországot is, majd később a civilizált államokkal szemben is alkalmazásra jutott, s hangsúlyozza, hogy az emberi jogok „védelme” még súlyosabb, ha civilizált államokkal szemben követik azt el.²⁰ Vajjon tiszta véletlen volna, hogy az első korszak összeesik a kapitalista állam gyarmatosításának korával, másik pedig azzal az imperializmussal, amely a világ újra felosztására törekedett a „civilizált” államok közt?

A burzsoa államok kormányai egyáltalában nem következtetek az intervention d'humanité alkalmazása terén: sokszor beavatkoznak olyan esetekbe, amelyeknél sokkal súlyosabbakba máskor nem tartják indokoltnak az intervenciót. Pusztán politikai megfontolások és saját politikai törekvéseik vezetik őket.

Nagyon jellemző, hogy egyes burzsoa nemzetközi jogászok az intervention d'humanité tágabb fogalma alá veszik a polgárháborúba való beavatkozást is. Vajjon nem akaratlan leleplezése ez annak, hogy az emberiség címén való beavatkozás a maga egészében politikailag ezzel egy cél szolgálatában áll. A polgárháborúba való beavatkozást még a burzsoa nemzetközi jogászok nagy része is jogilag megengedhetetlennek tartja. Fauchille pl. kihangsúlyozza, hogy az a kormány, amely az idegen állam beavatkozását eltűri, vagy éppen kéri, önmaga sérti meg saját szuverenitását. Az idegen állam jogtalanul a másik belső ügyeibe avatkozik be, mikor olyan kormányt vagy olyan alkotmányt akar annak népére rákényszeríteni; amelyet az nem kíván.²¹ Az intervenció ilyenkor az alliance leple alatt jelentkezik, de köthet egy állam alliance-t saját állampolgáiraival szemben? Nyilvánvaló, hogy itt osztályérdekek biztosításáról van szó. A különböző államok ugyanazon uralkodó osztályai segítséget nyújtanak egymásnak, hogy ezzel saját fennmaradásukat és érdekeiket is biztosítsák.

Nagy szerepet játszott a történelem folyamán a vallás címén való beavatkozás. Ennek eredeti formája az volt, hogy az állam erőszakkal igyekezett idegen területek lakosságát az ő vallásának elfogadására kényszeríteni. Az erőszakos eszközökkel való hittérítés a legdurvább megsértése az emberi alapjogoknak, közelebbről a vallásszabadság jogának. Az a beállítás, hogy az ilyen intervenció az isten parancsára, az ő akaratának kényszerítésére történik, különösen szenvedélyessé és kegyetlenné tette azokat.

Jogos-e az intervenció, ha az üldözött és elnyomott azonos hitűek érdekében történik? Az ilyen intervenció rendszerint csak fedőcímként használja a vallás és a hitsorsosok ügyét, a valóságban politikai hatalmi törekvések mozgatják az eseményeket. Formailag itt is emberi alapjogoknak: a vallásszabadság jogának védelméről van szó s a helyzet a nemzetközi jogi értékelés szempontjából ugyanaz, mint az intervention d'humanité esetében.

Egészen különös természetű a nemzetközi közhatalom részéről történő közbelépés. Ott, ahol a nemzetközi jog általános elveinek és egyetemes jellegű célkitűzéseinek biztosítása ezt szükségessé teszi, a nemzetközi közhatalom erre illetékes szerve lép közbe és intézkedik. Az ilyen közbelépés tartalmilag és formailag egyaránt teljes összhangban van a nemzetközi joggal. Tartalmilag azért, mert hiszen éppen a nemzetközi jog rendelkezéseinek érvényesülését hivatott biztosítani, formailag pedig azért, mert az érdekelt államok közreműködésével létrejött nemzetközi jogszabályon, tehát nem egyenlőtlen szerződésen alapul.

A nemzetközi közhatalom részéről történt közbelépés jogi természetét tekintve egészen más, mint egyes államok „privát” beavatkozása. A különbség ugyanaz, mint az államon belül az államhatalom jogszerű eljárása és egyesek részéről elkövetett hatalmaskodás közt. Az imperialista államok, mikor az emberiségre hivatkozással avatkoznak be a másik állam ügyeibe, úgy állítják be a dolgot, hogy közérdekű feladatot oldanak meg. A nemzetközi közhatalmi szervezet kialakításával egy állam sem vindikálhatja magának azt a jogot, hogy quasi a nemzetközi jogközösség nevében jár el. Ha figyelmen kívül hagyjuk is azt, hogy az ilyen beavatkozás tényleg mindig kizsákmányolási törekvéseket takar, s önző érdekek szolgálatában áll, maga az a tény, hogy egy állam kizárólagos feladatának tekinti a közösségi feladatok megoldását, már világuralmi törekvések kétségtelen bizonyítéka.

Jelenleg az ENSZ a nemzetközi közhatalom szervezete. Az alapokmány részletesen szabályozza a közhatalom részéről való közbelépés előfeltételeit és eljárási szabályait. A közbelépés a Biztonsági Tanács hatáskörébe tartozik s

a béke és biztonság fenntartását célozza. Közbelépésének csak akkor van helye, ha azt a béke és biztonság érdeke kívánja meg, tehát nem külön érdekek, hanem az egész emberiségnek a békéhez és biztonsághoz fűződő egyetemes érdeke.

Azt, hogy a konkrét esetben a béke és biztonság veszélyeztetve van-e, a Biztonsági Tanács állapítja meg. A Biztonsági Tanács, mint ismeretes, csak 7 igenlő szavazattal hozhat érvényes határozatot s kell, hogy ebben a 7 szavazatban az állandó tagok igenlő szavazata is bennfoglaltassék. Ez a rendelkezés van hivatva megakadályozni, hogy a béke és biztonság címén való eljárás egyes államok, vagy államcsoportok külön érdekeinek szolgálatába kerüljön.

Minden olyan magatartás, amely az emberiség címén való közbelépésre ad okot, nyilvánvalóan egyidejűleg a béke és biztonság fenntartását is veszélyezteti, mert feszültséget teremt a nemzetközi életben, s az államok közt súrlódást eredményezhet. A népek önrendelkezési jogának biztosítása s az alapvető emberi jogok és szabadságok elismerése mindenki számára fajra, nemre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül a béke és biztonság fennmaradásának szükségképpen előfeltétele.

A béke és biztonság fenntartásához fűződő egyetemes érdek szorosan megszabja a Biztonsági Tanács hatáskörét. A Biztonsági Tanács közbelépési joga tehát távolról sem korlátlan. Az Alapokmány kifejezetten megállapítja, hogy semmiféle rendelkezés nem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket olyan ügyekbe való beavatkozásra, amelyek lényegileg valamely állam belső hatáskörébe tartoznak, és nem kívánja meg a tagoktól sem azt, hogy az ilyen ügyeket ennek az Alapokmánynak megfelelő rendezés alá bocsássák (2. cikk 7. pont). Az Alapokmány, midőn az állam kizárólagos hatáskörét az ENSZ-szel szemben is védi, végeredményben az ENSZ hatáskörével való visszaélést kívánja megakadályozni, s a külön célok érdekében való beavatkozást tiltja el.

A nemzetközi közhatalom részéről való közbelépés nemcsak nem áll ellentétben a non-intervenció elvével, hanem egyenesen annak egyes államok részéről való megsértését van hivatva megakadályozni.

III. Az intervenció fogalma a szocialista államok gyakorlatában és a szocialista nemzetközi jogban

Míg a kapitalista államok gyakorlatában a non-intervenció elve üres szólam, amelynek hangoztatásával leplezni szeretnék magát a más népek kizsákmányolására irányuló beavatkozás tényét, a szocialista felfogás, amelyet a Szovjetunió gyakorlata juttat világos és határozott kifejezésre, a non-intervenció elvét teljes tisztaságában valósítja meg, s a népek önrendelkezési jogát: szabadságát és függetlenségét szolgálja.

A különbség, amely a non-intervenció elvének kapitalista és szocialista koncepciója közt fennáll, szükségképpen folyik a kapitalizmus és szocializmus lényegéből: a kapitalizmus lényege a kizsákmányolás, a szocializmus pedig a kizsákmányolás megszüntetése, a dolgozó nép felszabadítása, s annak a gazdasági és társadalmi rendszernek kialakítása, amelyben a dolgozó nép akarata érvényesül, s amely kizárólag az ő érdekeit van hivatva biztosítani.

Az, hogy a kapitalista államok kormányai és a burzsoa nemzetközi jogászok is hangoztatják a non-intervenció elvét, már maga is jellemző tünet. A kapitalista kormány nem őszinte, leplezi a tényeket, nem meri igazi célkitűzéseit bevallani, tetszetős jelszavakba burkolja politikáját, hogy a közvéleményt félrevezesse, a tömegek ellenállását kikerülje. Ezzel szemben a szocialista külpolitika a tömegekre támaszkodik, az ő érdekeit szolgálja, éppen ezért nem kell lepleznie a tényeket, nem a nép félrevezetésére, hanem felvilágosítására és meggyőzésére törekszik.

A non-intervenció elvének hamis jelszökeént való felhasználása már maga is ellentétben áll a nemzetközi jog egyik általánosan elfogadott alaprincipiumával. A Nemzetek Szövetségéről szóló Egyezségokmány bevezetése a béke és biztonság fenntartásának egyik eszközeként állapítja meg a „nyílt” és „becsületes” nemzetközi összeköttetések fenntartását, az ENSZ Alapokmánya pedig azok között az elvek között, amelyeknek megfelelően kell a Szervezetnek és a Szervezet tagjainak eljárniok, kifejezetten hangsúlyozza, hogy a tagok kötelesek az Alapokmányban vállalt kötelezettségeiket „jóhiszeműen” teljesíteni. A nyíltsággal és jóhiszeműséggel kétségtelen ellentétben áll az a magatartás, amelyet a kapitalista államok a non-intervenció elvével kapcsolatosan tanúsítanak. Ezzel szemben a szocialista állam nyílt és becsületos összeköttetéseket tart fenn, és nemzetközi kötelezettségeit jóhiszeműen teljesíti.

Az Egyezségokmány és az Alapokmány most idézett rendelkezései nyíltan elítélik a régi szellemű diplomáciát, s olyan magatartást írnak elő, amely a szocializmus lényegéből következik. Persze, amikor a kapitalista államok ezeket a rendelkezéseket elfogadták, ezeknek is csak a hamis jelszó szerepét szánták, s nem volt szándékuk azt komolyan megtartani.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amely a nemzetközi jog teljes átalakulását kezdeményezte, új utat nyitott a non-intervenció elvének alkalmazása tekintetében is. A forradalmi kormány 1917. november 8-i első dekrétumában, amely a békéről szól, elvetette a titkos diplomáciát, kijelentette, hogy minden tárgyalást nyíltan a nép színe előtt folytat. Haladéktalanul megkezdte azoknak a titkos szerződéseknek a közzétételét, melyeket a földbirtokosok és kapitalisták kormánya 1917. február havától november 7-ig kötött vagy jóváhagyott, s kijelentette, hogy a kormány ezeket a szerződéseket, amennyiben arra irányultak, hogy az orosz földbirtokosoknak és kapitalistáknak kiváltságokat és előnyöket biztosítsanak, a nagyoroszok annexióit megtartsák vagy növeljék, hatályon kívül helyezi. Az 1917. december 7-én kelt deklarációval hatályon kívül helyezte az összes nem egyenjogú szerződéseket, amelyeket a cári kormány idegen területek meghódítására, többek közt Perzsia és Törökország felosztására vonatkozólag kötött.

Ezek az első dekrétumok a szuverenitás szocialista koncepciójának következményeit vonták le, azét a koncepcióét, amely a be nem avatkozás elvének tényleges alkalmazása terén is egészen új helyzetet teremtett. A szocialista felfogás szuverenitás alatt az államok tényleges függetlenségét és szabadságát érti, s ennek folyamányaként az idegen államokra nézve olyan magatartást tesz kötelezővé, amely sem közvetlen, sem közvetett eszközökkel nem akadályozza meg az államot, illetőleg annak népét akarátának szabad érvényesítésében. A szocialista koncepció szerint a szuverenitás nem formális fogalom, amely csak jogilag biztosít azonos cselekvési lehetőséget minden állam számára, hanem a mások kényszere nélküli szabad cselekvés tényleges állapota.

A Szovjetunió külpolitikáját, szemben az imperialista államokéval, a reciprocitás elve hatja át. A Szovjetunió nem követel a maga számára olyan jogokat, amelyeket a többi államok számára nem biztosítana. Ezzel szemben az imperialista államra nézve jellemző, hogy önmagára más mértéket alkalmaz, mint a többi államra.

Marx és Engels műveikben az akkori történelmi feltételek alapján kidolgozták a beavatkozás és be nem avatkozás kérdéseit.²² Marxnak hatalmas érdeme, hogy először fedte fel a beavatkozás osztálytartalmát, szerepét és jelentőségét az emberiség történelmében. Kimutatta Poroszország beavatkozásának osztályjellegét a párizsi kommün időszakában. Ugyanezt kimutatta a Szent Szövetség olaszországi és spanyolországi reakciós beavatkozásaira és Anglia beavatkozási kísérletére nézve is az amerikai polgárháborúban.

Engels részletesen feltárta a Szent Szövetség ellenforradalmi lényegét. „Ezt a Szövetséget — mondotta —, 1815-ben a francia nép forradalmi szellemének ellensúlyozására létesítették.” A Szent Szövetség zavarta az országok szabad fejlődését általában s minden egyes ország szabad fejlődését külön-külön.²³

Marx az angol burzsoáziának azzal a kísérletével kapcsolatban, hogy beavatkozzék az amerikai polgárháborúba a rabszolgatartó déli államok javára, kihangsúlyozta az angol munkásosztály tudatosságát és kitartását is. Az angol munkásság a beavatkozás ellen foglalt állást, bár az amerikai polgárháború folytán bekövetkezett gazdasági válság súlyos következményekkel járt számára.²⁴ Marx a maga idejében még nem fejtette ki a beavatkozás tanát a maga teljességében, hiszen a beavatkozás csak az imperializmus korszakában öltött különlegesen nagy mértéket és vette fel a legkülönbözőbb formákat.

A beavatkozás kérdésének minden irányuló teljes kifejtését Lenin és Sztálin adta.

V. I. Lenin munkáiban kielemezte a beavatkozásnak azt a legdurvább, leplezetlen formáját, amellyel a Szovjetunióknak kellett létrejövetelének első napjaitól kezdve megküzdenie, s mely ténylegesen a szovjetállam elleni nyílt hadviselés volt. De rámutatott a beavatkozás másik formájára is. Az imperializmus — mint megállapította — azt jelenti, hogy a tőke túlnőtt a nemzeti államok keretein. Ez pedig szükségképpen valamely másik állam kereteinek megsértését, az utóbbi belső életébe való beavatkozást von maga után.²⁵

A szovjetállamnak a kapitalista környezetben nyert tapasztalatai alapján Sztálin feltárta a burkolt beavatkozás fogalmát és különböző megjelenési formáit. Rámutatott arra, hogy helytelen a beavatkozás fogalmát arra az esetre szorítani, amikor az egyik állam katonasága behatol a másik területére. A fegyveres beavatkozás a beavatkozásnak csak egyik formája. Magának a fegyveres beavatkozásnak is két különböző alakja van: a nyílt és a burkolt. „Az imperializmus tartalékai” c. cikkében, mely 1919-ben jelent meg, kifejti, hogy a szövetséges imperializmus, miután legyőzte az I. világháborúban a központi hatalmakat, élesen és a leghatározottabban felvetette az „oroszlányokba” való fegyveres beavatkozás kérdését. Ezt a tervet azonban szétzúzták a forradalom hullámai. Európa munkásai állást foglaltak a beavatkozás ellen, a szovjet seregek pedig számos megsemmisítő csapást mértek a beavatkozókra. A közvetlen, leplezetlen intervenció tehát célszerűtlennek bizonyult. Így került előtérbe a fegyveres beavatkozás másik formája: a mások számlájára, a kis népek nemzeti lobogóival palástolt intervenció: Románia, Galícia, Lengyelország és Németország háborúja Oroszország ellen. Ezt a háborút — így állították be az imperialista nagyhatalmak — maguk az érdekelt népek vívták „nemzeti létükért”, „keleti határaik védelméért”, a bolsevik „imperializmus” ellen. Ehhez köze nincs az ententának. Igaz ugyan, hogy az entente látja el őket pénzzel. Ez azonban egyszerű pénzügyi művelet, amelyet a „civilizált” világ nemzetközi joga szentesít.²⁶

Ezt a tételt tovább fejleszti a Kína ügyeibe való imperialista beavatkozás elemzése alapján. A kapitalista országok forradalmi mozgalmának mai helyzetében — írja 1926-ban a kínai eseményekre vonatkozólag — az idegen katonaság behatolása számos tiltakozásra és összeütközésre vezethet, ezért a beavatkozásnak hajlékonyabb és leplezettebb formáját alkalmazzák. Az imperializmus a függő ország ügyeibe úgy avatkozik be, hogy azon belül polgárháborút szervez, anyagi eszközökkel látja el az ellenforradalmi erőket, anyagi támogatást nyújt kínai ügynökeinek a forradalom ellen. Kínában a forradalom elleni harc egyszerűen lehetetlen volna, ha az ellenforradalmi tábornokokat

nem bátorítanak az egész világ imperialistái, ha nem látnák el őket anyagi eszközökkel, fegyverrel, oktatókkal „tanácsadókkal”.

Kifejti Sztálin, hogy a burkolt, idegen kezekkel történő beavatkozásnak különböző módszerei és formái vannak. Lehet a nagyhatalmak burkolt fegyveres beavatkozása „kis” népek segítségével, lehet az ellenforradalmi csoportok ellátása anyagi eszközökkel, lehet a nagyhatalmak ügynökeinek erkölcsi és anyagi támogatása, polgárháború szervezése az államon belül, pénzügyi és gazdasági beavatkozás, beavatkozás kémek, terroristák és diverzán-sok által.

Sztálin 1925. június 9-én a Szverdlov-egyetemen egy feltett kérdésre válaszolva megállapította, hogy amíg kapitalista környezet van, fenn fog állni az intervenció veszélye, és emlékeztetett arra, hogy különféle burkolt beavatkozás elleni harc egyik eszköze az, ha állandóan fokozzuk a dolgozók éberségét. Mindaddig, amíg kapitalista környezet van, lesznek kártevők, diverzán-sok, kémek és terroristák, akiket idegen államok küldenek a szocialista gazdasági és társadalmi rend megdöntésére.²⁷

Sztálinnak ezek a több évtizeddel ezelőtt tett megállapításai tudományos pontossággal határozták meg azt a helyzetet, amelyet az imperialista államok a II. világháború után a szocialista és szocializmust építő országokkal szemben teremtettek. Az egyes népi demokráciákban lefolytatott kemperek pontosan leleplezték az imperialista államok ilyenirányú tevékenységét. Az imperialista államok megfizetett ügynökei az államon belül fejtnek ki tevékenységet, hogy a kormánynak nehézségeket okozzanak, a reakciós erők ellenállását fokozzák, és a hatalmat a nép kezéből kivegyék. Az USA erre irányuló céltudatos politikáját a legvilágosabban az 1951. október 10-i törvény mutatja, mellyel fentebb foglalkoztam.

Az USA világhatalmi törekvéseinek biztosítására az intervenciót külpolitikájának domináló eszközévé tette. Intervenciót alkalmaz a többi kapitalista és imperialista államokkal és a szocialista államokkal szemben egyaránt. Intervenciójának azonban a két vonalon más a célkitűzése. Az imperialista és kapitalista államokat világhatalmi törekvéseinek szolgálatába kívánja állítani. A fennálló állami apparátus megtartására törekszik, és erre igyekszik akaratát rákényszeríteni. Ezzel ellentétben a szocialista államokkal szemben az intervenció célja az ott fennálló gazdasági, társadalmi és politikai rendszer megdöntése, és a kizsákmányolás további fenntartása érdekében a szocializmus megszüntetése.

Ez utóbbival van összefüggésben az, hogy az USA beavatkozása a szocialista államokkal szemben mind nagyobb mértékben az agresszió jellegét ölti magára. Fegyveres erejének állandó növelésével, katonai alliance-ok kötésével, idegen államok területén katonai támaszpontok létesítésével igyekszik a rendelkezésére álló fegyveres erő fokozására. Ennek a tevékenységnek a keretébe tartozik a már említett 1951. október 10-i törvény is.

A Szovjetunió a szocialista nemzetközi jog szellemének megfelelően a legélesebben foglal állást az intervenció intézményével szemben. A szocialista nemzetközi jog értelmében az államok egymás közötti érintkezésének célja a baráti kapcsolatok fenntartása és kölcsönös segítség. Mennyire más ez a kölcsönös segítség, mint a kapitalista intervenció! Ez utóbbinál a másik állam kizsákmányolásáról van szó és arról, hogy ezt a másik államot idegen akarat szolgálatába állítják. A kölcsönös segítség elve alapján való együttműködés pedig mindkét nép fejlődését, életszínvonalának emelését célozza és nem irányul egyetlen harmadik állam ellen sem. Azokat a nemzetközi egyezményeket, amelyeket a Szovjetunió a népi demokráciákkal és ezek egymással kötöttek, az együttműködés, a kölcsönös segítség szocialista elve hatja át.

Hogy a Szovjetunió mennyire tisztelben tartja az egyes államok szuverenitását és a népek önrendelkezési jogát, világosan kifejezésre jut abban a gyakorlatban, amelyet a II. világháború végén az általa felszabadított országokban folytatott. Az 1944. május 8-i szovjet-csehszlovák és 1944. június 6-i szovjet-lengyel egyezmény a szovjet katonai egységek jelenlétét az illető országokban a háborús körülmények szükségszerűségének tekintette, mely az érdekelt népek kívánságából fakadt és az ő akaratukon alapult. Mihelyt a csehszlovák és a lengyel terület egyik vagy másik része felszabadult, a csehszlovák és lengyel hatóságok nyomban átvették a polgári közigazgatás vezetését.

A függetlenség tisztelben tartásának szellemében kerültek aláírásra a fegyverszüneti egyezmények is Németország délkelet-európai csatlós-államaival (Romániával 1944. szeptember 12-én, Bulgáriával 1944. október 28-án, Magyarországgal 1945. január 20-án). A Szovjetunió gyakorlatilag bebizonyította, hogy nem áll szándékában az illető országok területének bármely részét is megszerezni, s hogy nem kívánja az ott fennálló gazdasági és társadalmi rendet erőszakkal megváltoztatni.

A szocialista államokban az államhatalom a dolgozó nép kezében van. A szocializmus építése szükségképpen a tömegek akaratán alapul. A Szovjetunió szerepe az általa felszabadított országokban az volt, hogy az illető országok népét felszabadította az idegen elnyomás alól. Az idegen elnyomók elűzésével összeomlott az az állami apparátus is, mely az idegen állam érdekeit szolgálva igyekezett az uralkodó kisebbség uralmának fennmaradását biztosítani. Az ily módon felszabadult nép maga volt az, amely önrendelkezési joggal élve, hozzákezdett a szocializmus építéséhez.

Nagyon élesen jutott kifejezésre a Szovjetunióknak ez az álláspontja Magyarországgal szemben a II. világháborút befejező békekonferencián, ahol az imperialista hatalmak egy „Magyarország Újjáépítésének Tervét Végrehajtó Bizottság” felállítását javasolták. Ez a javaslat egyértelmű lett volna azzal, hogy maga a békeszerződés ad lehetőséget állami szuverenitásunk megcsorbítására, önállóságunk tényleges féltételére. A Szovjetunió küldöttsége nevében a békekonferencia teljes ülésén 1946. október 12-én Guszev F. T. elvtárs megállapította a következőket: „A Szovjetunió nem fogadhatta el az Amerikai Egyesült Államok azon javaslatát, mely Magyarország gazdasági újjáépítése tervének kidolgozására és végrehajtására jogosult olyan bizottság felállítását kívánta, amely az USA, a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és Magyarország képviselőiből áll. Az ilyen bizottság létrehozása u. i. gátolná Magyarországot azon jogának érvényesítésében, hogy közvetlenül irányítsa az ország gazdasági életét.”²⁸

A Szovjetunió, míg egyrészt maga a leghatározottabban és a legkövetkezetesebben tartózkodik idegen államok ügyeibe való beavatkozástól és élesen visszautasít minden kísérletet, amely az idegen államok részéről az ő ügyeibe való beavatkozást jelentené, egyidejűleg harcot folytat az imperialista államok beavatkozása ellen általában, és a felmerült konkrét esetekben segítséget nyújt annak az államnak, amelynek népe az imperialista államok beavatkozása következtében a kizsákmányolás állapotában van és az alól szabadulni igyekszik.

A beavatkozás ellen általában irányul az a következetes akciója, amely a fegyveres erőre vonatkozó nemzetközi jogi szabályozással akarja a beavatkozás lehetőségét az imperialista államok számára csökkenteni, illetőleg kizárni. Kitaróan sürgeti a fegyveres erők korlátozását, elsősorban a nagyhatalmaknál. Követeli a tömegpusztításra alkalmas hadieszközök, elsősorban az atombomba alkalmazásának elítélését. Ezek a fegyverek a terrorizmus esz-

közei, amelyek a lakosság lelki ellenállását akarják megtörni, s mint ilyenek, különösen alkalmasak arra, hogy az egyik állam a maga akaratát rákényszerítse a másikra.

Az egész nagyarányú békeharc, amelynek élén a Szovjetunió halad, a beavatkozás ellen általában irányul, s azt van hivatva megakadályozni, hogy az egyik állam fegyveres erővel kényszerítse a másikat az ő érdekeinek szolgálatára.

A konkrét eseteket illetően mindenkor kész az ENSZ-ben segítségére lenni azoknak a népeknek, amelyek az imperialista államok beavatkozása folytán függő helyzetbe jutottak, s a kizsákmányolás állapotából szabadulni akarnak. Így határozottan állást foglalt azokkal a beavatkozási kísérletekkel szemben, amelyek az emberi jogok védelmének ürügye alatt Magyarország, Románia és Bulgária belügyeibe akartak beavatkozni, azok miatt a bírói eljárások miatt, amelyeket a nevezett államok a hazaárulás bűncselekményét elkövető egyházi személyek ellen folytattak le. Ugyanezt az álláspontot képviselte az angol-iráni vitában s legutóbb a tuniszi és a marokkói kérdésben is. A be nem avatkozás álláspontját képviseli a koreai kérdésben is. Ugyanez az álláspontja az imperialista hatalmak német politikájával szemben is: állandóan és következetesen hangsúlyozza, hogy a német egység megteremtése kizárólag a német nép ügye, s hogy idegen államok akarata ebben nem érvényesülhet.

A non-intervenció elve irányítja azt a küzdelmét is, amelyet a Kínai Népköztársaság kormányának az ENSZ-ben való elismeréséért folytat. Az a tény, hogy az USA akaratából Kínát még mindig a Kuomintang-klíkk megbízottja képviseli az ENSZ-ben, a legdurvább beavatkozás a kínai nép belső ügyeibe, azt célozza, hogy az USA által kívánatosnak tartott társadalmi, gazdasági és politikai formát kényszerítse rá a kínai népre. Koreában és Kínában az USA már túl is lépte az intervenció határait, s a nyílt agresszió területére lépett világhatalmi törekvéseinek megvalósítására.

A Szovjetunió álláspontja a be nem avatkozás kérdésében harmadik államokhoz való viszonyában tehát nem passzív magatartást jelent, amely a liberalizmus szellemének megfelelően tartózkodik az állásfoglalástól.²⁹ A Szovjetunió álláspontja nagyon is határozott állásfoglalás a be nem avatkozás minden formájával szemben, amely más népek leigázására és kizsákmányolására tör.³⁰

Sztálin utolsó munkája, mely e tanulmány kéziratának lezárása után jelent meg,³¹ rendkívül nagy segítséget nyújt a nemzetközi jog területén is. A non-intervenció elvének imperialista koncepciója a modern kapitalizmus, szocialista koncepciója pedig a szocializmus Sztálin által kifejtett gazdasági alaptörvényének szükségképpen folyománya. Az imperialista államoknál a non-intervenció elve szükségképpen üres szólam, mely a valódi helyzet elleppezését célozza. A burzsoa nemzetközi jogászok idevonatkozó fejtegetései jogcímet kívánnak szolgáltatni a tetszés szerinti beavatkozásra, mert beavatkozás náluk nélkülözhetetlen eszköz „más országok, különösen az elmaradt országok népeinek leigázására és rendszeres kifosztására” s ezen keresztül a maximális profit biztosítására.

A szocialista koncepció viszont szükségszerű következménye a szocializmus gazdasági alaptörvényének. A szocialista államok egymás közti kapcsolataiban a cél „az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása”. A szocialista államnál a beavatkozást a kölcsönös segítség elve váltja fel. Sőt a Szovjetunió, amikor a két különböző gazdasági rendszerhez tartozó államok egymás mellett élésénél a kölcsönös gazdasági kapcsolatok kiépítését sürgeti az egyenlőség és viszonyosság elve alapján, a kapitalista államoknál is a lakosság szükségleteinek tökéletesebb kielégítését kívánja előmozdítani.

JEGYZETEK

¹ Az ENSZ VI. Közgyűlésének Jogi Bizottságában élénk vita folyt az agresszió meghatározása körül. Az amerikai és angol delegátusok a szovjet meghatározással szemben azt állították, hogy a konkrét esetben nem lehet megállapítani, hogy elsőnek ki követte el az agresszív cselekményeket. Az USA képviselője kijelentette, hogy nem lehetséges az agresszió fogalmának olyan meghatározása, amely az agresszív cselekmények felsorolását tartalmazza. A Jogi Bizottság ezzel szemben megállapította, hogy az agresszióknak alkotó elemei felsorolásával történő meghatározása lehetséges és kívánatos, és javasolta, hogy az agresszió fogalmának meghatározását tűzzék ki önálló pontként a VII. Közgyűlés napirendjére. (V. ö. Bulletin des Nations Unies. Vol. XII. 1952. 196—197.) Nyilvánvaló, hogy az agresszió fogalmának bizonytalanára tételével az imperialista hatalmak támadó politikájuk terén óhajtanak maguknak szabad kezet biztosítani.

² Az intervenció történetére nézve Fauchille: *Traité de droit international public*, Tome. 1. I. Partie, 1922, 546. és k. l.; Pittman B. Potter *L'intervention en droit international modern*. Académie de droit intern. Recueil des cours. 1930, II. (Tome 32.) 527. és k. l.

³ Fauchille i. m. 558. és k. l.; Potter i. m. 633—634. lap.

⁴ Verdoss: *Völkerrecht*, Wien, 1950, 260. l.

⁵ Oppenheim—Lauterpacht: *International Law*. Seventh edition 1948, Vol. I., 272. l.

⁶ M. Ellery C. Stowell: *La théorie et la pratique de l'intervention*. Académie de droit intern. Recueil des cours. 1932, II. (Tome 40.) 91. és k. l.

⁷ Lenin: *Válogatott művek*. „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.” 987. lap.

⁸ Fauchille: i. m. 637. lap.

⁹ Cimilo Barcia Trelles: *La doctrine de Monroe dans son développement historique, particulièrement en ce qui concerne les relations interaméricaines*. Acad. de droit intern. Recueil des cours. 1930, II. (Tome 32.) 520—52. lap.

¹⁰ Idézve u. o., 519. lap.

¹¹ Oppenheim—Lauterpacht: i. m. 261. lap, 2. jegyzet. Fauchille i. m. 538. és köv.

¹² Ellery C. Stowell: i. m. 95—96. lap.

¹³ Bulletin des Nations Unies. Vol. XII. 22—23. és 60—63. lap.

¹⁴ Fauchille: i. m. 585—588.

¹⁵ V. ö. Oppenheim—Lauterpacht: i. m. 277—280. lap; Fauchille: i. m. 560—565. lap.

¹⁶ Fauchille: i. m. 566—567. lap.

¹⁷ I. m. i. h.

¹⁸ Bulletin des Nations Unies. Vol. XII. 207—208. lap.

¹⁹ Fauchille: I. m. 570—584. lap.

²⁰ Fauchille: I. m. 571. lap.

²¹ Fauchille: I. m. 575. lap.

²² V. ö. erre és a következőkre nézve a Korovin szerkesztésében készült „Nemzetközi jog” c. orosz nyelvű kézikönyvet (E. A. Korovin *Mezsdunarodnoe Pravo*, Moszkva, 1951).

²³ Marx és Engels Művei. XXVIII. kötet, 4. lap (oroszul).

²⁴ Marx és Engels Művei. XII. kötet, II. fejj., 30. lap (oroszul).

²⁵ Lenin Művei. XXI. kötet, 371—373. lap (oroszul).

²⁶ I. V. Sztálin Művei. IV. kötet, 246—247. lap, Bp., Szikra, 1950,

²⁷ J. V. Sztálin Művei. VII. kötet, 218. lap, Bp., Szikra, 1951.

²⁸ V. ö. Beér János: *A szuverén magyar államiség újjászületése*. Állam és Igazgatás. IV. évf., 1952, 180. lap.

²⁹ Ilyen passzív magatartás nyilvánult meg a nyugati hatalmak be nem avatkozási politikájában a spanyol polgárháború esetén. A valóságban ez a politika a be nem avatkozás hamis jelszava alatt tudatosan Francónak Hitler és Mussolini segítségével való hatalomra jutását szolgálta.

³⁰ A. I. Visinszkij: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*. Budapest, 1950, 53—55. lap.

³¹ Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban”. *Társadalmi Szemle*. VII. évfolyam, 1952, 889—939. lap.

Marx hozzájárulása a statisztikai tudomány alapjainak megteremtéséhez

I. A marxista-leninista tudományban eléggé elterjedt nézet a modern tudományos, azaz marxista-leninista statisztika megalapozójaként általában Marxot megjelölni. Ennek a megállapításnak mély igazsága nyilvánvaló mindenki számára, aki Marx műveit és különösen főművét, „A tőké”-t csak egyszer is kézbevette, és annak mondanivalójába valamennyire is behatolt.

Mégis a marxista-leninista társadalomtudomány és különösen a marxista-leninista statisztika aránylag kevesebb figyelmet szentelt eddig annak a kérdésnek bővebb kifejtésére, hogy melyek Marx működésének azok a jellegzetességei, melyek Marxnak azok a tudományos gondolatmenetei, amelyek egy új, valóban tudományos statisztika alapjainak lerakásához vezettek — egyszóval, hogy tulajdonképpen miben mutatkozott Marx hatása a statisztikai tudomány fejlődésére. Az alábbiakban, amidőn ezzel a kérdéssel kívánunk inkább csak egy első megközelítésként foglalkozni, természetesen nem léphetünk fel a teljesség igényével, hanem inkább csak arra szorítkozunk, hogy Marx tanításaiból azokra a legfontosabb gondolatokra és összefüggésekre rámutassunk, amelyek alkalmasnak látszanak arra, hogy a kérdés közelebbi megvilágításához hozzájárulnak és egy szisztematikusabb feltáráshoz a kiindulópontot megadják.

A fenti célkitűzés megvalósításánál természetesen nem szorítkozhatunk kizárólag Marx munkásságának értékelésére, hanem figyelembe kell vennünk Engels munkásságából is mindazt, ami a vizsgálódásunk tárgyát képező téma szempontjából jelentős. Ez adódik különben a két tudományos lángelme, Marx és Engels egymáshozvaló viszonyából. Kettőjük kapcsolatát ugyanis Lenin úgy jellemezte, hogy: „...Amióta a sors összehozta Marx Károlyt és Engels Frigyeszt, a két barát életműve közös ügyükké lett.”¹

II. Mint legutóbb a szovjet tudomány képviselői közül Kaskareva mutatott rá,² Marxnak a statisztikai tudománnyal kapcsolatos tevékenységét csak akkor értékelhetjük helyesen és dialektikusan, ha összevetjük tanításait a korát közvetlenül megelőző időszak polgári statisztikai tudományának akkori állásával és legnagyobb és legelismertebb képviselőjének, Quételet-nek a statisztikáról szóló tanításaival.

A polgári statisztika történetírói nagyjából megegyeznek abban, hogy a polgári statisztikai tudomány a múlt század 50-es évei körül alakult ki, mégpedig három forrásból, a hivatalos állami statisztikai tevékenységből, a német egyetemeken megindított ú. n. leíró statisztikai irányból és az ú. n. politikai aritmetikából, mely a valószínűségszámítás matematikai elméletére támaszkodott.³ Ez a megállapítás azonban csak annyiban igaz, amennyiben Quételet működése utáni időket, elsősorban a XIX. század második felét vesszük figyelembe.

Bár a statisztikai technika azon kialakítása nélkül, melyet Quételet elvégzett, a polgári statisztikai tudomány nem jöhetett volna létre, ennek az új tudománynak voltak mégis olyan születési hibái, melyek annak korlátait eleve megszabták. Quételet ugyanis, aki mint a brüsszeli obszervatórium csillagásza eredetileg foglalkozására nézve természettudós volt, a modern statisztikai tudományt kizárólag a matematikai valószínűségszámításra felépülő matematikai statisztikai felfogásból és az állami hivatalos statisztikai szolgálat által gyakorolt statisztikai tevékenység tapasztalataiból látta kialakulni, és így az ennek hatására kialakult statisztikai tudomány nem tartalmazta azt a történeti elemet, amelyet a német egyetemi leíró statisztikai irány képviselt a XVIII. század második felétől a XIX. század első feléig terjedő időszakban.

Ez a megállapításunk bizonyos fokig ellentétes a polgári statisztika kifejlődésére vonatkozó és a polgári statisztika tantörténései által eddig kifejtett nézetekkel, de ennek ellenére aránylag könnyen dokumentálható. Nézetünk szerint ugyanis perdöntő bizonyíték ebből a szempontból Quételet főművének, a „Szociális fiziká”-nak egy aránylag késői, 1869-es kiadása,⁴ melynek előszavában maga Quételet foglalja össze a statisztikai tudomány fejlődését úgy, ahogy azt ő látta és értékelte.

Quételet e hivatkozott kiadás előszavában megállapítja, hogy a statisztikai tudomány kifejlődéséről azóta lehet beszélni, amióta a matematikusok a valószínűségszámítás elméletét kidolgozták és a valószínűségszámítás módszereinek az emberre és a társadalomra való alkalmazásával bizonyos törvényszerűségeket lehetett feltárni. Az így létrejött ú. n. „matematikai statisztika” akkor vált hivatalosan is tudománnyá — Quételet itt kifejtett nézete szerint —, midőn az angol Tudományos Ismereteket Terjesztő Társaság („Association britannique pour l'avancement des sciences”) azt 1833-as cambridge-i kongresszusán külön tudományként iktatta be az általa művelt tudományos területek közé. Egy szélesebb értelemben vett statisztikai tudományról pedig szerinte azóta lehet beszélni, amióta a kezdeményezésére 1853-ban összehívott első párizsi nemzetközi statisztikai kongresszuson a matematikai statisztikai tudomány és a praktikus statisztika, azaz az állami hivatalos statisztikai tevékenység képviselői összetalálkoztak, és a tudományos és a praktikus statisztika módszereit szintetizálták.

Quételet nézeteinek ebből az összefoglalásából és főművéből, az 1835-ben először megjelent „Társadalmi fiziká”-ból egyaránt megállapítható, hogy Quételet a statisztikát elsősorban absztrakt matematikai jellegű tudománynak, a „társadalom fizikájának” tekintette. Quételet úgy gondolta, hogy az ember fizikai, nemkülönbön azonban szellemi és morális képességeire vonatkozó egyéni számadatok tulajdonképpen szimmetrikusan csoportosulnak ezeknek az adatoknak átlaga körül az általa feltárt ú. n. „véletlen okok törvénye” szerint. A statisztika ezáltal az átlagszámok tudománya lett, bár az átlag felfogása szerint nem is egy valóságos, hanem a valóságban nem létező, ideális típust testesít meg. Miután azonban az ettől való eltérések csak bizonyos határok között mozognak, és ezeket a határokat a valószínűségszámítás segítségével pontosan meg lehet állapítani, a statisztika feladata ilyen felfogásban csak ezeknek az átlagoknak a kutatása lehetett — ez Quételet nézeteinek logikus és végső következménye.

Quételet a társadalmat is hasonló mechanikus alapon fogta fel, midőn az egyes ember tulajdonságaira vonatkozó statisztikai megállapításait minden további nélkül átvetítette a társadalomra, mint emberekből álló agregátumra is, ahogy ezt a legpregnánsabban egyik 1848-ban megjelent művében fejtette ki „A társadalom rendszere és azok az okok, amelyek azt kormányozzák”

címmel.⁵ Quételet ebben a művében foglalta össze hangsúlyozottan azt a nézetét, hogy a véletlen okok törvénye általános érvényű törvény, amely nemcsak az egyes emberekre, de az egyes népekre és az egész emberiségre is kiterjed és uralja azoknak nemcsak fizikai, de morális és intellektuális képességeit is. Hangsúlyozta e művében azt is, hogy a megfigyelések számának növelésével a véletlennek látszó jelenségek megszűnnek véletlennek lenni, és bizonyos törvényszerűségeként jelentkeznek. A statisztikai tudomány feladata — mondja ki ennek a gondolatmenetnek az alapján — csak ezeknek a törvényeknek a feltárása és bizonyos szűk határok közötti módosulásainak vizsgálata lehet. Ezek a törvények — e társadalomtudományi igényű műve szerint — végső eredményben a világegyetemnek az emberiségre leredukált törvényei, amelyekkel a világegyetem „nagy építész” a különféle naprendszerből álló világmindenséget is rendezte, kiegyensúlyozva az emberek fizikai, morális és intellektuális világát is.

Ebből a sommázatból is kitűnik, hogy Quételet a társadalom törvényeinek közelebbi jellegzetességeit és sajátosságait nem volt képes feltárni, ehelyett a misztikába menekült, és említett könyvét is, mely ezeknek a törvényeknek közelebbi megvilágítására lett volna hivatott, azzal a méla akkorddal zárta le, hogy „... mely kéz emeli fel azt a sűrű fátylat társadalmi rendszerünkről és azokról az örök elvekről, melyek sorsát és fennmaradását szabályozzák? Ki lesz az az új Newton, aki ennek a másik égi mechanikának törvényeit feltárja?”⁶

III. Kézenfekvő lenne azt mondani, hogy ez az új Newton a társadalomtudományok történetében kétségkívül Marx volt. Ez a hasonlat azonban nemcsak sántítana, de túlságosan alá is becsülné és így egyáltalán nem domborítaná ki azt az óriási jelentőséget, amely Marxtól a társadalomtudományok megalapozásában illeti meg.

Marx azzal, hogy feltárta az emberi társadalom valóságos mozgási törvényeit és az absztrakt matematikai jellegű, a természetre és társadalomra minden változtatás nélkül univerzálisan érvényesülő törvényekre vonatkozó felfogás, továbbá a metafizikus és idealisztikus magyarázatok helyett kifejtette a dialektikus és történelmi materializmusra alapozott felfogását, egy teljesen új korszakot nyitott meg az emberiség történetében. Annak megmutatásával, hogy nem az egyensúly és a „konzerváció” az emberi társadalom törvénye — mint ahogy a természeté sem —, hanem a mozgás, a dialektikus fejlődés egyre tökéletesebb fokot jelentő magasabb formációk felé, a társadalom törvényeinek tanulmányozása megszűnt átermészettudomány lenni, és nem a „véletlenektől” függött többé. Sztálin elvtárs igazi világtörténelmi jelentőségében mutatta meg ezt a hatalmas változást a tudomány és az emberiség történetében, amidőn megállapította, hogy Marx fellépésével „a társadalom története megszűnt véletlenségek halmaza lenni, mert a társadalom története a társadalom törvényszerű fejlődésévé, a társadalom történetének tanulmányozása pedig tudománnyá válik”.⁷ Ennek a tudománynak a gyakorlathoz való viszonyát és forradalmi tartalmát Marx 1845-ben megfogalmazott Feuerbach-tézisei közül a 11. fejezi ki klasszikus tömörséggel: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták, de a feladat az, hogy megváltoztassuk.”⁸

Marx és elválaszthatatlan tudós- és harcostársa, Engels tudományos nézeteinek fejlődése a maga genezisében híven tükrözi ezt a hatalmas változást a tudomány történetében és a munkásságuk során fokozatosan kialakuló új nézetek az akkoriban általánosan elfogadott statisztikai nézeteknek is egyben alapos kritikájaként foghatók fel. Ez szolgált alapjául a statisztikáról kialakított új felfogásuknak is.

IV. Az a kritika, amellyel Marx és Engels a korukbeli filozófiai materializmust illették, alapjaiban ingatta meg a statisztikai tudományról vallott, Quételet által képviselt felfogást is. Nem lehet vitás, hogy Quételet felfogásának gyökerei a mechanikus materializmus világszemléletében találhatók meg. Marx azon 1844-ben tett megállapításában tehát, melyet korai filozófiai és közgazdaságtani kéziratai tartalmaznak, és amely szerint a francia mechanikus materializmus Descartes filozófiájából indult ki, ellentétben Descartes metafizikájával, tulajdonképpen Quételet statisztikáról vallott felfogásának gyökereit is feltárta.⁹ A XVIII. századnak ugyanis a fizika volt a legfejlettebb tudománya, és így egészen kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a fizikában használatos matematikai módszert, amely Descartes és Newton működésének hatására olyan ragyogó eredményt produkált a természettudományokban, a társadalmi jelenségekre is alkalmazzák. Ez a felfogás azon az elgondoláson alapult, hogy az ember is végső fokon egy természeti tárgy — sem több, sem kevesebb — és így nyilvánvalóan ugyanazon törvények uralma alatt áll, mint a természet. Quételet radikális empirizmusának filozófiai alapjai is nyilvánvalóan ebben a felfogásban találhatók meg.

Ennek a felfogásnak a filozófiára vonatkozó bírálatát Engels adta meg, midőn rámutatott, hogy nemcsak a francia materializmus későbbi képviselői, mint például Helvetius és Holbach, de a német materializmus újabb képviselői is zsákutcába jutottak e felfogás alapján, és vagy a vulgáris materializmus vagy a filozófiai idealizmus területén kötöttek ki. Engels ugyanis meghatározva Feuerbach materializmusának korlátozottságait, megállapította, hogy — ez a materializmus a XVIII. századi legfejlettebb tudomány — a mechanika bélyegét viseli magán, és ezzel egyben maga is mechanikussá változott. Ugyanakkor ez a materializmus jellegére nézve metafizikus is, mert a jelenségeket nem fejlődésükben és történelmi adottságaikban vizsgálja, hanem ezektől elszakítva, antidiialektikusan. Egy harmadik jellemvonásaként pedig Engels e materializmusnak azt jelölte meg, hogy az a jelenségek magyarázatához elégtelen is, miután nem volt képes azokat más módszerrel, mint a természettudományokban érvényes módszerrel megközelíteni, és ezek végső megmagyarázásához pedig az idealizmus tanításait, az eszmék döntő mozgató szerepét volt kénytelen segítségül hívni.¹⁰

Ez a kritika teljesen feltárja Quételet felfogásának mechanisztikus jellegét és idealizmusba menekülésének egyenesen teológiai vonásait. Quételet metafizikus nézeteinek a statisztikában való terméketlen alkalmazását világosan bizonyítják különben azok a fejtegetései is, amelyekben — midőn egy bizonyos koncessziót téve a társadalom organikus felfogásának — a társadalom keletkezésének, fejlődésének és megszűnésének megfigyelését is statisztikai követelményként tűzi ki, ez a célkitűzés csupán üres formula maradt, melyet nem tud semmiféle tartalommal megtölteni.¹¹

A Quételet-féle statisztika filozófiai alapjainak kritikáját már a mechanikus filozófiai materializmus bírálatá messzemenően tartalmazta, vannak azonban Marx és Engels korai munkái között olyan gondolatok is, amelyek ha nem is explicit módon, de implicite egyenesen egyes Quételet-féle statisztikai koncepciók bírálataként foghatók fel.

Így például a „Német ideológiában” kifejtett nézetek messzemenően vonatkoztathatók az ideáltípust jelentő Quételet-féle „átlagember” (homme moyen) hamis fogalmának leleplezésére is. Amidőn ugyanis Marx és Engels állást foglalnak a tartalom nélküli üres absztrakciók ellen, nemcsak az „önálló” filozófia létjogosultságát tagadják, hanem egyben a Quételet-i statisztikára is hatalmas csapást mértek. Annak a leszögezése, hogy „... ezeknek az absztrak-

cióknak önmagukban a valódi történelemtől elválasztva egyáltalán nincs értékük”, egyben a Quételet-i statisztika ahistorikus voltát is leleplezi.¹² Ugyanezt húzza alá az a megállapítás, hogy „minden emberi történelem első előfeltétele természetesen az, hogy élő emberi egyének léteznek”.¹³ Ez az élő ember, mint ezt a „Szent Max”-ban megállapítják, nem lehet egy olyan valóság, amelyhez a reális viszonyok igazodjanak, hanem csakis megfordítva. A kifordított „absztrakt ember” tehát nem más, mint az eszme uralma a mindennapi életben, vagyis a hegeli idealizmus, mely az eszmék történetét csempészi a valódi történelem helyébe.^{13b}

Marx és Engels filozófiai felfogása azonban nemcsak a mechanikus materializmus kritikáját adta meg, hanem megadta annak pozitív, új tartalmát is a dialektikáról szóló tanításban. Ez a dialektika, mint ismeretes, a hegeli „Logikán” alapult és a „fejlődésről szóló legsokoldalúbb, tartalmilag leggazdagabb és legmélyebb tanítás” volt Lenin megállapítása szerint.^{13c}

Engels fogalmazásában a dialektika annyit jelent, hogy „a világot nem mint kész dolgok összességét, hanem mint folyamatok összességét kell felfogni, melyben a látszólag szilárd dolgok, mint gondolatképek fejünkben, a fogalmak, a keletkezés és elmúlás szakadatlan változásán mennek keresztül”.¹⁴ Lenin, Marx kontribúcióját a dialektika terén elsősorban abban látta, hogy Marx Hegel filozófiájának azt a forradalmi oldalát vette át és fejlesztette tovább, amely a dialektikát az ismeretelméletet is elnyelő filozófiai módszerre fejlesztette ki és amely az evolúciónak közkeletű elméleténél sokkal magasabbrendűbb és az egyszerű már meghaladott fokokat magasabb fokon megismétlő mozgásnak megfelelő megismerési módszerre vált.¹⁵

A dialektikus módszer kifejlesztése messzemenő következménnyel kellett, hogy járjon egy új típusú statisztikai tudomány kifejlesztése szempontjából is. A statisztika a megismerés hatalmas fegyvere, melynek feladata a tömegessé vált népeiséget, az áruforgalom tömegessé vált tényeinek halmazát és az ezekből folyó egyéb életviszonyok bonyolult összefüggéseit a számszerűségeken keresztül feltárni. Ahhoz, hogy a statisztika tudománynak minősüljön, elengedhetelenné vált, hogy a dialektika alapelvein épüljön fel. Nem vitás, hogy a statisztikai tudomány csak úgy felelhet meg a társadalom megismerésében és megváltoztatásában ráváró hatalmas szerepnek, ha a jelenségeket a maguk összességében és összefüggésében, mozgásában és fejlődésében és főleg a mennyiségi változásoknak minőségi változásokká történő átmeneteiben vizsgálja. A dialektika e négy lényeges jegyének megfelelő statisztika, amely jegyeknek klasszikus összefoglalását legutóbb Sztálin elvtárs nyújtotta számunkra, tehát lényegesen kifinomultabb statisztikai eszköz, mint a régi mechanikus, univerzalizisztikus statisztika.

Marx és Engels alapvető filozófiai munkássága tehát, mellyel a materializmus alaptételeit és a dialektikáról szóló új felfogást kidolgozták, elmozdította a filozófiai materializmust a korábbi mechanisztikus és vulgáris felfogás holtpontjáról. Az általuk kialakított új típusú filozófiai materializmus ezáltal alkalmassá vált arra, hogy az emberi társadalomra és történelemre való kiterjesztéssel a valódi tudomány alapjai jöjjenek létre — az ú. n. történelmi materializmus alapjai. Ennek a fejlődésnek természetesen még az új típusú statisztika kialakulását meg kellett előznie, de a történelmi materializmus kialakulása a régi típusú statisztika átalakítása szemszögéből is követelmény volt.

V. Mint korábban említettük, a Quételet-i statisztikának egyik főhibája az volt, hogy nélkülözte azt a minimális történelmi beállítottságot is, melyet a korabeli és már azidőben is meglehetősen elavult egyetemi „leíró” statisztikai irány képviselt, amely a különféle államok konkrét jellegzetességeinek leírá-

sával még mindig nagyjából Schlözernek azt az axiómáját követte, hogy „Statistik ist stillstehende Geschichte, Geschichte ist fortschreitende Statistik.” Ennél a történet szemléletnél pedig már a Quételet korát megelőző tudomány is továbbjutott, miután a növekedés gondolatát már Leibnitz belevitte a társadalomtudományokba, Herder pedig egyenesen organikus fejlődési elméletet fejlesztett ki a német népről szóló tanulmányaiban. Az uniform ismétlődés elvének elvetése, melyet Galilei és Newton oly nagy erővel hangsúlyoztak a természettudományokban, és az organikus fejlődés elmélete a történettudományban, már előkészítette az utat a felé a dialektikus történelemfelfogás felé, amelynek legfőbb képviselője Hegel lett.

Hegelnek a történelemre vonatkozó felfogása szerint a történelem konkrét individualitása az elsősorban, amelyet nem lehet univerzalisztikus törvényekkel megragadni, miután az emberi történelem a különböző fejlődési fokon álló emberi közösségek egyidejű horizontális kapcsolatán túlmenően, minden egyes nép múltjával és jövőjével is vertikálisan kapcsolódik. Az univerzális törvények felállítása tehát Hegel felfogása szerint hamis képet adna a társadalmi jelenségekről. Hegelt azonban helyes történelemszemlélete és dialektikus módszere ellenére idealizmusa megakadályozta abban, hogy e felfogás alapján az emberi társadalom valóságos mozgási törvényeit feltárja, miután annak mozgató erejét a szellemben, az ideában vélte feltalálni, és az emberiség valóságos történetét az ideák történetével azonosította.

Hegel hatalmas befolyása nyomán a XIX. század 40-es éveiben Németországban minden társadalmi tudományágban különféle történeti iskolák alakultak, és miután ezek többé-kevésbé osztoztak a hegelianizmus idealizmusában, valamennyien osztoztak Marx és Engels későbbi kritikájában. Ezek között az iskolák között volt a német jogtörténeti iskola is, amelynek körében Marx első tudományos szárnypróbálgatásait végezte,¹⁶ és többek között a közgazdaságtan első német történeti iskolája, amely fellázadt a közgazdaságtan angol klasszikus iskolájának Ricardo által képviselt deduktív és univerzalisztikus beállítottsága ellen. Ez az első német közgazdaságtani iskola a történelmi tények hatalmas halmozatát gyűjtötte össze, de azokat nem volt képes a valóság tudományos magyarázatához felhasználni, és nem találta meg kapcsolatát a kialakulóban lévő új tudomány, a statisztika felé sem.

Marxot azonban nem ez a közgazdaságtani történeti iskola, hanem a hegeli jogbölcselet bírálata és a jognak mint felépítménynek felismerése vezette el elég korán, már a „Rajnai Újság”-ban írt első cikkeivel párhuzamosan, a közgazdasági kérdésekhez és a gazdasági problémák és az emberi történelem szoros kapcsolatának felismeréséhez.¹⁷ Az emberi társadalom történetének ebből a szempontból végzett tanulmányozása tette világossá Marx előtt, hogy az anyagi élet termelési viszonyainak milyen elhatározó szerepe van az emberiség fejlődésében, és hogy a társadalom törvényeit az anyagi termelési fejlettségi fokában és az ezekhez simuló termelési viszonyokban kell keresni, vagyis a társadalom gazdasági alapján. Ezeknek a felismeréseknek nyomán formulázta meg Marx a történelmi materializmus fő tételeit, — amelynek első és legfontosabb dokumentumai a Weidemyerhez intézett 1852-es levélben adott fogalmazás és „A politikai gazdaságtan bírálatához” c. munkájának 1859-es előszava — és ezek a felismerései vezették el a korabeli politikai gazdaságtani elmélet bírálatának szükségességéhez és saját politikai gazdaságtani elméletének kifejlesztéséhez.

A történelemnek a tudományos materializmus alapján való felfogása — ahogy erre már Lenin is nagy erővel mutatott rá — hatalmas minőségi ugrást jelentett a korábbi társadalomtudományhoz képest. Szerinte ez elsősorban azzal az előnnyel járt, hogy ezzel megszűnt a korábbi tudományoknak az a fő

hibája, hogy a jelenségek végső magyarázata az idealizmusba és a misztikába való meneküléssel végződött, és hogy vizsgálódása tárgya kizárólag az emberek történelmi tevékenysége eszmei indítóokainak feltárásából állott. Ezen az alapon — Lenin szerint — nyilvánvalóan nem lehetett eljutni a társadalmi fejlődésben rejlő objektív törvényszerűségek vizsgálatához. Lenin idevágó megállapításaiban már arra is utal, hogy Marx a társadalom történetét a „Kommunista Kiáltvány”-ban kifejleszt osztályharcokról szóló tanításai alapján közelítette meg, és ezzel feltárta a történelmi erők valódi mozgató rúgóját.¹⁸

Ezt a hatalmas freskót, amelyet Marx a „Kommunista Kiáltvány”-ban az egész emberiség történetéről megrajzolt, Marx gazdasági elméletében konkretizálta a kapitalista társadalomra. Joggal mondta erről Lenin, hogy Marx társadalomtudományi elméletének legmélyebb, legsokoldalúbb és legrészletesebb igazolása és alkalmazása, gazdasági elmélete. Marx főműve, „A tőke”, megadja a modern kapitalista társadalom gazdasági szerkezetét, anatómiáját és feltárja annak mozgási törvényeit.¹⁹

Mindazokból a tanulmányokból, amelyeket Marx gazdasági elméletének kidolgozásához végzett, világosan következik, hogy amennyiben a történelem materialista felfogásának megfelelő módon vizsgáljuk az emberiség valóságos történetét és ezekben és az ezek körül lezajló osztályharcokban találjuk meg a konkrét társadalomgazdasági formációk mozgató rúgóit, úgy a gazdaságelméletnek egészen különleges jelentősége kell, hogy legyen a társadalomtudományokban. Egy új típusú, tudományos statisztika kialakítása szempontjából a tudomány ilyen irányú fejlődésének egy, a történelmi materializmuson alapuló politikai gazdaságtani tudomány kialakulása tehát előfeltétele volt.

A politikai gazdaságtan ilyen felfogásából és egyben a történelem materialista felfogásának említett első fontos következményéből kifolyóan, az új típusú statisztikai tudomány egyik jellegzetessége az kellett, hogy legyen, hogy a statisztika ne mint öncélú tudomány jelentkezzen — mint valami társadalmi fizika —, hanem a legszorosabb kapcsolatban a társadalom anatómiáját jelentő politikai gazdaságtani tudománnyal. Akár az emberi gazdálkodást, akár magát a népeiséget, akár pedig az emberi kultúra egyes jelenségeit vizsgáljuk meg tehát a statisztika módszerével, azt a történelmi materializmus felfogásának megfelelően mindig elsősorban mint társadalomgazdasági jelenséget kell vizsgálnunk, amely azoknak az objektív törvényeknek az uralma alatt áll, amelyeket a politikai gazdaságtan derít fel. Ez természetesen csak a múltra, a Marx előtti tudományra nézve jelenti azt, hogy a politikai gazdaságtan és a statisztika viszonya megváltozott, mert a történelmi materializmuson alapuló társadalomtudományok rendszerében a többi társadalomtudományok is éppen úgy kell, hogy viszonyuljanak a marxista politikai gazdaságtanhoz, mint a statisztika, miután a közgazdaságtant a történelem materialista felfogásából kifolyóan általában különleges hely illeti meg a társadalomtudományok rendszerében.²⁰

Egy másik előnye Lenin szerint a történelem materialista felfogásának abban mutatkozott, hogy „... a régebbi elméletek éppen a népesség tömegeinek ténykedéseit hagyták figyelmen kívül, míg a történelmi materializmus éppen arra ad lehetőséget, hogy a tömegek életének társadalmi feltételeit és ezen feltételek változásait természettudományi és történelmi pontossággal ki-kutatassuk. A Marx előtti <szociológia> és történetírás a legjobb esetben is csak nyers, töredékesen összegyűjtött tények halmazát és a történelmi fejlődés egyes oldalainak kifejtését adta. Marx mutatta meg az utat a társadalmi, gazdasági alakulatok keletkezése, fejlődése, hanyatlása folyamatának átfogó, minden oldalról való tanulmányozására. Ő tette először vizsgálat tárgyává az ösz-

szes ellentmondó irányzatokat a maguk egyetemességében, és visszavezette ezeket a különböző osztályai élete és termelése pontosan meghatározható feltevéleire.”²¹ Lenin ezen megállapításából nagy erővel bontakozik ki a statisztikai tudomány jelentősége a társadalomtudományok számára, és ezek alapján a Marx által feltárt összefüggésekből a statisztikai tudomány főbb területeinek rendszerezése is levezethető.

Nyilvánvaló, hogy a statisztika két legfontosabb és alapvető ága a népességstatisztika és a gazdaságstatisztika. A népességstatisztika egyaránt kiterjed az ember fizikai és szellemi tulajdonságainak vizsgálatára, és miután az embert nem elszigetelve, de a maga társadalmi-történeti környezetében vizsgálja, természetesen figyelemmel van azokra a társadalomgazdasági adottságokra, amelyben az ember élete konkrétan lefolyik. Világosan mutatja ezt már a „Német ideológia”-nak az a része is, ahol Marx és Engels leszögezték, hogy „... minden emberi történelem előfeltétele először is az, hogy élő emberi egyének léteznek. Első megállapítandó tény tehát ezeknek az egyéneknek testi szervezete és ezáltal meghatározott viszonyuk a természet többi részéhez.”²² Ezekre természetesen Marx és Engels a „Német ideológia”-ban nem tértek ki, és ezekből különben is csak az ember fizikai tulajdonságai tartoznának a népességstatisztikába, míg a másodiknak említett viszonylatokkal — mint Sztálin elvtárs megállapította — a gazdasági földrajz foglalkozik.²³

Marx a „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához” c. művében is leszögezte, hogy „a népességgel kell egy adott ország vizsgálatát kezdeni — ez azonban elvont fogalom, ha elhagyjuk az osztályokat, melyre tagozódik. Az osztály üres szó, ha nem ismerjük azokat az elemeket, amelyen alapul, pl. bér-munka, tőke stb.”²⁴

Mindez tehát amellet szól, hogy előbb megfelelő politikai-gazdaságtani megalapozást kell adni az emberi társadalom strukturájáról és alapfogalmairól ahhoz, hogy népességstatisztikáról beszélhessünk. Így vezette el Marx szerint a népességgel való foglalkozás a korai politikai aritmetikusokat is a polgári társadalom gazdasági viszonyainak lényegi elemzéséhez, és egyben a polgári közgazdaságtan megszületéséhez is, amelynek első képviselőjének Marx Petty-t tartja.²⁵

A statisztika másik fontos ága a gazdaságstatisztika, az emberi társadalom gazdasági alapjainak számszerű vizsgálatával foglalkozik, ideértve az ember mint a legfontosabb termelőerő, továbbá a termelés technikai alapjai s az ezzel összefüggő gazdasági intézmények vizsgálatát is. Ennek fogalmai és koncepciói tehát még szorosabban kapcsolódnak a politikai gazdaságtani fogalmakhoz, mint a népességstatisztikáé, miután egyenesen azokra épülnek rá, azokat töltik meg számszerű tartalommal és esetleg e konkrét számszerű összefüggések alapján építhetők tovább a politikai gazdaságtan fogalmai és összefüggései is.

A statisztika harmadik ága az emberi társadalomnak azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amelyeket a kulturális élet jelenségei gyűjtőnév alatt szoktak összefoglalni. Ezek szintén csak társadalomgazdasági alapon, a történelmi materializmus szemléletében művelhetők akkor is, ha a társadalomnak olyan jelenségeivel foglalkoznak, amelyeket túlnyomóan felépítményi jellegűeknek lehet tekinteni, miután ezekre is végeredményben a gazdasági alap van döntő befolyással, — ahogy erre legutóbb Sztálin a nyelvtudományi cikkekben rámutatott.

A statisztika rendszerének szempontjából mindenféleképpen döntő tehát az új típusú politikai gazdaságtan kidolgozása volt, miután ez szolgáltatta a kulcsot a polgári termelőmód strukturájának elemzéséhez, mozgási törvényei-

nek feltárásához, és fogalmainak elemzéséhez is. Amíg a polgári gazdaságtan alapfogalmai nem voltak kellően feltárva és kritikailag értékelve, addig nem lehetett szó sem új típusú gazdaságstatisztika, sem új típusú népességstatisztika kialakulásáról. Ezeknek az alapfogalmaknak a kidolgozásánál Marx messzeemenően a gazdasági életviszonyok és az emberek tömegessé válásából, a tömegszerűségek figyelembevételéből és ezeknek megfelelő új típusú absztrakciókból indult ki, amely absztrakciókat már mint a statisztikai fogalomalkotás ragyogó megnyilvánulását könyvelhetjük el.

VI. Az ilyen természetű absztrakciók első felbukkanását Marx már Petty műveiben nagyra értékelte. Döntő jelentőségűnek tartotta ugyanis Petty-nek azt a felfogását, hogy „a valóságos munkát rögtön társadalmi összalakjában fogja fel mint munkamegosztást”, és hogy a „munkamegosztásnak a termelés szempontjából való előnyeit nemcsak egy zsebóra gyártásán mutatja meg, mint később Adam Smith egy tű előállításával kapcsolatban tette, hanem egy város és egy egész ország példáján is, melyeket nagy gyárvállalatunként vizsgál”.²⁶ Ha megvizsgáljuk ezeknek az új típusú absztrakcióknak a lényegét, úgy azt látjuk, hogy ezek elsősorban nem a vizsgálándó jelenségek ideális tipizálásán, hanem a tömegességben megmutatózó konkrét sokféleség egységén és ez utóbbinak általános kategóriává való absztrahálásán, tehát egy statisztikai jellegű absztrakción alapulnak. Marx már a „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához” c. művében rámutatott, hogy a modern munkafogalom is egy ilyen jellegű absztrakció, mely mögött a kapitalista áruforgalmi rendszer munkafolyamatainak tömege áll, annak történeti meghatározottságában. A munkanemek nagyon fejlett teljessége mellett egyik sem uralkodó a másik felett, és könnyű szerrel térnek át egyikről a másikra. Ilyen gazdag fejlődésű társadalmi forma mellett alakul ki a munka általánosságban, a munka „sans phrase”.²⁷

Az elvontságnak ez a meghatározottsága tette lehetővé az absztrakt és konkrét munka fogalmának egy olyan szétválasztását, melyet Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához” c. művében és „A tőke” I. kötetében dolgozott ki, és amely alapjává lett az érték meghatározásának is, lehetővé téve a használati és a csereérték közötti különbség megvonását. Az áruban bennerejlő munka kettős jellegének eme Marx általi kimutatása lehetővé teszi, hogy a konkrét munka által létrehozott használati értékkel mint szubjektív értékkel szemben egyidőben az árunak objektív csereértéket tulajdonítsunk, melyet a benne rejlő elvont emberi munka szab meg.

Ez az elvont emberi munka tulajdonképpen egy átlagmunka tehát, vagyis egy statisztikai absztrakció. Marx erről azt mondja „A tőke” I. kötetében, hogy „A társadalomnak az áruvilág értékeiben megtestesülő összes munkaereje egy és ugyanazon munkaerőnek számít, bár számtalan egyéni munkaerőből áll. Ez egyéni munkaerők mindegyike ugyanaz az emberi munkaerő, mint a másik, amennyiben társadalmi átlagmunkaerő jellege van, és így mint ily társadalmi átlagmunkaerő hat — tehát egy áru termelésére is csak az átlag szükséges vagy társadalmilag szükséges munkaidőre van szüksége. Társadalmilag szükséges munkaidő az oly munkaidő, amely szükséges ahhoz, hogy valamely használati értéket a fennálló társadalmilag normális termelőfeltételek között és társadalmilag átlagos fokú ügyességgel és munkaintenzitással állítsanak elő.”²⁸

Marx a kooperációról szólva azonban leszögezi, hogy ilyen statisztikai jellegű absztrakciónak csak a tőkés termelés történeti feltételei között van jogosultsága, vagyis akkor, ha a társadalmi átlagminőségű munka az átlagos munkaerő megnyilvánulása. Ez az átlagos munka tehát magában foglalja azt,

hogy az egyes konkrét munkák mennyiségileg eltérő nagyságúak: „Valamely átlagos nagyság azonban mindig csak sok azonos fajtájú, de eltérő nagyságú átlag nagyságát jelenti. Az egyéni munkás, Péter vagy Pál minden iparágban többé-kevésbé különbözik az átlagmunkástól. Azonban ezek az egyéni eltérések, az ú. n. matematikai «hibák» kiegyenlítődnek és eltűnnek, mihelyt nagyobb számú munkást veszünk tekintetbe” — mondja Marx Quételet-nek az átlagemberről szóló tanításaira hivatkozva,²⁹ majd tovább így folytatja: „Az értékesítés törvénye tehát az egyes termelő számára csak akkor realizálódik tökéletesen, ha a tőkés módjára termel (e kiemelés tőlünk): egyszerre sok munkást foglalkoztat, tehát már eleve társadalmi átlagmunkát hoz mozgásba.”³⁰

Marx még nagyobb részletességgel fejtette ki ezt a gondolatot „A tőke” III. kötetében, ahol az árképződés elméleti törvényszerűségeinek feltárásával foglalkozott. Alapvető megállapítása ezzel kapcsolatban úgy hangzott, hogy „Az árak mozgásán az értéktörvény uralkodik, mert a termeléshez szükséges munkaidő csökkenése vagy növekedése a termelési árak esését vagy emelkedését idézi elő.”³¹ Marx gondolatmenete itt abból indul ki, hogy az értéken történő csere volt a termelési árakon történő cserének is az alapja, amely úgy elméletileg, mint történelmileg megelőzte a termelési árakon történő cserét. A piaci értéken történő csere tehát az árképződés törvényszerűségeinek is alapja, azzal az eltéréssel, hogy most az érték lesz az a középpont, amely körül az árak mozognak, és amelyek körül hullámmozgásuk kiegyenlítődik. Marx nagy élességgel tárta fel azokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy ez a feltevés érvényes legyen. „Ahhoz, hogy az áruk ára, amelyen egymás ellenében kicserélődnek, megközelítően megfeleljen az árak értékének, nem kell más, mint hogy 1. a különböző árak cseréje ne legyen már pusztán véletlen, vagy csak alkalmoszerű; 2. hogy, amennyiben a közvetlen árucserét tekintjük, ezeket az árakat mindkét fél megközelítően a kölcsönös szükségleteknek megfelelő mennyiségi arányban termelje; ezt az arányt az árak elhelyezésével kapcsolatos kölcsönös tapasztalat hozza létre, s így magának a folytatólagos cserének eredményeként fejlődik ki; és 3. amennyiben eladásról beszélünk, ne legyen semmiféle természetes vagy mesterséges monopólium, amely a szerződő felek egyikének módot ad arra, hogy értéken felül adjon el, vagy arra kényszeríti, hogy értéken alul kótyavetyéljen el.”³²

A Kaskareva által ebben az összefüggésben idézett rész nézetünk szerint csak ezeknek az előfeltételeknek gondos szem előtt tartásával nyeri el igazi értelmét. Amidőn ugyanis Kaskareva „A tőke” III. kötete VII. szakaszából idézi azt a részt, amelyben Marx azt mondja, hogy „A piaci árak e szabályozó termelési árak fölé emelkednek és alá süllyednek, de ezek az ingadozások kölcsönösen kiegyenlítik egymást. Ha valaki hosszabb időszak folyamán vizsgálja az árak jegyzékét és leszámítja azokat az eseteket, amikor az árak valóságos értéke a munka termelő erejének megváltozása következtében változik, valamint azokat az eseteket, amikor természeti vagy társadalmi csapások megzavarják a termelés folyamatát, csodálkozni fog először az eltérések viszonylag szűk határain, másodsorú kiegyenlítődésük szabályszerűségén. A szabályozó átlagoknak ugyanazt az uralmát tapasztaljuk itt, amelyet Quételet a társadalmi jelenségeknél mutatott ki”³³ — akkor itt lényegileg ugyancsak a fenti előfeltételek mellett érvényes csak az, hogy az ingadozások kiegyenlítik egymást. Ha tehát például ritka javak áráról van szó, és nem kapitalista tömegtermelésről, vagy amennyiben az árakat nem a kölcsönös szükségleteknek megfelelő mennyiségi arányban termelik akár időjárásbeli okok, akár egy háborús károsodás következtében, sőt ha egy válság következtében eltolódás áll be a fizetőképes

keresletben, és ha a monopolkapitalizmus kifejlődése a szabadversenyt már kikapcsolja, úgy ezek az ingadozások nem egyenlítik ki egymást, hanem esetleg kumulálják, és ez esetben már nem lehet szó az átlagoktól való eltéréseknek egymást kiegyenlítő játékaról. Még szabad piac esetén is, amidőn a fenti három feltétel érvényesül, vannak a piaci mechanizmusnak kisebb-nagyobb zavarai. ezért mondja azt Marx, hogy „Általában az egész tőkés termelésben az általános törvény mindig csak igen bonyolultán és megközelítő módon, csak örökös ingadozások soha meg nem rögzíthető átlagaként, mint uralkodó irányzat érvényesül.”³⁴ Így mondja ki Marx, hogy „ha tehát a kereslet és kínálat szabályozza a piaci árat, helyesebben a piaci árak eltéréseit a piaci értéktől, másrészt viszont a piaci érték szabályozza a kereslet és kínálat viszonyát, vagyis azt a középpontot, amely körül a kereslet és kínálat ingadozásai következtében a piaci árak hullámzanak”.³⁵ Még jobban közelíti magyarázatát a valóság felé azzal, hogy a keresletet szabályozó társadalmi szükségletet világosan a különböző osztályok egymáshoz való viszonyára s megfelelő gazdasági pozíciójukra vezeti vissza.

Hasonlóan a statisztikai absztrakció segítségével oldotta meg Marx az általános profitráta átlagprofitként való kialakulásának elméleti magyarázatát, és így mutatja be, hogy a kialakuló ár az egyéni önköltségi ár és az egyéni profit helyett az egyéni önköltségi ár és az átlagprofit összegével lesz egyenlő, azaz a fentebb említett termelési árral.³⁶ Ezzel kapcsolatban itt most már csak arra kívánunk rámutatni, hogy az átlagtól való eltérések, mint a számtani átlag egyik alaproblematikája mellett Marx itt a mérlegelt átlag elméletének segítségével oldotta meg azt a bonyodalmat, amely abból állott elő, hogy a különböző termelési ágak összesítésénél a termelt összérték tömegek az egyes termelési területeken előlegezett ösztökék különböző nagyságai szerint eltérő nagyságúak. Ezért mondja azt Marx, hogy tulajdonképpen „... az átlagprofitráta kialakulásánál tehát nem pusztán arról van szó, hogy a termelés különböző területein a profitráták eltérőek, s ezek egyszerű átlagát kellene kiszámítani, hanem arról is, hogy a különböző profitráták milyen viszonylagos súllyal esnek latba az átlag kiszámításánál. Ez azonban a minden egyes területen befektetett tőke viszonylagos nagyságától, vagyis attól függ, hogy a termelés egyes területein befektetett tőke mekkora hányada a társadalmi ösztökének.”³⁷ Az átlagprofit kialakulásánál is természetesen azokra a feltételekre van szükség, amelyeket fentebb már ismertettünk, mert ahol ezek nem állanak fenn, úgy a termelési áráktól eltérő jellegű kapitalista árak alakulnak ki, ahogy erre Engels „A tőke” III. kötetéhez írott pótlásokban konkrétan rámutatott a városi kiskereskedelem vonatkozásában.³⁸

VII. A fentebbiekben röviden vázoltuk, hogy a statisztikai absztrakció felhasználása hogyan vezette el Marxot — az emberi társadalom gazdálkodásának kapitalista szakaszát elemezve — olyan módszertani újításhoz is, amelyet számszerinti tartalommal megtöltve, a valóságnak egy teljesen reális képét tudta már a statisztika nyújtani. A számszerű tartalommal való megtöltés felé Marxot az a gondolat vezette el, hogy ezeket az absztrakciókként felfogott különféle nemzetgazdasági fogalmakat egyelőre fiktív számszerű tartalommal töltötte meg, és a különféle globális nagyságokat jelentő fogalmaknak tulajdonított számszerű értéken keresztül feltárta a közöttük fennálló minőségi összefüggéseket is.

Marx hatalmas kritikai munkát végzett ennek a gondolatmenetnek kidolgozása érdekében és már az „Értéktöbbletelméletek” c. művében részletes elemzés alá vette Quesnay „Gazdasági Táblázatát”, amely az első ilyen szkéma volt a dolgoknak ilyen összefüggésben való megragadására és mennyiségi vál-

tzásaikból minőségi változásokra való következtetések levonására, azaz a gazdasági életnek nem statikai, hanem dinamikai szemléletben való felfogására. Ezért tartotta már Mirabeau a „Gazdasági Táblázatot” a dialektika egy új nemének.³⁹ Ennek a módszernek gazdaságelméleti kidolgozását azonban csak Marx végezte el a maga teljes egészében. Hogy ezt a módszert felhasználhassa, ahhoz előbb még meg kellett azonban az ú. n. statikai problémát is oldania, hogy miből tevődik össze az áru értéke egy globálisan felfogott nemzetgazdaság keretein belül. Marxot Smith tanainak kritikai vizsgálata vezette el ahhoz, hogy a $c + v + m$ elemekből összetevődő összérték nemzetgazdasági síkon sem redukálódhat $v + m$ alakra, ahogy ezt Smith képzelte, hanem itt is csak az általa „A tőke” I. kötetében adott és fenti három elemből álló összértékkel lehet egyenlő.⁴⁰

A Smith-féle problémát Marx oly módon oldotta meg, hogy a tudomány történetében először a társadalmi termelést két nagy szektorra, a termelési eszközöket termelő I. és a fogyasztási cikkeket termelő II. szektorra osztotta fel, ahogy ezt legutóbb Palcev szovjet közgazdász emelte ki.⁴¹ Marx ezen az alapon nemzetgazdasági méretekben megoldotta a két szektor közötti egyensúly statikus problémáját az I. $(v + m) = II.$ c. egyenlőség főmájában,⁴² és ezen az alapon a kapitalista bővített újratermelés sémáit is klasszikus egyszerűséggel tudta kidolgozni.

„A tőke” II. kötetének ezek a fejtegetései a termelés dinamikai folyamatát úgy szemléltetik, hogy a bővített újratermelés kapitalista skémájának több egymás után következő skémájával a kapitalista termelést úgy változtatlan, mint változó értékttöbbletráta mellett, tehát különböző fejlődési feltételek mellett mutatják be, és egyben a válságok bekövetkezésének lehetőségét is figyelembe veszik.⁴³

Ezekkel a gondolatmenetekkel Marx tulajdonképpen megadta a statisztika számára az egész, ú. n. nemzeti jövedelem számítás alapvetését és a válságelmélet elméleti alapvetését is. A nemzeti jövedelem számítás konkrét megvalósításához természetesen még szükség van az osztályviszonyok figyelembevételére is, és Marx ezen a téren is befejezte gondolatmenetét, amidőn az újratermelés problémáját „A tőke” III. kötetében összekapcsolta a jövedelmek elosztásának kérdésével.⁴⁴ „A tőke” II. kötetének az újratermelésről szóló fejtegetései és a III. kötet II. szakasz 49. fejezetének a jövedelemeloszlásról szóló fejtegetéseinek ismeretét éppen ezért a szovjet elméleti statisztikai tanfolyamok mint a nemzeti jövedelem számítás elméleti alapismereteit követelik meg.⁴⁵

VIII. Ez a fentebbi összefüggés már rávilágít arra, hogy a politikai gazdaságtan rendszerének kidolgozása és annak különböző és új típusú absztrakción felépülő fogalmai messzemenően lehetővé tették azt, hogy egy, az új tudományos követelményeknek megfelelő statisztikai tudomány kellő számszerű tartalommal töltsen meg azokat akár népességstatisztikai, akár gazdaságstatisztikai, akár kultúrstatisztikai vonatkozásban.

Mással, az új statisztikai tudomány koncepciójának kifejlesztése csak egyik oldala volt az új típusú statisztikai tudomány megszületésének, szükség volt még ehhez a statisztikai adatok új típusú felhasználására, majd egy későbbi fokon az új típusú statisztikai adatok felvételére. A polgári statisztikai tudomány Marx idejében már meglehetősen nagy bőséggel tárt fel bizonyos statisztikai adatokat. Marxnak meg volt tehát a lehetősége arra, hogy ezeket saját koncepcióiba beillesztve használja fel, a másik út, az új típusú adatok felvétele, Marx fejlődésének csak egy egészen késői állomásán merül fel.

Ami az első kérdést illeti, döntő jelentőségű ebből a szempontból annak hangsúlyozása, hogy Marx volt az, aki a vulgaris angol politikai gazdaságtan

művelőivel szemben, akik többnyire deduktív úton foglalkoztak a közgazdaságtan elméletével, hatalmas, szinte soha nem látott bőségben dolgozta fel a polgári statisztika által rendelkezésre bocsátott adatokat. Ezzel nem is mindig elégedett meg, hanem gyakran a különféle forrásanyagokból szekundér statisztikákat állított össze, és mind a polgári statisztika hivatalos adatait, mind az általa szintetizált szekundér adatokat, azok kritikai mérlegelése után illesztette be új típusú statisztikai koncepciója keretébe.

Marx ezen a téren is messzemenően támaszkodhatott hűséges munkatársának, Engelsnek munkásságára. Tulajdonképpen Engels volt az, aki a statisztika iránti érdeklődést Marxban felkeltette első nagybbszabású munkájával, „A dolgozó osztályok helyzete Angliában” c. könyvével. Marx érdeklődésének ez a felkeltése a statisztika iránt Engels által, tulajdonképpen még az említett könyvének megjelenésénél is korábban datálódik. A közöttük történt első párizsi találkozás után, — amelyről tudomásunk van és amelyet Lenin 1844 szeptemberére tesz —, Engels már 1844. november 19.-éről keltezett levelében tudósította Marxot arról, hogy „nyakig vagyok angol újságokba és könyvekbe temetkezve, melyekből az angol proletárok helyzetéről szóló könyvemet állítom össze... Szép bűnlajstromát fogom az angoloknak összeállítani, az egész világ előtt vádolódom be az angol burzsoáziát a tömegesen elkövetett gyilkosságokért, rablásokért és minden egyéb bűnért...”⁴⁶

Engels műve hatalmas tömegű polgári statisztikai adat és saját adatgyűjtési segítségével mutatta be az angol proletárok helyzetét, és lényegében már ez a mű is megfelelt egy olyan új statisztikai felfogásnak, mely a közgazdasági létfeltételek változása szempontjából és a történelmi materializmus szellemében igyekezett felhasználni a rendelkezésre álló polgári statisztikai adatokat. Ebből a szempontból tehát egyáltalán nem lehet lényegesnek tekinteni azt, hogy Engels művének külső tagozódása formailag megfelelt még Quételet felfogásának, és a proletárok elnyomorodását fizikai, szellemi és erkölcsi síkon vette egymás utáni sorrendben vizsgálat alá.⁴⁷

Marx, amidőn tudományos fejlődésének szerves folyamatában eljutott politikai gazdaságtani rendszere kidolgozásáig, lényegében az Engels által ebben a vonatkozásban kijelölt úton haladt tovább. Világosan mutatja ezt fő műve, „A tőke”, amelyben mesteri kézzel válogatta ki és csoportosította át a polgári statisztika adatait, hogy azok új, tudományos igazságok feltárására legyenek alkalmasak. Hogy Marx mennyire tisztában volt a polgári statisztika ilyen dokumentáló szerepével és annak fontosságával, hogy egyáltalán ilyen jellegű tudományos művelethez felhasználható statisztikai adatok rendelkezésre állanak, azt mutatja „A tőke” I. kötetének egyik lábjegyzete. Az abszolút értéktöbblet termelésével kapcsolatban ugyanis Marx utal arra, hogy a kapitalizmus fejlődésének vizsgálatánál „... Anglia egyébként itt csak azért van előtérben, mert klasszikus képviselője a tőkés termelésnek, s mert a tárgyalta kérdésekre vonatkozóan csak ez az ország rendelkezik folytatólagosan hivatalos statisztikai adatokkal.”⁴⁸ Hasonlóan ez a szempont dominált nemcsak a tőkés ipar fejlődésével kapcsolatos vizsgálódásainál, de a tőkés mezőgazdaság vizsgálatánál is, melyet a felhalmozás általános törvényével kapcsolatban Marx szintén történelmi példaként állított oda.

A rendelkezésre álló rendszeres statisztikai adatok sokasága, még akkor is, ha ezek a polgári hivatalos statisztika adatai voltak, jelentőségében egyre nőtt Marx későbbi kutatásaiban, ahogy ezt Engels „A tőke” III. kötetének előszavában kiemelte. Itt említi Engels, hogy Marx a földjáradékkal kapcsolatban „... a 70-es években egészen új szaktanulmányokat végzett. Éveken át eredetiben tanulmányozta és kivonatolta az 1861-es «reform» után elkerülhetet-

lenné vált oroszországi statisztikai felvételeket és a földtulajdonra vonatkozó más kiadványokat, melyeket orosz barátai a kívánatos teljességgel bocsátottak rendelkezésére... Minthogy Oroszországban mind a földtulajdonnak, mind a mezőgazdasági termelők kizsákmányolásának formái igen sokfélék, a földjáradékról szóló szakaszban Oroszországnak ugyanazt a szerepet kellett volna játszania, mint amelyet az I. kötetben az ipari bér munkánál Anglia játszott.⁴⁹

Ahhoz tehát, hogy Marx ilyen jellegű kutatásokat végezhesen, nemcsak az oroszországi mezőgazdasági viszonyok különösen jellegzetes kapitalista fejlődésére volt szükség, hanem az orosz hivatalos statisztikai szolgálatnak olyan viszonylag magasfokú fejlődésére is, melyet akkoriban az ú. n. zemsztvo-statisztika képviselt. Ez utóbbi statisztikákról Lenin nagy elismeréssel emlékezett meg, és pontosan ennek adataira támaszkodva dolgozta fel a kapitalizmus és a kapitalista mezőgazdaság fejlődését Oroszországban anélkül, hogy Marx említett tervéről tudomással bírt volna.

Hogy Marx milyen ragyogóan ismerte és felhasználta a polgári statisztika adatait. azt az is bizonyítja, hogy midőn az angol tőkés arra hivatkoztak, hogy Belgium az igazi munkásparadicsom, mert ott a tőke szabadságát sem a szakszervezetek zsarnoksága, sem a gyári törvényhozás még nem tették tönkre, akkor Marx, Le Play tanítványának, Ducpetiaux-nak a családi büdzsére vonatkozó adataival cáfolta meg ezt az állítást.⁵⁰

Nagyon messzire vezetne, ha részletekben említenénk kívánnánk rámutatni Marxnak azokra a gondolatmeneteire, amelyekben a polgári statisztika hamisításait leleplezi, és kimutatja azok mögött éppen úgy az apologetikus szándékot, mint általában a politikai gazdaságtani gondolatmenetek mögött. Ugyancsak nem térhetünk most már ki Marxnak azokra a gondolatmeneteire, amelyekkel népességstatisztikai, gazdaságstatisztikai, avagy bűnügyi-statisztikai vonatkozásban jut el a polgári statisztika adatainak kritikai elemzésével a polgári társadalom törvényeinek feltáráshoz, mint például a „Népesség, bűnösség, pauperizmus” c. 1859-es cikkében, amely a kriminálstatisztika messzemenő alkalmazásának tekinthető.⁵¹

IX. Ehelyett csupán arra kívánunk még itt rámutatni, hogy mint Marx főműve, „A tőke”, Marx forradalmi gondolatmenetéhez kanyarodik vissza, a statisztikáról vallott felfogása sem szolgálhat más célt, és nem teljesebben ki másként, mint a forradalmi munkásosztály statisztikájának gondolatában. Ahogy „A tőke” III. kötetének 2. rész 52. fejezete „Az osztályokról” szóló fejezetek töredékéhez kanyarodik vissza, vagyis az osztályharchoz, úgy jutott el Marx élete vége felé a munkásosztály általános statisztikájának felvetéséhez is.

Ez a gondolat eredetileg Engelsnél, a hű barátnál is felmerült, még az 1845-ös évben oly formában, hogy egyelőre levelezések útján kell a német proletariátusról adatokat gyűjteni, miután itt még olyan statisztikai adatok nem állottak rendelkezésre, mint Angliában. Ezeket az adatokat a „Társadalom tükre” c. szocialista újságban kellett volna közzétenni, hogy a német proletariátus helyzetéről az angol proletariátuséhoz hasonló képet lehessen kapni.⁵²

Marx ezt a gondolatot élete vége felé tette magáévá, akkor, midőn a levelezés útján statisztikai adatgyűjtés technikája Le Play és az általa kialakított iskola hatására már messzemenően kialakult, és amikor a munkásosztály hatalmas megmozdulása az I. Internacionálén már olyan öntudatról tett tanúságot, mely véleménye szerint képessé tette azt arra, hogy önmaga osztályhelyzetét az új típusú tudomány, a statisztika segítségével messzemenően feltárja. Marx munkásságának ezen részével Kaskareva idézett cikke részletesebben foglal-

kozik,⁵³ az eredetileg a „Revue Socialiste” c. francia szocialista újságban 1880-ban közzétett 100 pontos kérdőívet pedig a francia munkásosztály jelenlegi folyóirata közölte le nemrégiben a maga teljes terjedelmében.⁵⁴

Az általános munkásstatisztika marxai gondolata igen figyelemreméltó nézetünk szerint elsősorban azért, mert ennek megvalósulása esetén a polgári statisztika legdöntőbb területre eső hamisításai, a munkabérekre és a munkásosztály helyzetére vonatkozó statisztikák kapták volna meg a halálos csapást, a legszélesebb nyilvánosság elé tárás lehetőségével mutatva ki Marx megállapításainak mély igazságait: a munkásosztály elnyomorodásáról a kapitalizmusban.

X. A statisztikai tudománynak nagy utat kellett azonban még befutnia ahhoz, hogy ez a gondolat megvalósuljon legalább egy országban, hogy az a Marx és Engels által lefektetett alapokon mint-új típusú szocialista statisztika bontakozzék ki. Lenin és Sztálin, a Marx és Engels által lefektetett alapokon úgy elméletileg, mint gyakorlatilag továbbfejlesztették a történelmi materializmuson alapuló dialektikus statisztikai tudományt és a proletariátus államában ez az új típusú statisztika, mint állami hivatalos statisztika, egyben kiterjed most már nemcsak a szocializmus országában élő munkásosztály általános statisztikájára, hanem a szocialista állam és társadalom minden életmegnyilvánulásának egész területére is. Ez a fejlődés csak azáltal vált lehetségessé, hogy mint Sztálin elvtárs megállapította, a szocializmus fejlődését irányító élenjáró párt, a Szovjetunió Kommunista Pártja mindannyiszor visszanyúlt Antaeusként tudományos alapjaihoz, Marx és Engels tanításaihoz — ezek között a statisztikáról vallott tanításaikhoz is, valahányszor ez szükségesnek mutatkozott, és zseniális gondolataiknak ugyanolyan zseniális továbbfejlesztésén keresztül az új helyzet és új feladatok által megkívánt elméleti magaslatokra tudta ezeket a tanításokat fejleszteni és azokat a proletariátus erején keresztül a gyakorlatba is át tudta ültetni és meg tudta valósítani.

JEGYZETEK

¹ V. I. Lenin: Marx Károly—Engels Frigyes. Marxizmus-leninizmus kiskönyvtára, 1. sz., 1949, 55. l.

² L. Kaskareva: A statisztika Marx és Engels műveiben. Statisztikai Szemle, 1951, 4. sz., 281. és köv. l.

³ H. Westergaard: Contributions to the History of Statistics. London, 1932.

⁴ A. Quételet: Essai de physique sociale. Paris, 1869, II. és köv. l.

⁵ A. Quételet: Du Système social et des lois qui le régissent. Paris, 1848, VIII. és köv. l.

⁶ U. o.: 300. és köv. l.

⁷ J. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra, 1952, 679. l.

⁸ Marx—Engels: A német ideológia. Szikra, 1952, Függelék, III.; Marx: Tizenegy tézis Feuerbachról, 152. l.

⁹ R. Garaudy: Sur les sources françaises du marxisme, Cahiers du Communisme, 1953, No. 4., 513. l.

¹⁰ U. o.: 514. l.

¹¹ Quételet: Du Système social. Id. kiad., 143. és köv. l.

¹² „A német ideológia.” Id. kiad., 10. l.

¹³ U. o.: 17. l.

^{13b} U. o.: 85. és 87. l.

^{13c} Lenin: id. m., 17. és köv. l.

¹⁴ U. o.: 18. l.

¹⁵ U. o.: 19. l.

¹⁶ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, 1953, Előszó, 4. l.

¹⁷ U. o.: és Lenin: id. m., 8. és köv. l.

¹⁸ Lenin: u. o., 22. l.

¹⁹ U. o.: 23. és köv. l.

- ²⁰ A. Leontjev: A politikai gazdaságtan tárgya és módszere. Szikra, 1949. MLKK, 16. sz., 5. és köv. és kül. 13. és köv. l.
- ²¹ Lenin: id. m., 22. és köv. l.
- ²² „A német ideológia.” Id. kiad., 7. és köv. l.
- ²³ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Szikra, 1949, 127. l.
- ²⁴ Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, 1951, MLKK. 78. sz., 25. l.
- ²⁵ U. o.: 26. l.
- ²⁶ „A politikai gazdaságtan bírálatához.” Id. kiad., 34. és 16. lábjegyzet.
- ²⁷ „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához.” Id. kiad., 30. l.
- ²⁸ Marx: „A tőke.” I. köt., Szikra, 1948, 47. és köv. l.
- ²⁹ U. o.: 348. l.
- ³⁰ U. o.: 349. l.
- ³¹ „A tőke.” III. köt., Szikra, 1951, 215. l.
- ³² U. o.: 213. és köv. l.
- ³³ U. o.: 930. és köv. l.; és Kaskareva, id. m., 285. l.
- ³⁴ „A tőké.” III. köt., id. kiad., 197. l.
- ³⁵ U. o.: 217. l.
- ³⁶ U. o.: 193. l.
- ³⁷ U. o.: 198. l.
- ³⁸ U. o.: 46. l.
- ³⁹ Marx: Theorien über den Mehrwert. Stuttgart, 1905, I. köt., 85. és köv. l., továbbá A. Oncken: Geschichte der Nationalökonomie, I. Teil. Leipzig, 1902, 388. l.
- ⁴⁰ Marx: „Das Kapital.” Band II., Dietz, 1948, 362. és köv. l.
- ⁴¹ A. Palcev: Marx Tőkéjének szerkezetéről. Magyar-Szovjet Közgazd. Szemle, 1952, 7. sz., 6. és köv. l.
- ⁴² Das Kapital. B. II., id. kiad., 410. és köv. l.
- ⁴³ U. o.: 494. és köv. l. és kül. 526. és köv. l.
- ⁴⁴ „A tőke.” III. köt., id. kiad., 901. és köv. l.
- ⁴⁵ B. Sz. Jasztremszkij: Az „Elméleti Statisztika” tanfolyamának programja a közgazdasági főiskolák és fakultások számára, Stat. Szemle, 1952, 4. sz., 321. és köv. l.
- ⁴⁶ K. Marx—F. Engels: Briefwechsel. Dietz, Berlin, 1950, I. B., 8. l.
- ⁴⁷ Fr. Engels: Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Dietz, Berlin, 1952. Resultate, 135. és köv. l.
- ⁴⁸ „A tőke.” I. köt., id. kiad.; 256. l.; 45. lábjegyzet.
- ⁴⁹ „A tőke.” III. köt., id. kiad., 14. és köv. l.
- ⁵⁰ „A tőke.” I. köt., id. kiad., 727. l.
- ⁵¹ A. A. Gercenzon: Birósági statisztika. Bp., 1951, 184. és köv. l.
- ⁵² Kaskareva: id. m., 289. és köv. l.
- ⁵³ U. o.: 290. és köv. l.
- ⁵⁴ Un document du mouvement ouvrier français: L' „Enquête Ouvrière” de Karl Marx, Cahiers du Communisme, 1953, No. 4., 543. és köv. l.

MARTONYI JÁNOS

egyetemi tanár.

a jogi tudományok kandidátusa

A vezetés, irányítás és koordináció kérdései az oktatásügyi igazgatásban

I. Alapfogalmak

Mielőtt szorosan vett témánk kifejtésére reátérnénk, szükségesnek látjuk az államigazgatási szervezés tudományának köréből néhány alapfogalom tisztázását.

Kiindulásképpen arra kell rámutatnunk, hogy mind a vezetés és irányítás, mind a koordináció (összehangolás) fogalmi a szervezési tevékenység egy-egy elemét jelentik, a koordináció pedig közelebből a vezetés körében ellátandó feladatok egyike. Az érintett fogalmak tehát úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy közülük a szervezés a legalapvetőbb, ennek egyik, döntő jelentőségű része a vezetés (irányítás) és ezen belül jelent további részletelmet a koordináció. Szervezés, vezetés és koordináció ekkép az a fogalmi láncolat, amelyet célszerű már bevezetőben világosan magunk elé állítani.

1. A szervezés fogalmával kapcsolatban tudnunk kell, hogy ezt az elnevezést kétféle értelemben szoktuk tudományosan használni. Szűkebb értelemben szervezésen új szervezet létrehozását, vagy legalább valamely meglévő szervezet lényeges átalakítását értjük. Tágabb értelemben viszont szervezésnek mondjuk a valamely szervre háruló feladatok ellátásának folyamatos megszervezését, ami az államigazgatás mindennapi munkájához tartozik és amelyben a vezetők és a beosztott dolgozók egyaránt részt vesznek.¹ Tanulmányunkban a szervezés szót az utóbbi, szélesebb értelemben használjuk, már csak azért is, mert az oktatási intézmények vezetésének és koordinációjának általunk vizsgálendő kérdései nem oldhatók meg egycsapásra, az egyes oktatási intézmények létesítése vagy időnkénti átszervezése alkalmával, hanem azok minél jobb megoldásán a vezetésben részt vevőknek állandóan, a szervek működésének minden mozzanatával kapcsolatban fáradozniuk kell.

2. Másodszor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szervezési munka körében végzett legfontosabb, elenjáró tevékenységet a köznapi szóhasználatban felváltva szokták irányításnak és vezetésnek nevezni. Helyes, ha e két megjelölés pontos értelmét is tisztázzuk. Az irányítás, véleményünk szerint, tágabb körre kiható tevékenység, mint a vezetés. Irányításon ugyanis több, esetleg sok szervezből álló egész szervezet átfogó mozgatása értendő, ami a valamely szakigazgatási ág csúcán elhelyezkedő legfőbb szerveknek, illetőleg különösen ezek főnökeinek feladata. A vezetés ezzel szemben konkrétabb irányító tevékenységet jelent, amely az egyes szervezeti egységek közvetlen vezetésében, tehát az oktatásügy keretén belül legtöbbször az egyes tanintézetek igazgatásában, eredményes munkájuk feltételeinek állandó biztosításában áll. Újabb államigazgatástudományi irodalmunk rendszerint különbséget tesz

elvi irányítás és operatív vezetés között, tehát ugyanabban az értelemben disztingvál az irányítás és a vezetés fogalmai közt, amint azt most mi is vázoltuk.

3. Harmadik bevezető tételként néhány szóval a koordináció fogalmára térünk ki. Koordináláson a különböző feladatokat elvégző egységek, illetőleg egyének összhangjának, zavartalan és hatékony együttműködésének fenntartását kell értenünk; ez kimondottan az irányításhoz, illetve a vezetéshez tartozó kötelesség. A vezető tevékenységének nélkülözhetetlen eleme az, hogy a reá bízott szervezeten (szerven) belül végzett munka összhangzatos, zökkenésmentes voltáról szakadatlanul gondoskodjék.

II. Az oktatásügyi igazgatás feladata a szocialista államban; szerveinek sajátos volta

Tanulmányunk keretében a fent meghatározott vezetési, irányítási és koordinációs tevékenységek mikénti ellátásával kapcsolatos kérdéseket az oktatásügyi igazgatás területén tárgyaljuk. Az államigazgatásnak ez az ága a szocialista államban az állam kulturális-nevelő funkcióját, a kultúrforradalom sikeres megvívását szolgálja. A kultúrforradalom óriási jelentőségét az adja meg, hogy „a szocializmus győzelmes felépítése lehetetlen a kultúrforradalom feladatainak megoldása nélkül” — amint ezt Révai József a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán mondott beszédében megállapította.² Rákosi Mátyás is leszögezte 1951 áprilisában: „A kultúrforradalom ... nélkül nem lenne teljes a szocializmus építése.”³ A kultúrforradalom végrehajtására az államhatalomnak a proletariátus által való megragadása után, a szocialista állam felépítésének munkája keretében kerül sor. Lenin írja egy helyen, hogy „nálunk a társadalmi fordulat megelőzte ... a kulturális forduliatot, ... a kultúrforradalmat, amely most ... itt áll előttünk”.⁴

1. A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, az ellenforradalmi kísérletek leverése és a szocialista népgazdaság alapjainak megvetése után vett a proletárhatalom erőteljesen irányt a kulturális színvonalnak rendszeres munkával való emelésére, a közoktatásügy nagymérvű fejlesztésére.

Az iskolarendszer kiépítésének egyes lépcsőfokait tekintve: az 1928—1932 között, négy év és három hónap alatt végrehajtott első sztálini öt-éves terv idején a Szovjetunióban mindenütt bevezetésre került a kötelező elemi oktatás, a városokban pedig megvalósult az átmenet a kötelező hétosztályos oktatásra. 1949 óta városokban és falun egyaránt kötelező az általános hétéves iskola elvégzése.⁵ A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1952. október 5—14. napjain tartott XIX. pártkongresszusa által elfogadott 1951—1955. évi ötödik ötéves terv IV. fejezetének 5. pontja szerint a terv végéig a fontosabb városokban és a nagyobb ipari központokban be kell fejezni a hétosztályos oktatásról az általános középfokú (tizosztályos) oktatásra való átmenetet. és meg kell teremteni a feltételeket ahhoz, hogy a következő ötéves tervben az általános középfokú (tizosztályos) oktatást teljes egészében megvalósítsák minden városban és faluban. Továbbmenően azt is kimondja az ötéves tervnek ez a pontja, hogy a szabad pályaválasztás feltételeinek megteremtése céljából meg kell kezdeni a politechnikai oktatás bevezetését a középiskolákban, és meg kell tenni a szükséges intézkedéseket az általános politechnikai oktatásra való átmenet érdekében.⁶

A kulturális fejlődés általános üteme kivált a SZK(b)P XVII. és XVIII. kongresszusa (1934 és 1939) közé eső időben volt igen erős, tehát a második sztálini ötéves terv teljesítésének időszakában és a harmadik ötéves terv kezdetén, mielőtt annak további végrehajtását a fasiszta támadás félbeszakította.

Az 1934 és 1939 közé eső esztendőket nyilvánította Sztálin 1939. március 10-én, a XVIII. pártkongresszus elé terjesztett beszámolójában a kultúrforradalom szakaszának, a szovjet nép kulturális fejlődése szempontjából.⁷

A háborús pusztítások teljes helyreállítása és a Nagy Honvédő Háború előtti termelési teljesítmények lényeges túlszárnyalása után a szovjet állam ma már a kommunizmusba való átmenet feltételeit teremti meg. Ebben a stádiumban a dolgozó tömegek általános és műszaki képzettségének szakadatlan emelkedése a város és a falu, valamint a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség kiküszöbölésére vezet, amint ezt Sztálin a XIX. pártkongresszus küszöbén megjelent „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című, iránymutató művében kifejtette.⁸ Sztálin ebben a munkájában a kommunizmusra való áttérés három alapvető feltételének egyiként jelöli meg „a társadalom kultúrgárdájának olyan növekedését, amely a társadalom minden tagja számára biztosítja fizikai és szellemi képességeinek mindenoldalú fejlesztését” és amely „elegendő ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés aktív tényezőivé váljanak, hogy szabadon választhassanak foglalkozást”. (68. l.) A szovjet oktatásügy intézményei ma ennek a feltételnek teljes megvalósítását szolgálják, Lenin és Sztálin útmutatásainak és az ötödik ötéves terv előírásainak megfelelően.

2. Hazánkban az illegalitásból kikerült és újjáépítésünk legfőbb hajtóerejévé vált Magyar Kommunista Párt már a felszabadulástól kezdve határozottan hirdette egész közművelődésügyünk gyökeres átforgatásának és új típusú értelmiség kialakításának szükségességét. 1945 elején közzétett programnyilatkozatában, amikor még a romok eltakarításának, a háborús bűnök megtorlásának és a földreform végrehajtásának közvetlen feladatai állottak előtérben, az MKP követeléseit kulturális vonatkozásban egyelőre csak a fasiszta métélynek és a népellenes szellemnek az oktatásból való kiküszöbölésére szorítkoztak. Az 1947-ben megalkotott hároméves terv keretében — a Magyar Kommunista Párt kezdeményezése és irányítása nyomán — már jelentős összegeket biztosított kormányzatunk a dolgozók és gyermekeik iskoláztatására.

A kultúrforradalom végrehajtására azonban csak a fordulat évének végétől, 1948-tól kezdve kerülhetett sor, amikor az államhatalom szilárdan és végérvényesen az immár egységes élcsapata, a Magyar Dolgozók Pártja által irányított munkásosztály kezébe került. A munkáspártok egyesülési kongresszusán, 1948. június 13-án mondta Rákosi Mátyás, hogy: „A magyar demokrácia megszilárdulása lehetővé teszi, hogy a köznevelés terén az eddiginél gyorsabb léptekkel haladjunk. Meg kell szüntetni végre a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumát és az általános műveltség, a szaktudás, a haladó nemzeti és emberi kultúra kincseit hozzáférhetővé kell tenni a dolgozó nép legselebbebb rétegei számára. Különösen lehetővé kell tenni, hogy a dolgozók iskoláinak széleskörű kiépítése útján a dolgozók a termelőmunka megszákítása nélkül közép- és főiskolai végzettséghez jussanak.”⁹ Az MDP ugyanekkor közzétett programnyilatkozatának kultúrpolitikai fejezete is felsorolja ezeket a célkitűzéseket,¹⁰ majd részletezi az iskoláink oktató- és nevelőmunkájában érvényesítendő alapelveket.

Az 1949 tavaszán meghirdetett és ennek az esztendőnek végén törvénnyé vált ötéves terv a hároméves tervben előirányoztat többszörösen meghaladó, két és fél milliárd forintos összegnek kulturális célokra való fordítását rendelte el; célul tűzte ki, hogy minden tanköteles gyermek elvégezze a teljes nyolcosztályos általános iskolát, továbbá azt, hogy a munkás- és dolgozó paraszt származású ifjak a középiskolák tanulóinak és a főiskolák hallgatóinak

túlnyomó részét tegyék. Az ellenségnek az ötéves terv oktatásügyi vonatkozású célkitűzéseit elgáncsolni törekvő munkáját a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. március 29-én kelt határozata idejekorán leleplezte és kijelölte egyúttal köznevelési munkánk minőségi megjavításának módjait is. A Magyar Dolgozók Pártja 1951. február végén tartott II. kongresszusának határozata pedig kimondotta, hogy támogatni kell a kultúrforradalom további kibontakozását, az egész dolgozó nép szaktudásának és általános műveltségének nagyarányú emelése, az iskolarendszer hatalmas fejlesztése útján.

A kultúrforradalom sokféle feladata és ágazata közül mi az alábbiakban az iskolai munka jó megszervezésének, általános irányításának és helyi vezetésének kérdéseire összpontosítjuk figyelmünket. A közoktatás megjavítása — jövőbeni kihatásait tekintve — a kultúrforradalom végrehajtásának leglényegesebb harci területe. A szocialista állam oktatásügyi igazgatása feladatának tekinti az általános iskolakötelezettség százszázalékos végrehajtását, a közép- és felsőfokú iskolát végzők számának és közöttük a munkások és dolgozó parasztnak gyermekei arányának döntő mértékű megnövelését, továbbá az oktató és nevelő munkának valamennyi fajú és fokozatú iskolában való, ideológiai és szakmai terre egyaránt kiterjedő tökéletesítését, elmélyítését.

3. Rá kell itt mutatnunk arra, hogy a szocialista állam oktatásügyi igazgatása, amely a most röviden összefoglalt célok megvalósítását folyamatos, rendszeres munkával szolgálja, a burzsoa oktatásügyi igazgatástól éppen úgy elvileg, alapvetően különbözik, mint a szocialista államigazgatás minden más ága. Bár jelen tanulmányunk keretében a szocialista oktatási igazgatás felépítésének csupán egyik sajátos kérdését, nevezetesen — mint már utaltunk rá — a tanintézetek és felügyeleti szerveik irányításának, vezetésének és az e körben folyó munka helyes koordinálásának problémáit tesszük vizsgálat tárgyává, mégsem mellőzhetjük azt, hogy röviden párhuzamot ne vonjunk a burzsoa és a szocialista oktatásügyi igazgatás feladatai, szervezete és eljárási módszerei között.

A gyökeres eltérés mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a burzsoa állam közoktatását a szervezeti szétdaraboltság — és az ezzel sokszor kapcsolódó világnézeti bizonytalanság — jellemzi. Az iskolarendszer szövevényes, igazgatása bürokratikus formák között történik; a munkásoknak és dolgozó parasztnak nincsen beleszólásuk az oktatásügyi szervek munkájába. Ezzel szemben a szocialista közoktatást a marxizmus-leninizmus egységes világnézete hatja át, és a tananyag feldolgozásában a dialektikus módszer érvényesül. Az oktatásügyi igazgatás szervei összefüggő rendszert alkotnak, és a munkásosztály pártjának irányítása alatt, a tömegek széleskörű részvételével fejtik ki működésüket.

Talán legjellemzőbb vonása a burzsoa közoktatásnak az, hogy a művelődés jogát pusztán formailag biztosítja a dolgozó osztályok gyermekei számára. a valóságban pedig magas tandíjakkal, társadalmi megkülönböztetésekkel stb. lehetetlenné teszi számukra a közép- és felsőfokú iskoláztatást. Ezzel ellentétben a szocialista államban a dolgozóknak a művelődéshez való joga ténylegesen megvalósul az ingyenes és kötelező általános iskola keretében, továbbá a közép- és felsőfokú oktatásban részt vevők nagymértékű anyagi támogatása (tandíjmentesség nyújtása, ösztöndíjakban való részesítés, kollégiumokban való elhelyezés stb.) révén. A szocialista iskolarendszerben nincsenek „zsákutca-iskolák” és a közoktatási szervezet biztosítja minden tanuló számára az alsó fokról a legfelső fokig való akadálytalan előrehaladást.

Igen nagy a különbség a burzsoa és a szocialista oktatásügy között az iskolák rendelkezésére bocsátott anyagi eszközök bősége és tervszerű felhasznál-

nálása tekintetében is. A tőkés országokban a közoktatási kiadások háttérbe szorulnak a fegyverkezést szolgáló igen magas költségvetési előirányzatok mellett, a tanerőket rosszul fizetik, az iskolák berendezését, tatarozását stb. elhanyagolják; viszont a szocialista államok az iskolahálózat fejlesztéséhez, új iskolák építéséhez és a tanerők megfelelő fizetéséhez szükséges összes anyagi feltételeket biztosítják.

Végül — és ennek tanulmányunk tárgya szempontjából különös jelentősége van — a burzsoa államban az iskolákban folyó munka alig van kapcsolatban a gyakorlati élettel, a gazdasági szükségletekkel; viszont a szocialista állam iskolái a tervezdalkodás gyakorlati követelményeinek megfelelően ágazódnak szét, szakosodnak, amiből a vezetés kellő differenciálódása és ugyanakkor az irányító szervek helyes koordinációjának nélkülözhetetlensége következik.

A most vázlatosan összefoglalt különbségek kétségtelen bizonyosságát szolgáltatják annak, hogy a szocialista oktatásügy — mind tartalmi, mind szervezeti szempontból tekintve — minőségileg magasabbrendű, mint a burzsoa-kapitalista iskolarendszer és oktatásügyi igazgatás.

4. Az elmondottak már elvezettek bennünket annak megállapításához is, hogy a vezetés színvonalának emelése és a koordináció tökéletesítése döntően fontos a szocialista oktatásügyi igazgatás céljainak megvalósítása és az oktatási intézmények munkájának eredményessége szempontjából. Az iskolarendszernek erősen szakosított, sokágú volta sajátos és bonyolult szervezési és vezetési problémákat vet fel ezen a területen. Mielőtt e kérdések részletesebb tárgyalásába belebocsátkoznánk, jeleznünk kívánjuk, hogy a továbbiak során állandóan határozott különbséget teszünk egyfelől az egyes intézeteken belül jelentkező vezetési, másfelől a tanintézetek egész hálózatának összefogásával kapcsolatban felvetődő irányítási kérdések, illetőleg az ezekhez kapcsolódó koordinációs problémák között. Tanulmányunk keretében a kérdés mindkét vonatkozásának egy-egy fejezetet szentelünk, a most említett sorrendben. Az egyes tanintézetekben folyó munka vezetésének és koordinációjának kérdéseiről szóló fejezetben elsősorban az iskolák igazgatói és általában a nevelők számára kívánunk az általuk — oktatási munkájuk mellett és éppen ennek alátámasztására — végzendő igazgatási tevékenység jó ellátásához segítséget nyújtani. Az oktatásügyi szervezet általános irányításának és koordinálásának kérdéseivel foglalkozó fejezetben pedig az érdekelt minisztériumokban és a helyi tanácsok oktatási osztályain dolgozók érdeklődésére és gyakorlati szükségleteire vagyunk tekintettel.

5. A jelen fejezet keretében még arra kívánunk rámutatni, hogy az oktatásügyi szervezetébe tartozó tanintézeteket, vagyis az iskolákat, világosan el kell határolnunk az államigazgatás hatósági és hivatali, továbbá vállalati jellegű egységeitől. Amíg a hatóságok és hivatalok a társadalmi élet legkülönbözőbb területein felmerülő és az állam által a dolgozók részvételével megoldandó adminisztratív feladatok ellátására vannak hivatva, addig az oktatásügyi intézmények sajátlagos célja abban áll, hogy az általuk felvett, kötelékükbe tartozó tanulókat, illetőleg hallgatókat oktassák és neveljék. Az iskola — bármilyen fokozatú tanintézetről legyen is szó — különleges közösséget jelent, amelynek tagjai elsősorban a tanerők és a növendékek; de beletartoznak ebbe a közösségbe a gyermekek szülei, a dolgozók is, akik ugyancsak alátámasztják a szocializmus építésének kádereit nevelő iskoláink munkáját.

A szocialista államigazgatás szervezeti egységei közül a vállalatok közvetlenül a népgazdaság fejlesztését, a termelőmunkát szolgálják. Az iskolák vi-

szont azok közé a szervek közé tartoznak, amelyek csak közvetve kapcsolódnak a termelési folyamathoz, úgy, hogy kiképezik és minél elmélyültebb, gazdagabb tudással bocsátják ki az életbe a népgazdaság szakkádereit. Ez a körülmény élesen megkülönbözteti őket az államigazgatási szervezet vállalati jellegű egységeitől, éppen úgy, mint az előbb említett momentum egyfelől az iskolák, másfelől a hatóságok és hivatalok között von jól felismerhető választóvonalat.

Az államigazgatás hivatali jellegű szerveitől való eltérés kidomborítása céljából utalhatunk arra is, hogy a hivatalnak nevezett szervek túlnyomó részét hatósági jogkör illeti meg, ami azt jelenti, hogy működési területükön minden természetes és jogi személyre kötelező határozatokat hozhatnak és ezek végrehajtását kényszerítő eszközökkel is biztosíthatják. Ezzel szemben a tanintézetek elsődleges feladata az oktatómunka végzése és vezetőiket külső személyekkel szemben érvényesülő hatósági jogosítványok általában nem illetik meg. Idevágó jogszabályaink ugyan pl. a középiskolák igazgatóit elsőfokú tanügyigazgatási hatóságoknak nevezik. Ez a kifejezés azonban véleményünk szerint csak az ő felelős vezetői mivoltukból folyó, őket a nevelőkkel és a tanulókkal szemben megillető — kifelé inkább csak közvetve érvényesülő — rendelkezési jogkörükre utal. E jogkörön belül az igazgatók elsőfokú határozatokat hoznak, amelyek a felettes tanügyi hatóságnál, nevezetesen az illetékes tanácsnál jogorvoslattal támadhatók meg.¹¹ A középfokú iskolák igazgatói — amint erre a IV. fejezetben még visszatérünk — közvetlenül az illetékes megyei tanács (oktatási osztálya) alá vannak rendelve, míg az általános iskolák igazgatóinak a járási, illetőleg városi tanács (oktatási osztálya vagy csoportja) a felettes hatósága.

Az iskolai munkafolyamat sajátosságaként említhetjük még pl., hogy a tanerők munkaideje és szabadságideje a hivatali dolgozók munka- és szabadságidejétől eltérően alakul, amit az iskolai munka természete (meghatározott számú tanóra tartásának kötelezettsége és az egyéb munkáknak fix időhöz kevésbé kötött volta, az oktató- és nevelőtevékenységgel járó felkozott szellemi igénybevétel) indokol.

Végül ki kell emelnünk az iskolai munka megszervezésének jellegzeteségei között azt is, hogy a vezetés fontos eszközét képező ellenőrzés súlypontja magán az oktatási folyamaton, a módszertani kérdések helyes megoldásán van, és az adminisztratív ügykezelés ellenőrzése csupán másodlagos jelentőségű. Középfokú és elemi iskoláink tanulmányi szempontból való felügyeletével már a felszabadulás előtti törvények és rendeletek is sokat foglalkoztak; új, népi államhatalmunk a középiskolák és általános iskolák átfogó és szakirányú ellenőrzésének kérdéseit is újra szabályozta, a szocialista nevelés, emberformálás igényeinek megfelelően. Egyetemeinken és főiskoláinkon a fordulat éve előtt az oktató munka menetének beható megvizsgálása és a helyes módszerek kialakításának ezúton való szolgálata teljesen hiányzott. A felső-oktatásunkat szabályozó újabb rendelkezések azonban az egyetemeken és főiskolákon folyó oktató munka érdemi ellenőrzését is megvalósították és egyre jobban elmélyítik.

Az oktató- és nevelőtevékenység ellenőrzését egyébként egyrészt az egyes tanintézeteken belül, azok vezetői végzik, másrészt pedig a felsőbb tanügyi hatóságoknak erre a célra kiküldött közegei látják el. Az előbbi körbe tartozik középfokú és általános iskoláink igazgatóinak ellenőrző munkája, amelynek irányait és eszközeit alább (a III. fejezet 1. pontjában) foglaljuk össze. Egyetemeink szervezeti szabályzatának a rektor és a kari dékánok hatáskörét megállapító szakaszai is kitérnek arra, hogy ők, mint felelős vezetők, az egye-

temen (karon) folyó oktató és nevelő munkának az ellenőrzésére is kötelesek. A tanügyigazgatás felsőbb szervei által gyakorolt kontrollra pedig jó példát nyújt a Szovjetunió felsőoktatási minisztériumának ellenőrzési hatásköre. (L. erről később a IV. fejezet 2. és 4. pontjában mondandókat.)

III. A vezetés és a koordináció kérdései az egyes tanintézeteken belül

1. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak tanítása nyomán tisztában vagyunk azzal, hogy az állami szervek munkájának sikeréhez szükség van arra, hogy az egyszemélyi felelős vezetés a konkrét munkafeladatok elvégzése során határozottan érvényesüljön. Az egyéni vezetés és felelősség principiumát az oktatásügyi igazgatási szervek valamennyi fokozatánál és minden tanintézetben meg kell valósítani, mégpedig nemcsak az oktatási munka külső, formai kereteire, hanem annak belső, érdemi tartalmára vonatkozólag is. Erre elsősorban a Szovjetunió közoktatásának fejlődése mutat nekünk példát. A Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának és az SZK(b)P Központi Bizottságának 1936. június 23-i, a főiskolák munkájáról szóló határozatának bevezetése hiányosságként jelöli meg azt, hogy a pártnak és a kormányzatnak a főiskolai igazgatók egyszemélyi vezetésére vonatkozó utasítását nem teljesítik; az igazgatók egyszemélyi vezetését a társadalmi szervezetek adminisztrálással zavarják, az igazgatók pedig a maguk részéről másodrendű személyekre bízák az igazgatás számos fontos funkcióját. Ezért a határozat IV. része leszögezi, hogy a főiskola igazgatója teljes felelősséggel tartozik a szovjet államnak a főiskola vezetéséért, a hallgatók felvételéért, oktatásáért és a politikai-nevelő munka megszervezéséért.

A szovjet főiskoláknak a Népbiztosok Tanácsa által 1938. szeptember 5-én jóváhagyott típusszabályzata a főiskolai igazgatóknak igen széles jogkört biztosít, a tantervek megvalósítása, a hallgatók előmenetelének és az oktatási foglalkozások színvonalának ellenőrzése, az órarend jóváhagyása, a hallgatók felvétele és eltávolítása, az anyagi eszközökkel való rendelkezés stb. terén. A tanszékek dolgozóit adjunktustól lefelé a főiskolák igazgatói nevezik ki. Több karból álló főiskolán az egyes fakultások dékánjainak is kiterjedt jogköre van, főleg a tanszékek módszertani munkájának vezetése, a tanrend összeállítása, a hallgatók előmenetelének számontartása és az oktatási foglalkozások látogatása tekintetében. (A szovjet felsőoktatási intézmények 1944. március 6-án jóváhagyott tanulmányi rendje, IV. rész.)

A mi tételes jogszabályainknak ebből a szempontból való értékelésére térve rá, először egyetemünknek az oktatásügyi miniszter által 1953. szeptemberében (854/855—35/1953. sz. alatt) kibocsátott típusszabályzatára utalunk, amely — a korábbi, 274/1950./XI. 23./MT sz. szervezeti szabályzathoz hasonlóan — a rektort az egész egyetem, a dékánokat pedig az egyes karok felelős vezetőjévé és munkájának irányítójává nyilvánítja. Az egyes karokon belül a tanszékvezetők állanak, ugyancsak egyéni felelősséggel a tanszékek, mint elemi szervezeti egységek élén.

Középfokú és általános iskoláinkra vonatkozólag az egyszemélyi felelős vezetés fontosságát Révai József és Darvas József minisztereknek 1951. január 24-én elmondott beszédei vitték be a nevelők köztudatába. Az ő megállapításaikat foglalta azután jogszabályba az 1951. február 15-én megjelent E. 1202—2R—1/1951. számú közoktatásügyi miniszteri rendelet az iskolai fegyelem megszilárdításáról és az iskolai munka megjavításáról. A rendelet 1. §-a szerint az igazgató az iskola egyszemélyi felelős vezetője, aki felelős azért, hogy a pedagógusok között a mindenkire kötelező állami fegye-

lem megszilárduljon, s hogy a nevelőket ugyancsak áthassa az egyéni felelősség tudata a rájuk bízott feladatok teljesítéséért. Az igazgató köteles az oktató és nevelő munkának az iskolában való jó megszervezésére; gondoskodnia kell arról is, hogy az osztályvezetők az egyes osztályoknak valóban irányítói legyenek.

A most említett rendelet elvi jelentőségű tételei természetesen később közelebbi részletezésre szorultak. E tekintetben igen fontos volt az 1951. augusztus 25-én napvilágot látott 1200—M—1—IV. számú K. M. rendelet az iskolai munkaterv, az igazgatók, az osztályfőnök és a tantestület feladata és hatásköre tárgyában. Az egyszemélyi vezetés egyöntetű és valóságos érvényesülését szolgálta a közoktatásügyi miniszternek ugyanekkor megjelent 1212—F—1/1951. IV. sz. rendelete is az általános és a középiskolák felügyeletéről; különösen jellegzetes e rendelet 3. §. 3. 1) pontjának az a kitétele, amely az iskolákban végzett ellenőrző látogatások alkalmával előírja annak megvizsgálását is, hogy miként érvényesül az igazgató vezetése a tantestület munkájában.

A fentebb idézett 1200-as K. M. rendelet 2. §-a teljes részletességgel felsorolja a középfokú és általános iskolák igazgatóinak feladatait az oktatás és nevelés folyamatának közvetlen megszervezésében. Az igazgató jelöli ki legfőbb támaszait, az osztályfőnököket, elvégzi a tantárgyaknak a nevelők közötti felosztását, összeállítja az órarendet és az iskola belső rendszabályát, jóváhagyja a nevelők tanmeneteit. Ellenőrző munkájának három fő irányát is világosan meghatározza a rendelet; ezek a tanítók és tanárok oktató-nevelő munkája, a tanulók élete és munkája, végül az iskola gazdasági kérdései. Az igazgatónak a nevelők munkáját közvetlenül kell megfigyelnie és ezért már az iskolai fegyelem megszilárdításáról szóló 1951. februári KM rendelet kimondotta, hogy az igazgatónak minden nevelő valamely óráját legalább havonta meg kell látogatnia.¹²

Az 1200-as rendelet 3. §-a ugyanilyen behatóan szabályozza az osztályfőnökök (illetőleg általános iskolában az osztályvezetők) hatáskörét és feladatait. Az osztályfőnök felelős azért, hogy az általános nevelői célkitűzéseket osztályán belül — az igazgató irányítása mellett — megvalósítsa. Az osztályközösség munkájának megszervezésében a középiskolákban a DISZ-osztályszervezetre, általános iskolákban az úttörő-rajszervezetre támaszkodik. Nevelő munkájának rendkívül fontos eszköze a tanulókkal tartott heti osztályfőnöki óra. Köteles arra is, hogy az osztályban tanító nevelőkkel hetenként egyszer rövid egyéni megbeszélést — tehát nem értekezletet — tartson. Hetenként egy fogadóórát rendszeresít a szülők részére, és negyedévenként értekezletre hívja őket össze. Látjuk tehát, hogy az oktatási folyamatban érdekelt valamennyi tényezővel szoros kapcsolatot tart, és azok munkájának koordinálására hivatott. A fejlődés újabb állomását jelenti azután ma már nálunk is az, hogy az egy-egy iskolában működő osztályfőnökök munkaközösségben tömörülnek, amelyek az a feladata, hogy a nevelők egymás tapasztalatait hasznosítva, közösen dolgozzák ki a legmegfelelőbb nevelési módszereket.

Hangsúlyozni kívánjuk azt, hogy a tanintézetek igazgatói nemcsak vezetik az alájuk rendelt nevelőket, hanem maguk is oktatnak, tehát egészen közvetlen pedagógiai munkát is végeznek, attól nem szakadhatnak el. Nagyon helyesek ezért azok a rendelkezések, amelyek értelmében az egyetemek rektorai és dékánjai, valamint az iskolák igazgatói maguk is tanítanak, legfeljebb bizonyos mértékig csökkentett óraszámban; igen helytelen lenne, ha kizárólag „hivatalt” munkába süllyednének el.¹³

Ahhoz továbbá, hogy az iskolák egyszemélyes felelős vezetői hivatásuk magaslatán tudjanak maradni, feltétlenül szükség van arra is, hogy magukat

lankadatlanul továbbképezzék, tudásukat gyarapítsák. A Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának és az SZK(b)P Központi Bizottságának már idézett 1936. évi együttes határozata szerint a népbiztosok kötelesek arra, hogy a főiskolák igazgatói részére megteremtsék mindazokat a feltételeket, amelyek tudományos és műszaki képzettségük növeléséhez szükségesek (tanulmányi szabadságok, tudományos kiküldetések, irodalmi kivonatok stb.). Ugyanezt a célt szolgálja nálunk a középfokú és az általános iskolák igazgatóira nézve az 1200-as rendelet 2. §-ának az az előírása, amely szerint az igazgatónak hetenként egy szabad tanulódélutánt kell a maga számára biztosítania.

2. Avégből, hogy az iskolák egyszemélyes felelős vezetői a reájuk háruló kötelességeket teljesíteni tudják, nagyobb tanintézeteknél helyettes beállítására van szükség. A helyettes a vezető közvetlen munkatársa és a vezető munkájának alátámasztására szolgáló apparátus legfontosabb eleme. A Szovjetunióban elsősorban az egyetemeken és főiskolákon rendszeresítettek helyettesi állásokat a rektor (igazgató), illetőleg a dékánok mellé. A rektornak a szovjet egyetemeken rendszerint két helyettese van. Ezek egyike maga is professzor, aki az oktatási és tudományos ügyek intézésében segíti a rektort, és akit a miniszter nevez ki állásába. A rektor másik helyettese az adminisztrációs-gazdasági ügyekkel foglalkozó szakhivatalnok, aki nem tartozik a professzori karhoz, és akit a rektor javaslatára a minisztérium illetékes osztályának vezetője nevez ki. A nagyobb egyetemeken külön-külön rektorhelyettesek vannak beállítva az oktatási, illetőleg a tudományos ügyekre, tehát a gazdasági ügyek intézőjével együtt a rektorhelyettesek száma három. Dékánhelyettes (esetleg helyettesek) csupán a nagyobb egyetemi fakultásokon működnek.¹⁴

A mi egyetemeinken a 274/1950./XI. 23./MT sz. szervezeti szabályzat a rektor és a dékánok mellé is két-két helyettest állított, a szabályzat idevonatkozó rendelkezései azonban eredeti formájukban nem kerültek végrehajtásra. Az 1952—53. tanév elejétől fogva a felügyeletet gyakorló szakminiszterek az egyetem rektorai mellé az oktatási és a tudományos munkával kapcsolatos feladatok ellátásában való segédkezés végett egy-egy (esetleg két) rektorhelyettest neveztek ki; majd sor került külön gazdasági rektorhelyettes kinevezésére is a rektorok mellé az egyetem gazdálkodásának irányításában és ellenőrzésében való segítségnyújtás céljából. A dékánok munkájának megkönnyítéséről pedig indokolt esetben dékánhelyettes kinevezésével gondoskodtak az illetékes miniszterek. Ilyen értelemben szól e helyettesek alkalmazásáról és funkciójáról az egyetemek új, korábban már említett típuszabályzata is.

Középfiskoláinkban és általános iskoláinkban a már többször hivatkozott 1200-as rendelet szerint egy-egy igazgatóhelyettes állítható be az igazgató tehermentesítése céljából. A rendelet az igazgató és helyettese közötti munkamegosztásnál irányadó szemponttá teszi azt, hogy az igazgató elsősorban az ügyviteli és egyéb adminisztratív teendőket bízva helyettesére, az oktató-nevelő munka irányítását és ellenőrzését viszont személyesen végzi. Legújabbban azonban ettől egészen eltérően alakul az igazgatónak és segédszerveinek viszonya a szovjet mintát követő ú. n. új szervezésű iskolákban. Ezekben ugyanis az igazgató helyetteseként szereplő tanulmányi vezető (általános iskolákban vezetőtanító) éppen a tantestület módszertani munkájának irányítására, a tantervek végrehajtásának ellenőrzésére, és ennek érdekében az órák rendszeres látogatására hivatott, tehát egyáltalán nem adminisztratív munkát végez; ez utóbbi tevékenység ellátása a tantestület tagjai közé nem tartozó irodakezelőre (adminisztrátorra) van bízva. Ez az új típusú szervezés az 1951—52. tanévben — egyelőre kísérletképpen — 16 általános- és középfiskolában nyert bevezetést, és most fokozatosan mindig több iskolában kerül alkalmazásra.¹⁵

3. Beható vizsgálatot érdemel a tanintézetek vezetésének problémakörében is a különböző testületi szervek létesítésének és a vezetés segédszerveiként való felhasználásának kérdése. Ilyen testületi szervek mind az oktatásügy irányítását végző főhatóságoknál, mind az egyes tanintézeteken belül létesíthetők. Az irányító hatóságoknál rendszerint meghívott, illetőleg kinevezett szakértőkből, kiváló tudósokból vagy pedagógusokból állanak; az egyes iskolákon belül viszont általában a tantestület tagjaiból tevődnek össze. **Hatáskörük** — az egyszemélyi felelős vezetés keresztülvitelének természetes következményeként — túlnyomórészt csupán véleményező jellegű, javaslatok tételében és bizonyos elvi kérdések megvitatásában áll. Találunk azonban példát arra is, hogy az ilyen testületi szervek egyes konkrétan megjelölt kérdésekben határozatokat hoznak, illetőleg határozat jellegével bíró megállapításokat tesznek.

Nézzük itt is a szocialista államok jogszabályait. A Szovjetunióban a kulturális ügyek minisztériumának kebelében működik a Legfelsőbb Minősítő Bizottság, amely a doktorátus, mint legmagasabb tudományos fokozat odaítélésére hivatott, tehát ügydöntő határozatot hozó testületi szerv.¹⁶ Az olyan minisztériumok mellett, amelyek alá a Szovjetunióban főiskolák tartoznak, oktatásügyi tanácsokat kell szervezni, amelyek a szakemberek főiskolai kiképzésének legfontosabb elvi kérdéseit megvitatják, tehát véleményeket adó, a miniszter döntését előkészítő szervek.¹⁷ A szovjet egyetemeknek a legkiválóbb professzorokból, továbbá az egyes fakultásoknak az összes tanszékvezetőkből, és a legkiemelkedőbb docensekből, valamint a párt- és a tömegszervezetek képviselőiből álló tanácsai a típuszabályzat erre vonatkozó rendelkezései szerint az oktatási munkafolyamatnak és a káderekkel való gazdálkodásnak számos kérdését vizsgálják meg, és ezekben „döntéseket” is hoznak, amelyek azonban — a tudományos címek és fokozatok ügyeit kivéve — csupán az igazgató jóváhagyása után lépnek hatályba, ami más szóval azt jelenti, hogy lényegében csak javaslatokat jelentenek az igazgató számára.

A mi jelenlegi egyetemi típuszabályzatunk az egyetemi tanácsot és a kari tanácsot kizárólag véleményező szervekként állítja be. Ezzel azonban távolról sem célozza azt, hogy a tanácsulések szerepét jelentéktelenné tegye. A szabályzat rendelkezéseiből is kitűnik és a kialakult gyakorlat ugyancsak bizonyítja, hogy az egyetemi és kari tanácsulésekben nagyfontosságú munkaértekezleteket kell látnunk, amelyeken — tanévenként, céltudatosan összeállított terv alapján — behatóan megbeszéljük a tanulmányi és kutató munka legjelentősebb kérdéseit; az ezekben létrejött megállapodások megszabják a hibák kiküszöbölésének módját és a munka továbbfolytatásának irányait. Az egyetemi, illetőleg kari tanácsok komoly jelentőségét az is aláhúzza, hogy tagjaikká a bennük hivatalból helyet foglaló funkcionáriusokon, illetőleg tanszékvezetőkön kívül a kiemelkedő tudományos vagy oktató-nevelő munkát végző tanárokat és docenseket lehet kinevezni.

Érdekes ebben a vonatkozásban pedagógiai főiskoláink 1951. december 15-én megjelent (1550—34—1951. KM számú) új szervezeti szabályzatának az a rendelkezése, amely szerint a főiskolai tanács az igazgató tanácsadó testülete és segítője; a tanács napirendjén szereplő ügyekben — a tanács javaslata alapján, illetve annak figyelembevételével — az igazgató dönt. Egyetemeinken és főiskoláinkon egyébként az időszerű, illetőleg súlyponti munkafeladatoknak a dolgozókkal testületi formában való megbeszélése még az egyes tanszékeken belül is érvényesül; az egyetemi típuszabályzat 32. e) pontja szerint a tanszékvezetőnek tanszéki értekezleteket kell tartania, és ugyanilyen rendelkezést foglal magában a pedagógiai főiskolák szervezeti szabályzatának 5. §. (5) bekezdés i) pontja is.

Középfokú és általános iskoláinkban a tantestület, mint az iskola nevelőinek közössége, az igazgató mellett tanácsadó, határozathozó, végrehajtó és ellenőrző szervként működik. Határozathozatali jogköre leginkább a növendékek tanulmányi eredményeinek, érdemjegyeinek megállapításában, továbbá a tanuló tanulmányainak folytatására vonatkozó, illetőleg javítóvizsgára vagy osztályisméltésre való kötelezését kimondó döntés leszögezésében áll. Egyéb vonatkozásokban a tantestületet is az elvi kérdéseket megbeszélő, az igazgató számára javaslatokat tevő és az igazgató elhatározásainak végrehajtásában közreműködő szervnek kell tekinteni, amelynek funkcionálása nem érinti az igazgató egyszemélyes felelős vezetését, de amelynek — mint ez Makarenko munkáiból élesen kiviláglik — igen nagy jelentősége van a nevelőttestület világnézeti egységének, valamint egységes pedagógiai eljárásának és társadalmi magatartásának kialakításában.

Tanulságos példákat meríthetünk a testületi szerveknek az oktatásügyi igazgatás területén való mikénti felhasználására nézve a népi demokráciák joganyagából is. Igen figyelemreméltóak az 1950. évi csehszlovák felsőoktatási törvénynek a főiskolai és kari tanácsok hatáskörét megállapító rendelkezései, amelyek szerint ezek a tanácsok elvi jelentőségű pedagógiai, tudományos vagy művészeti, igazgatási és gazdasági ügyekben határoznak. Döntéseiket a rektor, illetőleg a dékán hajtják végre; ha a határozattal nem értenek egyet, a végrehajtást egyelőre mellőzik és a vitás határozatot javaslatukkal együtt késedelem nélkül felterjesztik döntés céljából az iskolaügyi miniszterhez, egyidejűleg értesítve erről a tanácsot. Ez a szabályozás a főiskolai, illetőleg kari tanácsoknak a nálunk fennálló helyzetüknél jobban alátámasztott jogállást biztosít. Analógiaként utalhatunk itt a Szovjetunió minisztériumaiban működő kollégiumok jogi helyzetére, amelynek lényege ugyancsak az, hogy közöttük és a miniszter között felmerülő véleménykülönség esetén a kérdés magasabb fórum, nevezetesen a minisztertanács döntése alá kerül.

Futólag megemlítjük még ezen a ponton a Német Demokratikus Köztársaságnak (illetőleg azt az 1952. július 23-i törvényig alkotott egyes tartományoknak) iskolaügyi jogszabályait, amelyek nyomatékosan előírják, hogy az igazgatóknak a tanerők konferenciáját minden lényeges külső és belső iskolai ügy eldöntésénél meg kell hallgatniok. Ez is mutatja, hogy a tantestület értekezlete fontos segédszerve az iskola vezetőjének, amelynek véleményét az elvi jelentőségű kérdésekben feltétlenül kívánatos kikérni.

4. A helyettesen és a tantestületen kívül a rendelkezésére álló hivatali munkások jelentik a leghatékonyabb és legállandóbb segítséget a vezető számára feladatainak ellátásában. Ezért a szocialista államok oktatásügyi jogszabályai és szervezési intézkedései nagy gondot fordítanak arra, hogy az iskolák igazgatói számára biztosítsák a nélkülözhetetlen hivatali apparátust, amely lehetővé teszi az ügymenet folyamatosságát és azt, hogy a vezető az igazán lényeges kérdésekre összpontosíthassa figyelmét.

A Szovjetunió főiskoláin az igazgató és helyettesei elsősorban a tanszékek munkájának értékelésével, a jó munkamódszerek általánosításának előmozdításával és a munkaterv teljesítésének ellenőrzésével foglalkoznak. Ezt a munkát a különböző központi osztályok (tanulmányi osztály, tudományos és aspiránsosztály, adminisztrációs iroda és könyvelőség), az egyes fakultások dékánjai pedig a dékánátus, mint hivatal segítségével végzik. Az ezekben dolgozók komoly képzettséggel rendelkeznek, és az előadói munkakört ellátók egyúttal maguk is oktató káderek, akik bizonyos idő után visszatérnek a pedagógiai gyakorlatba, s hivatali munkára való beosztásuk idején is állandóan

továbbképezik magukat. Az egyetemi hivatalok kádereinek ez a fejlettsége és az adminisztratív munka decentralizálása teszi lehetővé — a szovjet diákok igen magas fokú önkéntes munkafegyelme mellett — azt, hogy a szovjet egyetemeken és főiskolák adminisztrációja csekély számú személyzettel és egészen simán bonyolódjék le. A Szovjetunió felsőoktatási intézményeinél állandóan és céltudatosan törekednek arra, hogy a dékánokat a folyó szervezési és nyilvántartási ügyektől minél inkább tehermentesítsék.¹⁸

A mi egyetemeinken is gondoskodás történt a dékáni, majd a rektori hivatalok szervezetének megfelelő kiépítéséről. A rektor az egyetem vezetésével járó tennivalóit 1952. szeptembere óta központi oktatási, személyzeti, továbbá terv- és pénzügyi osztály, valamint titkárság segítségével látja el. Dékáni hivatalaink ma tanulmányi osztályra és titkárságra (esetleg még levelező tagozati osztályra) tagozódnak, melyek ugyancsak nagyfontosságú és megfelelően elhatárolt ügykörökben nyújtanak a dékánok számára támogatást. Különösen a tanulmányi osztályok megszervezése és részükre több tekintetben önálló jellegű jogkör biztosítása jelentett a dékánok számára lényeges tehermentesítést, amit azonban nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a dékánnak a hallgatók oktatási ügyeivel nem kellene foglalkoznia, hiszen irányító szerepének nyilván ezen a területen is érvényesülnie kell. A szocialista oktatásügyi igazgatás fejlettségének egyik bizonyítékát láthatjuk különben abban is, hogy egyetemeink és főiskoláink 1951 februárjában kibocsátott 1400—65—11/1951. VKM számú tanulmányi, fegyelmi- és vizsgaszabályzata magukat a hallgatókat is bekapcsolta az igazgatási feladatok ellátásába azzal, hogy 15—30 főnyi csoportokra való osztásukat írta elő, és az egyes csoportok élére a dékán által megbízott csoportvezetők állítását rendelte el. A csoportmegbízottak így állami funkcionáriusoknak tekinthetők, akik végrehajtják csoportjukban a dékánnak, illetve a tanulmányi osztálynak a hallgatók tanulmányi és munkafegyelmeinek előmozdítását célzó rendelkezéseit.

Pedagógiai főiskoláink igazgatói hivatalainak keretében e főiskolák szervezeti szabályzata szerint tanulmányi, személyzeti és gazdasági osztályok, valamint továbbképzési csoport és levelezési osztály működnek.

Középfokú és általános iskoláink igazgatói az iskolák adminisztrálását a már tárgyalt igazgatóhelyettes vagy irodakezelő, valamint nagyobb iskolákban még gondnok bevonásával végzik.

A népi demokráciák jogszabályai is gondoskodnak a tanintézetek vezetői számára megfelelő hivatali segéderők rendelkezésre bocsátásáról, elsősorban felsőoktatási vonalon. Így a csehszlovák főiskolákon a rektori hivatalt a főiskola titkára vezeti, aki a rektornak felelős, a dékáni hivatalok vezetésére pedig a dékánnak felelős kari titkár van beállítva (1950. május 18-i főiskolai törvény 9. és 12. §§). A bulgár főiskolákon az igazgató mellett hivatal nyert szervezést, és ennek osztályai vannak kihelyezve az egyes karokra; az igazgatói hivatal vezetőjét a rektor javaslatára a közoktatásügyi miniszter nevezi ki (1947. június 20-i törvény a felsőfokú oktatásról, 5—6. §§).

A vezetőt támogató hivatalok kérdésével kapcsolatban szeretnénk hangsúlyozni, hogy ezeket illetőleg is áll a szocialista államszolgálatnak az az általános elve, hogy a vezetőnek bíznia kell munkatársaiban, be kell vonnia őket a feladatok megoldásába, és támaszkodnia kell munkájukra. Ennek a bizalomnak természetesen egyik előfeltétele az, hogy a vezetőnek megfelelő befolyást biztosítsunk munkatársainak megválasztására; ennek az lehet a módja, hogy a vezetőnek a felsőbb alkalmazó hatóság javaslatattéleri jogot biztosít, vagy bizonyos állásokra nézve átengedi neki a kinevezés jogát.

5. Az oktatási intézményekben folyó, a vezető által irányított munkaszervezésnek egyik döntő jelentőségű kérdése a munkaerővel való helyes gazdálkodás és a munkának a dolgozók közötti arányos megosztása.

Mint már a bevezetőben is említettük, a vezető tevékenységének nélkülözhetetlen eleme a vezetése alatt állók munkájának megfelelő egybekapcsolása, összehangolása. Ezt a fontos mozzanatot a tételes jogszabályok sem tévesztik szem elől. Így egyetemi típuszabályzatunk értelmében a rektornak ellenőriznie kell az oktatás egybehangolását az egyes tárgyak között; az oktatási és tudományos rektorhelyettes feladatai közé tartozik, hogy a karok tudományos terveinek az oktatással való összehangolását ellenőrizze; a dékánnak pedig egyik fontos teendője a karon folyó oktatómunka egybehangolása. Az egyes tanszékvezetők feladatainál megemlíti a típuszabályzat, hogy biztosítaniok és ellenőrizniök kell a tanszéki oktatók helyes munkamegosztását. Középiszkoláinknál és általános iskoláinknál speciális jellegű helyi koordináló szervnek minősíthetjük az Iskolabizottságot, amelynek feladatává az erről szóló előírások az iskolában munkát végző tömegszervezetek ilyen irányú tevékenységének egybehangolását tették; mint tudjuk, az Iskolabizottság legfőképpen az iskoláztatás előmozdítása terén fejt ki fontos működést. A Bizottságnak már összetétele is úgy van megállapítva, hogy az iskolában érdekelt tényezőknek közös munkára való összefogását biztosítsa; felelős vezetője az igazgató, tagjai pedig az iskola pártszervezetének titkára (pártmegbízott), a helyi tanács kiküldöttje, a tantestület szakszervezeti bizottságának elnöke (bizalmija), a Szülői Munkaközösség elnöke, valamint középiskolában a DISZ-titkár, általános iskolában az úttörőcsapatvezető.¹⁹

A népi demokráciák joganyagából a helyi koordinálás kérdéseivel kapcsolatban csupán egyetlen, igen érdekes és speciális példát kívánunk felhozni a csehszlovák főiskolai törvényből. E törvény 15. §-a kitér arra az esetre, amikor valamely tanszékhez ugyanannak a főiskolának más karán, avagy más főiskolán működő tanszemélyzet is be van osztva. Ilyenkor — nyilván a velük szemben kétfelől érvényesülő irányításból adódó esetleges zavarok elkerülése végett — a tanszék vezető tanára annak a másik kari tanácsnak is tanácskozási joggal bíró tagja, amelynek személyzetéből beosztottja van; ebben a minőségében egyébként a tanszék általa kijelölt tagjával is képviseltetheti magát.

IV. Az oktatásügyi igazgatási szervezet átfogó irányításának egyes kérdései

Értekezésünknek ebben a befejező részében néhány kiválasztott kérdést teszünk vizsgálat tárgyává az oktatásügyi apparátus felsőfokú, elvi irányításával összefüggő problémakomplexumból.

1. Az idevágó kérdések tárgyalásánál abból a sarkalatos alapelvből kell kiindulni, hogy a proletariátus diktatúrájában az oktatásügy valamennyi ága és, minden intézménye egységes állami irányítás alatt áll. A szociális-kulturális építés igazgatásának területén az alapvető kérdések tervezését és irányítását kifejezetten centralizálni kell, ugyanakkor, amikor az operatív funkciók a legmésszebbmenően decentralizáltak.²⁰ Hozzátehetjük ehhez, hogy ennek a felsőfokú (és az azt közvetítő középfokú) irányításnak is egyre inkább az oktató és nevelő munka érdemi megjavítására kell összpontosítania figyelmét, tehát mind tartalmasabbá kell válnia. Az állami irányítás a szocialista állam egyetemlein is megvalósul, ami előfeltétele annak, hogy az egye-

temek munkája szorosan beleilleszkedhessék az átfogó népgazdasági tervek keretébe. Az illetékes minisztériumok állapítják meg az egyetemek tanterveit, hagyják jóvá az egyes tárgyak oktatásának tematikáit és programjait, vagyis az állami főhatóságok ilyen értelemben is mintegy gazdáivá válnak az egyetemnek. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szocialista államokban az egyetemekre nézve, de valamennyi iskola vonatkozásában is megvalósul a demokratikus centralizmus elve, ami azt jelenti, hogy a központi irányítás határozottan a népuralmat megtestesítő államhatalmi és államigazgatási főszervek kezében van, de ugyanakkor az alsófokú szervek részére kellő mozgási szabadságot engedünk, s nem fojtjuk el a dolgozók helyi kezdeményezését és öntevékenységét.

2. A szocialista állam tanintézeiteinek a fenti értelemben vett felsőfokú állami irányításával kapcsolatban különleges problémaként jelentkezik a felügyeleti jogkörök koordinálásának kérdése. Ez a probléma azért vetődik fel igen élesen a szocializmust építő országokban, mert oktatásügyüket, iskolarendszerüket erősen szakosítják abból a célból, hogy a szakemberképzést közel hozzák magához a termeléshez. Ebből azután az is következik, hogy főleg a középfokú szakiskolákat, a technikumokat, de a főiskolák jelentékeny részét is azoknak a minisztériumoknak felügyelete alá helyezik, amelyeknek intézményei, vállalatai számára az illető iskolák szakkadereket képeznek, vagyis — amint erre már a II. fejezetben utaltunk — a vezetés differenciálódása következik be.²¹ Révai József az MDP II. kongresszusán mondott beszédében rámutatott arra, hogy az oktatásnak ez a szakosítása nem történhetik az általános műveltség rovására. Ezért szükséges, hogy a szakiskolák felett a nevelés általános elvi szempontjait képviselő oktatásügyi minisztériumnak is ú. n. társfelügyeleti jogkört adjunk; ez pedig maga után vonja azt, hogy a szakminisztériumok és az oktatásügyi minisztérium szervei között kölcsönös együttműködést kell biztosítanunk, azaz a koordináció ezen a területen egészen rendkívüli jelentőségűvé válik.

A szakminisztériumok és az oktatásügyi minisztérium által végzett ezen ú. n. kettős irányítás összehangolását mindenekelőtt azzal lehet és kell szolgálni, hogy a társfelügyeletük alatt álló iskolákra vonatkozó rendeleteket az érdekelt miniszterek egymással egyetértésben szövegezik meg és adják ki. Így történt ez pl. nálunk az általános és középiszkolák felügyeletére vonatkozó 1212—F—1/1951. IV. KM sz. rendelet esetében, amelynek szövegezése a záradékban felsorolt szakminisztériumokkal egyetértésben történt.²² Ennél is nyomatékosabban fejezi ki az iskolák felett felügyeletet gyakorló szakminisztériumok együttműködését az a módszer, amelyet az érdekelt tárcák a már említett új egyetemi, tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzat kiadásakor követtek; ezt a szabályzatot ugyanis az illetékes miniszterek együttesen írták alá, kifejezve ezzel azt, hogy mindegyikük felelős a rendelet végrehajtásáért, és ennek megfelelően a végrehajtást a maguk vonalán külön-külön is ellenőrizni fogják. Viszont halványabban juttatja kifejezésre a társfelügyeleti hatóságok közötti együttműködést pl. az igazgató, az osztályfőnök és a tantestület feladatait megszabó 1200—M—1—IV./1951. KM sz. rendelet záradéka, amely csupán arra utal, hogy az egyes szaktárcák „ezen rendelet szellemében” fogják kiadni a saját hatáskörükbe tartozó iskolákra kötelező érvényű rendeleteiket.²³

Az oktatásügyi felügyeleti jogkörök koordinálásával kapcsolatban rendkívül tanulságos az élenjáró szocialista államban, a Szovjetunióban végbement fejlődés rövid áttekintése, különösen a főiskolákra vonatkozólag. A szovjet főiskolák kezdetben a többi iskolával együtt az egyes szövet-

séges köztársaságok közoktatásügyi népbiztosságai alá tartoztak. Az első öt-éves terv végrehajtása folyamán azonban megállapítást nyert, hogy a tervgazdálkodással csak laza kapcsolatban álló közoktatásügyi népbiztosságok nem tudtak lépést tartani a fejlődéssel, és az ebből adódó új követelményekkel; ezért a főiskolák túlnyomó részét az illetékes gazdasági szakminisztériumok hatáskörébe utalták, a közoktatásügyi minisztériumok hatáskörében csak egyes egyetemek és a pedagógiai főiskolák maradtak meg. Ezután hamarosan szükségesnek mutatkozott a széttagoltta vált felügyeleti jogkörök gyakorlásának egybehangolása, amit 1936-ban a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa mellett működő Felsőoktatásügyi Össz-szövetségi Bizottság felállításával oldottak meg. E bizottság hatáskörének kibővülése és teendőinek állandósulása logikusan vezetett oda, hogy 1946-ban felsőoktatási minisztériummá alakították át. 1953. március 15-ével a felsőoktatási minisztérium, valamint több más minisztérium és országos szerv egybevonásával megalakult a Szovjetunió kulturális ügyeinek minisztériuma. E minisztérium alá tartozik most az egyetemek és főiskolák többsége; az egyéb, ú. n. „kivételezett” főiskolákra vonatkozólag is — amelyek különböző szakminisztériumok alá vannak rendelve — a kulturális ügyek minisztériumának társfelügyeleti joga van, és bizonyos esetekben közvetlenül is beleavatkozik tevékenységükbe.

Közelebbről pl. a kivételezett egyetemek, illetőleg főiskolák rektorait (igazgatóit) a kulturális ügyek minisztere nevezi ki, az illetékes szakminisztérium javaslatára, továbbá tudományos tanácsai tagjait is ő erősíti meg. A kivételezett egyetemek kari dékánjainak kinevezése azonban már az illetékes szakminiszter hatáskörébe tartozik; ugyanez a helyzet a pedagógiai főiskolák tagozatvezetőinél. A kulturális ügyek minisztere a kivételezett főiskolák költségvetési előirányzatára nézve is véleményt nyilvánít, és javaslatot tesz az illetékes szakminisztériumnak személyzeti állományuk megállapítására vonatkozólag. A kulturális ügyek miniszterének valamennyi főiskola szabályzatát meg kell erősítenie, tantervüket és tankönyveiket, valamint az új hallgatók felvételének és a végzett hallgatók elosztásának tervét jóvá kell hagynia; módszertani kérdésekben való irányításukat ő látja el, s jogában áll, hogy oktatási és tudományos munkaterveik végrehajtását ellenőrizze.

Viszont a kulturális ügyek minisztériuma alá tartozó főiskolák szoros kapcsolatot tartanak fenn a profiljuknak megfelelő szakminisztériumokkal. Így pl. professzoraik részt vesznek az illető szakminisztériumok tudományos technikai tanácsában. A főiskola tantervét megbírálja a szakminisztérium is, és megteszi észrevételeit; segíti a szakminisztérium a főiskolákat felszerelés dolgában is.

Közismert tény, s ezért csak futólag említjük meg azt, hogy nálunk is több egyetem és főiskola felügyeletét engedte át a közoktatásügyi minisztérium a szakkaderképzésben közvetlenül érdekelt minisztériumoknak. A felsőoktatás egységes elvi irányításának és a felsőoktatásban érdekelt tárcák együttműködésének biztosítására egy ideig a 20/1951./I. 20./MT sz. rendelettel felállított Országos Felsőoktatási Tanács szolgált. 1952. december végétől az 1952. évi 21. sz. törvényerejű rendelet alapján külön felsőoktatási minisztérium működött, és ezzel kapcsolatban az Országos Felsőoktatási Tanácsot a 2018/1953. sz. minisztertanácsi határozat megszüntette. Az 1953. július 4-én elfogadott 1953. évi VI. törvény azután a felsőoktatási minisztériumot és a közoktatásügyi minisztériumot oktatásügyi minisztériummá vonta össze, s ettől kezdve ez a minisztérium gondoskodik a felsőoktatás elvi egybehangolásáról és az egyetemekkel, illetőleg főiskolákkal rendelkező minisztériumok között — az egységes szervezési és didaktikai szempontok érvényesítése céljából szükséges — kapcsolat fenntartásáról.

Az is általánosan ismert dolog, s ezért itt részletezésre nem szorul, hogy középiskoláink jelentékeny része felett ma nem az oktatásügyi minisztérium, hanem a szakirányuk szerint érdekelt gazdasági minisztérium, illetőleg más központi főhatóságok gyakorolnak felügyeletet. Ez a helyzet az ipari és mezőgazdasági technikumoknál, az 1952. évi 10. sz. törvényerejű rendelet szerint a közgazdasági technikumoknál, végül a népművelési és a művészeti gimnáziumoknál. Jogszabályaink azonban gondoskodnak arról, hogy az oktatásügyi minisztérium az egységes pedagógiai szempontokat ezekben a szakosított középfokú iskolákban is érvényesíthesse, és hogy mind az általános tanulmányi felügyelet, mind a szaktárgyi felügyelet körében az oktatásügyi minisztérium és az érdekelt szakminisztériumok közösen, illetőleg egymással egyetértve járjanak el. Egy 1952 júliusában hozott minisztertanácsi határozat az oktatás és nevelés alapvető elveinek a technikumokban való egységes érvényesítése céljából Technikumi Tanács felállítását rendelte el; ennek elnöke az oktatásügyi miniszter (illetőleg helyettese), titkára az oktatásügyi minisztérium technikumi osztályának vezetője, tagjai pedig az illetékes szakminisztériumok miniszterhelyettesei, valamint a Központi Statisztikai Hivatal, a Szövetkezetek Országos Szövetsége és az Országos Tervhivatal illetékes (fő) osztályvezetői.²⁴ Az iskolafelügyeletről szóló 1212—F—1/1951. IV. KM sz. rendelet szerint az általános tanulmányi felügyelők hatásköre az oktatásügyi minisztérium és a szakminisztériumok hatáskörébe tartozó iskolákra egyaránt kiterjed. A megyei általános tanulmányi felügyelők a szaktárcák és a Központi Statisztikai Hivatal alá tartozó iskolákban végzett ellenőrző látogatásaikról felvett jegyzőkönyv egyik példányát az illetékes szakminisztériumnak, illetőleg a KSH-nak is megküldik, költségkihatással járó javaslataikat pedig az iskola igazgatója csak az érdekelt szakminisztérium, illetve felsőbb hatóság jóváhagyásával hajthatja végre. Az oktatásügyi minisztérium állományába tartozó szakfelügyelőkre nézve viszont a hatáskörök elhatárolását és koordinálását célzó fontos szabály, hogy az ipari, mezőgazdasági és közgazdasági technikumokban, valamint a népművelési és művészeti gimnáziumokban hatáskörük csupán az ú. n. közismereti tárgyak oktatásának irányítására és ellenőrzésére terjed ki.

Szeretnénk itt a felügyeleti jogkörök koordinációjára nézve a népi demokráciák jogából néhány jellegzetes példát ismertetni.

Lengyelországban a főiskolai oktatás egységes szempontok szerint való irányítását már 1947-ben a Főiskolai Oktatás Főtanácsának létesítésével biztosították; ennek helyébe 1950-ben a külön felsőoktatási és tudományügyi minisztérium lépett, amelynek elnevezését az 1951. december 15-i törvény felsőoktatási minisztériumra rövidítette. A közoktatásügyi minisztériumon kívül itt is tartoznak középiskolák az iparügyi és a földművelésügyi minisztérium felügyelete alá; a szakirányú oktatás módszereinek egybehangolását a Központi Szakoktatási Hivatal felállításával szolgálták.

Romániában a felsőoktatási intézmények egyideig körülbelül ugyanúgy voltak felügyelet szempontjából megosztva a közoktatásügyi minisztérium és a szakminisztériumok között, mint nálunk (1949. február 24-i törvényerejű rendelet). Egy újabb (1951. október 19-én megjelent) törvényerejű rendelet a Román Népköztársaság minisztertanácsa mellett Felsőfokú Oktatási Tanácsot létesített, amelynek hatáskörébe ment át az eddig a közoktatásügyi minisztérium keretében működött valamennyi egyetem és felsőfokú tanintézet. Ez a Tanács szervezi, irányítja és ellenőrzi az egyetemeken és főiskolákon folyó oktatást; tanulmányi és módszertani szempontból irányítása és ellenőrzése alatt állanak a más minisztériumokhoz tartozó felsőfokú oktatási intézmények,

középfokú technikumok és különleges iskolák is. A középfokú szakiskolák egyéb vonatkozásokban a különböző gazdasági szakminisztériumok felügyelete alá tartoznak (1950. szeptember 23-i minisztertanácsi határozat).

A Német Demokratikus Köztársaságban az 1951. február 22-i kormányrendelet a főiskolai oktatásügy egységes irányítására és fejlesztésére főiskolai államtitkárságot állított fel, amely szoros kapcsolatot tart az Állami Tervbizottsággal és a kéderképzés szempontjából szakmailag illetékes minisztériumokkal. Az egyetemeken általában a főiskolai államtitkárság, a főiskolák viszont a különböző szakminisztériumok rendelkezése alatt állnak; ez utóbbiaknak joguk van arra, hogy a főiskolai államtitkárság alá rendelt egyetemeken is szakmai szempontból ellenőrzést foganatosítsanak. Középsiskolákat egyfelől a népművelési minisztérium (megfelel a mi oktatásügyi minisztériumunknak), másfelől a szakminisztériumok tartanak fenn. A szakiskolákban folyó munka alátámasztására és egységesítésére szolgál a Német Szakmai Képzés Központi Intézete. A Németországot ért súlyos háborús veszteségek miatt különös jelentősége van itt a szülőlten gyermekek és fiatalok intézeteinek; ezek a népművelési miniszter alá tartoznak, aki a reájuk vonatkozó utasításokat az egészségügyi miniszterrel egyetértve adja ki (1951. július 26-i törvény).

Csehszlovákiában és Bulgáriában a főiskolai oktatásnak nincsen külön főhatósága, hanem Csehszlovákiában az iskolaügyi minisztérium, Bulgáriában pedig a nemzeti nevelésügyi minisztérium foglalkozik a felsőoktatásügygel, ugyanolyan keretben, mint a mi oktatásügyi minisztériumunk. Az 1950. évi csehszlovák főiskolai törvény az iskolaügyi miniszter mellé „tanácsadó, kezdeményező és egyeztető” testületként a Főiskolák Állami Tanácsát szervezi; ennek tagjait — kétharmad részben főiskolai tanárok közül — a miniszter nevezi ki. Az 1948. szeptemberében hozott bulgár közoktatási törvény a nevelésügyi kérdések egységes intézésének biztosítása céljából Bizottság létesítését írta elő a közoktatásügyi miniszter elnöke alatt, az iskola-felügyeleti jogkört gyakorló miniszterekből, s ennek kizárólag véleményező és koordináló szerepet adott. Az 1947. június 20-i felsőoktatási törvény pedig a közoktatásügyi miniszter tanácsadó szerveként a Felsőfokú Oktatás Bizottságát létesítette, hatáskörét a főiskolai szabályzatok és tantervek megállapítására, illetőleg jóváhagyására nézve javaslatok tételében, valamint a tudományos fokozatok odaítélésére vonatkozólag felmerült ellentétes vélemények elbírálásában jelölve meg.

A Kínai Népköztársaságban a központi népi kormányának a folyamatos adminisztratív munkát végző ú. n. államigazgatási tanácsán belül kulturális és népművelésügyi bizottság létesült, amely a kulturális ügyek minisztériumának, a népművelésügyi minisztériumának, az egészségügyi minisztériumának, a Tudományos Akadémiának, a sajtófelügyeletnek és a könyvkiadásügyi főigazgatóságnak működését irányítja, számukra kötelező erejű rendelkezéseket adhat ki, és azok végrehajtásáról gondoskodik. Ezt a bizottságot tehát igen széles hatáskörű felső koordinációs szervnek tekinthetjük, a kínai államigazgatási tanács keretében szervezett több hasonló bizottsággal (politikai-jogi bizottság, pénzügyi-gazdaságügyi bizottság, népi ellenőrzés bizottsága) együtt.²⁵ Kínában a kulturális ügyek minisztériuma foglalkozik az irodalom és művészet támogatásával, tehát a mi népművelési minisztériumunknak felel meg; az oktatásügy gondozása a népművelésügyi minisztériumára hárul. 1952. november 15-én külön felsőoktatási minisztériumot állítottak fel.

3. A tanintézetek nagy számára tekintettel nem lehet szó arról, hogy azokat az államigazgatás legfelsőbb szervei közvetlenül irányításuk alatt tart-

sák. Hazánkban is csupán az egyetemek és főiskolák tartoznak közvetlenül az illetékes minisztériumok felügyelete alá, és vannak mintegy kiemelve a helyi szervek hatásköre alól. A középfokú és alsófokú iskolák ezzel szemben a különböző fokozatú helyi tanácsoknak vannak alárendelve, és a minisztériumok szakirányítása a tanácsi szerveken keresztül érvényesül felejük. Ebben a vonatkozásban is megvalósul tehát a szocialista államigazgatás apparátusán belül a szükséges decentralizálás. A közép- és alsófokú iskolák munkájának megszervezésében, támogatásában és szemmeltartásában szerep jut nálunk a megyei és budapesti városi, valamint a járási, városi és budapesti kerületi tanácsoknak, sőt bizonyos mértékig a községek (és a vidéki városi kerületek) tanácsainak is. A középfokú iskolák felügyeletét közvetlenül a megyei tanácsok, illetőleg a budapesti városi tanács látja el, míg az általános iskolák munkáját ezek a tanácsok a járási, városi, illetőleg budapesti kerületi tanácsok útján irányítják. Az oktatásügyi igazgatás területén tehát a megyei (budapesti városi) tanácsok tekinthetők a minisztériumok alatt álló középfokú irányító szerveknek, amelyeknek hatásköre a felsőoktatás intézményei — és a dolog természeténél fogva kisszámú gyógypedagógiai iskolák — kivételével valamennyi iskolára kiterjed. A következőkben röviden vizsgálat tárgyává tesszük, hogy a különböző fokozatú tanácsok — elsősorban a megyei tanácsok és a budapesti városi tanács — az oktatásügy terén rájuk háruló irányítási teendőket miképpen látják el, és hogy e tevékenységükkel kapcsolatban milyen sajátos kérdések vetődnek fel.

Mindenekelőtt utalnunk kell itt arra, hogy helyi tanácsaink az államhatalom általános hatáskörű helyi szervei, de egyúttal a dolgozók tömegszervezetei is. Keretükben valósul meg a szocialista államegépzetnek a tömegekkel való összeolvadása, a dolgozók aktív közreműködése az államügyek intézésében, a helyi kezdeményezések felkarolása, valamint az alulról jövő ellenőrzés. Tanácsaink munkájában ma a gazdasági feladatok ellátása jelentkezik a legnagyobb súllyal, de a kultúrforradalom megszervezése és alátámasztása terén is nagyjelentőségű a szerepük, és sok kötelesség hárul rájuk. Azzal, hogy tanácsrendszerünknek 1950-ben történt kiépítése során népi demokráciánk kormányzata a régi típusú tanügyi igazgatósági hatóságokat (a tankerületi főigazgatóságokat) is beépítette a tanácsok hivatali szervezetébe, éppen azt akarta döntően elősegíteni, hogy közoktatásunk ügye a hivatalos szervek ügyéből a dolgozó nép ügyévé váljék.²⁶

A tanácsok az iskolák felé végzett középfokú irányító munkájukat részben magukon a tanácsüléseken fejtik ki akkor, amikor az iskolázatással, az iskolai munka megjavításával és minél jobb feltételeinek biztosításával kapcsolatos főbb kérdéseket az ülés tárgysorozatának keretében megvitatják. Itt azonban nyilván csak bizonyos elvi szempontok felvetéséről, illetőleg hangsúlyozásáról lehet szó, hiszen a tanácsüléseket aránylag ritkán (a jogszabályok előírásai szerint a különböző fokozatú tanácsoknál három-, két-, illetőleg egyhavonként) tartják, és ezeken az üléseken sok más kérdésnek is megbeszélésre kell kerülnie. Gyakrabban és részletesebben foglalkozhatnak már az iskolák igazgatásával és az iskolai munka menetével kapcsolatos kérdésekkel a tanácsok által választott intézkedő szerveknek, a végrehajtó bizottságoknak rendszerint hetenként tartott ülései. A végrehajtó bizottság elnökének gondoskodnia kell arról, hogy a végrehajtó bizottsági ülések napirendjére rendszeresen kitűzzék az iskolák munkájával kapcsolatos időszzerű kérdéseket, s hogy az erről elhangzó beszámolóik és hozzászólások hatékonyan szolgálják az iskolai munka minél jobb megszervezését, színvonalának emelését.²⁷ Rendkívül fontos jogköre a végrehajtó bizottságoknak az iskolák

irányában a tanszemélyzet alkalmazása; a 161/1950./VI. 14./MT sz. rendeletben foglaltak szerint a megyei végrehajtó bizottság nevezi ki a középiskolákban működő nevelőket és egyéb alkalmazottakat, az igazgatók kinevezéséhez azonban ki kell eszközölnie az illetékes szakminiszter jóváhagyását. A járási (városi) végrehajtó bizottságok nevezik ki az általános iskolákban működő nevelőket és egyéb alkalmazottakat; az igazgatók kinevezéséhez itt a megyei végrehajtó bizottság jóváhagyására van szükség.

Az illetékességi területükön működő iskolák középfokú irányításával járó folyamatos, adminisztratív munkát azután a helyi tanácsok hivatali szervezetének keretében kiépített oktatási osztályok, illetőleg csoportok végzik. A megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak keretében külön oktatási osztályok működnek; a városi, illetőleg járási végrehajtó bizottságok hivatali szervezetén belül pedig rendszerint közös oktatási és népművelési osztály (csoport) van szervezve, amelynek egyik alosztálya (alcsoportja) foglalkozik az iskolákkal kapcsolatos igazgatási teendők ellátásával. A községi tanács apparátusa többnyire nem tagozódik osztályokra; csupán a legnagyobb, 10 000-nél magasabb lélekszámú, már városias jellegűnek nevezhető községekben találunk külön adminisztratív csoportot az oktatási, népművelési és közegészségi ügyek intézésére. A most áttekintett oktatási osztályokra (alosztályokra, csoportokra) hárul az a feladat, hogy a különböző oktatási intézetek felett főfelügyeletet gyakorló szakminiszterek által kiadott irányelvek megvalósítását keresztülvigyék, azokat — a helyi viszonyoknak megfelelő közelebbi tartalommal megtöltve — az iskolák felé közvetítsék.

A tanácsi szervezet megerősödésével párhuzamosan az iskolafelügyelet ellátását a szakminisztériumok egyre szélesebb körben engedték át a tanácsok oktatási osztályainak. Az 1951—52. tanév végéig pl. csupán az általános tanulmányi felügyelők tartoztak a megyei oktatási osztályok állományába, míg az egyes tárgyak szakfelügyelőinek a kara a közoktatásügyi minisztériumban volt központosítva. Az 1952—53. tanév kezdetétől fogva azonban már a szakfelügyelői személyzet is a megyei tanácsok oktatási osztályainak kebelébe tartozik. Ma már mind az általános tanulmányi, mind a szakfelügyelőknek csupán legmagasabb fokú, elvi irányítását látja el az oktatásügyi minisztérium illetékes főosztálya. A megyei általános tanulmányi felügyelők egyrészt a járási (városi) oktatási csoportok munkáját vizsgálják felül, másrészt az általános iskolákat közvetlenül is ellenőrzik (a járási, illetőleg városi tanulmányi felügyelőkkel közösen, időnként azonban önállóan is). A szakfelügyelők ezzel szemben mindig közvetlenül az iskolákat látogatják, hiszen a középiskolák — mint említettük — egyenesen a megyei oktatási osztály alá tartoznak, és így ezekre nézve kétfokú felügyeleti hálózat kiépítéséről nem is lehet szó.

A megyei oktatási osztályok keretében egyébként külön iskolai csoport, valamint továbbképzési és szakfelügyelői csoport működik. Az előbbihez tartoznak az általános tanulmányi felügyelők, míg az utóbbihoz a szakfelügyelők. Ennek a két csoportnak a tagjain kívül még személyügyi előadók, statisztikus, valamint gazdasági csoport egészítik ki a megyei oktatási osztály személyzetét. A személyügyi előadók készítik elő a végrehajtó bizottság számára a tanerők kinevezésére vonatkozó előterjesztéseket, foglalkoznak a káderek kiválasztásával, megfelelő beosztásával és állomáshelyükön való elhelyezésével (ennek pl. a lakással való ellátásra is ki kell terjednie).²⁸ A gazdasági csoport tagjainak szoros kapcsolatot kell tartaniuk a megyei tanács pénzügyi osztályával, hogy az iskolák beruházási és egyéb dologi szükségleteinek fedezéséről megfelelően gondoskodni tudjanak, a felmerülő igényeket pontosan közölhessék stb. 1953. január 1-ével a megyei

tanácsok pénzügyi osztályainak ezekkel a kérdésekkel foglalkozó tagjait át-helyezték az oktatási osztály gazdasági csoportjába; ez az oktatási osztályok számára az iskolák dologi igényeinek kielégítése tekintetében az eddiginél nagyobb cselekvési lehetőséget biztosít és előmozdítja az új kormányprogramból következő ilyen irányú feladatok teljesítését.

Hozzátesszük még a mondottakhoz, hogy a megyei oktatási osztályok az iskolai munka irányítása tekintetében rájuk háruló, egyre szélesebb körű feladatokat igen jelentékeny, 30—40 főből álló személyzettel fejtik ki. A nagyobb városok oktatási osztályainak (alosztályainak) létszáma 8—10, míg a kisebb városok és a járások oktatási és népművelési csoportjaié 3—6 között mozog.

Ki kell térnünk itt arra is, hogy hivatali apparátusukon kívül a helyi tanácsok a tömegszervezeti jellegüket talán legjobban kidomborító állandó bizottságok, nevezetesen oktatási állandó bizottságuk útján segítséget nyújtanak az iskolák vezetőinek, és rendszeresen foglalkoznak az oktatás politikai szempontból súlyponti kérdéseivel (lemorzsolódás, tanulmányi fegyelem, iskoláztatás stb.).

A népi demokráciák jogszabályainak a tömegszervezeteket érintő tételai közül tanulságos példaként említhetjük meg ezen a ponton a népoktatásügyi állandó bizottságra vonatkozó bulgár utasításnak két rendelkezését. Az első szerint az oktatásügyi állandó bizottságok elnökei tapasztalatcsere céljából kapcsolatot kötelesek tartani a más városokban vagy járásokban működő ugyanilyen bizottságok elnökeivel. A másik előírás szerint pedig a megoldandó feladatokat szétosztják az oktatásügyi állandó bizottság tagjai között, akiknek mindegyike egyénileg felelős kapott megbízatásának teljesítéséért, amit a bizottság folyamatosan ellenőriz. Jó példa ez arra, hogy testületi szervek működése a szocialista államban semmiesetre sem jelenti az egyéni felelősség el-sikkadását.

Az oktatásügyi igazgatás ilyen többfokozatú szervezeti hálózata körében felmerül azután az a kérdés, hogy a legfelsőbb szerv vezetője az alsóbb szervekkel érintkezhet-e közvetlenül, vagy be kell-e kapcsolnia az utasítások továbbításába a közbeeső szerv (szervek) vezetőit is. Nyilvánvaló, hogy a középfokú szervek vezetésének áttekinthetősége szempontjából szükség van arra, hogy vezetőiknek az alájuk tartozó szervek, illetőleg beosztottak részére felülről érkezett utasításokról, munkával való megbízatásokról stb. tudomásuk legyen. E követelmény megvalósítását szolgálja nálunk a helyi tanácsokról szóló 1950. I. tv. 59. §-ának (2) bekezdése, amely kimondja, hogy a felsőbb szervek fontos utasításait a végrehajtó bizottság elnökével közlik, a kevésbé fontos általános érvényű utasításokat pedig intézhetik ugyan közvetlenül a végrehajtó bizottság illetékes osztály-vezetőjéhez, de ilyenkor is azokat egyidejűleg közölni kell a végrehajtó bizottság elnökével, és csak kisebb jelentőségű ügyekben érintkezhetik a felsőbb szerv közvetlenül az osztályvezetőkkel.

4. A felsőfokú irányítás gyakorlásában egyébként a szocialista államok igazgatása több sajátos módszert alkalmaz. Ezek közé tartozik elsősorban a szakemberekből összehívott országos ankétek és kongresszusok rendezése, továbbá szakbizottságok vagy állandó szaktanácsok alakítása, a tisztázandó tudományos vagy módszertani kérdések legjobb szakértőiből. A Szovjetunió kulturális ügyeinek minisztériuma mellett számos ilyen szakbizottság működik, amelynek tagjai a megfelelő szaktárgyak kiváló professzorai és docensei, akiket a bizottság tagjaivá (2—3 évre) a miniszter nevez ki. A mi oktatásügyi minisztériumunk is egyre szélesebb körben támaszkodik az egyetem vezetőinek, a pedagógiai

szakembereknek stb. szervezeten, bizottságok és szaktanácsok alakítása és működtetése útján kikért véleményére. Igen hasznos vezetési módszer a szocialista államigazgatásban a tapasztalatcsere is, amely a burzsoa oktatásügy keretében úgyszólván teljesen ismeretlen volt. Ezeket a tapasztalatcsereket a felső szerveknek kell kezdeményezniök, illetőleg az alsóbb szervek ilyen irányú kezdeményezéseit rendszeressé tenniök. Egyetemi vonalon a különböző karok dékánjai, valamint az azonos vagy rokontárgyat előadó tanszékek között állíthatók be a tapasztalatcserek. Rapacki, lengyel felsőoktatási miniszter igen tanulságosan ismertette egyik nyilatkozatában azt a tapasztalatcsere jellegű kapcsolatot, amely a lengyel felsőoktatási intézmények és középiskolák nevelői között kialakult, és amelyet — elsősorban pl. a középiskolai tanárképzés területén, de sok más vonatkozásban is — követendő példának kell minősítenünk.²⁹ A mi egyetemeink és középfokú iskoláink között legújabbán különösen a gyakorló középiskolák felett szakfelügyeletet ellátó, az egyetemek pedagógiai tanszékei által irányított módszertani kabinetek keretében alakul ki gyümölcsöző együttműködés. Végül a felső irányítás módszerei között hangsúlyoznunk kell az alárendelt szerveknél végzett helyszíni ellenőrzés jelentőségét, amely az időszerű kérdések és a mutatkozó nehézségek helyes felismeréséhez sokkal jobban hozzásegít, mint az írásban bekért jelentések, s így a munka megjavításának döntő eszköze. Ezeket az ellenőrzéseket pl. a Szovjetunió kulturális ügyei minisztériumának dolgozói az egyetemeken és főiskolákon rendszeresen és hosszú időn át végzik, s azok eredményeit az összes egyetemekkel közlik. Többfokozatú ellenőrzés rendszeresítése esetén a felsőbb szerv részéről kiküldött ellenőrző közegeknek arról is tájékozódniuk kell, hogy az alsóbb szerv ellenőrei helyes intézkedéseket tettek-e. Ez a követelmény valósul meg nálunk a megyei és a járási általános tanulmányi felügyelet már tárgyalt viszonylatában, ahol a megyei tanulmányi felügyelő meggyőződést szerez arról, hogy a járási tanulmányi felügyelő helyes utasításokat adott-e a nevelőknek az illetékességi körébe tartozó általános iskolák meglátogatása alkalmával és a helytelennek talált intézkedéseket hatályon kívül helyezheti.

5. Az oktatásügyi igazgatás átfogó irányításával kapcsolatos kérdések tárgyalását nem zárhatjuk le anélkül, hogy ki ne emelnénk a munkásosztály pártjának vezető szerepét, amelyet a kommunista pártok a marxizmus-leninizmus tudományos elméletére támaszkodva, annak alkalmazásával és az eközben szerzett gazdag tapasztalatok birtokában fejtenek ki a szocialista államok egész igazgatási apparátusa felé, következésképpen az oktatási intézmények felé is. A Szovjetunióban Lenin—Sztálin kommunista pártja jelöli ki a szociális és kulturális építés irányvonalait és soronkövetkező feladatait. Az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió minisztertanácsának együttesen kiadott határozatai rendelkeznek — mint láttuk — a főiskolák munkájának fejlesztéséről és a főiskolák vezetéséről, valamint a középfokú iskolák felállításának és működésének legfontosabb kérdéseiről. A szovjet főiskolák életében az SZKP iskolai alapszervei igen nagy szerepet játszanak; a rektor (igazgató) az iskola összes fontosabb problémáit a párttitkárral és az alapszervi vezetőséggel egyetértésben oldja meg.

Hazánkban — amint erről már a II. fejezetben szólottunk — a munkásosztály hatalmának megszilárdulása után a Magyar Dolgozók Pártja ad állandóan újabb és újabb lendületet a kulturális téren folyó építő munka előbbrevitelének, megjavításának. A mi egyetemeinken és főiskoláinkon is az oktató és tudományos munka fejlesztésében, elmélyítésében döntő szerepe van a pártszervezetek út- és példamutatásának. Az egyetemi típuszabályzat értelmében mind az egyetemi tanácsban, mind a kari tanácsokban helyet

foglal az MDP egyetemi, illetőleg kari szervezetének képviselője. A középfokú és általános iskolák igazgatóinak is kötelességük, hogy szorosan együttműködjenek az iskolai pártszervezettel (pártmegbízottal), a nevelési és oktatási célok megvalósítása érdekében.

A párt az oktatásügy körében is a különböző tömegszervezeteket használja fel irányítását közvetítő hajtósíjakként. Ilyen tömegszervezetek — a helyi tanácsokon kívül — elsősorban a pedagógusok szakszervezetei és az ifjúságot tömörítő Komszomol és Pionir, illetőleg nálunk a DISZ- és az Úttörőszervezet. Az iskolába járó gyermekek szülőinek aktivizálását, az iskola életébe való bekapcsolását a szülői munkaközösségek szolgálják. Mindezeknek a tömegszervezeteknek az a feladatuk, hogy az iskolák vezetőinek és nevelőinek munkáját alátámasszák, és az eredményes munkához szükséges fegyelmet a maguk részéről is segítsék megerősíteni.

6. A szocialista társadalmat építő államok által a közoktatás ügyének tulajdonított roppant jelentőséget legjobban azok a nagyszabású építkezések bizonyítják, amelyek a béketábor országaiban kulturális létesítmények emelése céljából is folynak. Gondoljunk csak a moszkvai tudományegyetem hatalmas új épülettömbjének méreteire vagy — egyúttal a megvalósult szocializmus országa által a népi demokráciáknak minden téren nyújtott segítség tanúságaként — a lengyel kultúra és tudomány Varsóban épülő palotájára, amelynek megalkotására nézve 1952. április 5-én jött létre egyezmény a Szovjetunió és Lengyelország kormányai között. Hazánkban is a II. pártkongresszusnak iskolarendszerünk nagyarányú fejlesztését célul kitűző határozata nyomán az ötéves terv keretében igen jelentős összegeket fordítunk egyetemünk és más iskoláink építésére és bővítésére.

Az új egyetemeken, a sokszáz és sokezer új iskolaépületben folyó oktató és nevelő munka színvonalának egyre magasabbra emeléséhez döntő hozzájárulást jelent az oktatásügyi intézmények vezetésével és koordinálásával kapcsolatos kérdések minél jobb megoldása, az egyszemélyi felelős vezetés megerősítése és a koordináció tökéletesítése. Értekezésünkkel az volt a célunk, hogy az e téren elért és a szocialista államok — a Szovjetunió, hazánk és a többi népi demokráciák — jogszabályaiban tükröződő eredményeket bemutassuk, a fejlődés rendjén jelentkező új problémákat feltárjuk, helyes megoldásukhoz szempontokat nyújtunk, és mindezzel kultúrforradalmunk győzelmének biztosítását és megszilárdítását szolgáljuk.

JEGYZETEK

¹ Faith Tibor: Az államigazgatás szervezése és vezetése, egyetemi jegyzet, 1951—52. tanév, 6. és 20—21. l.

² A szocializmus építésének útján (A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából), Budapest, 1951, 91. l.

³ A hetedik szabad május elé (Tartós békéért, népi demokráciáért 1951. április 29-i 17. sz., 7. l.).

⁴ Lenin Művei 33. kötet, 435. l. (oroszul); idézi A. G. Lasin: A szovjet állam kulturális-nevelő tevékenységéről a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet viszonyai közepette (Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1952. évi 6. sz., az Állam- és Jogtudományi Intézet által készített magyar fordítás, 2. l.).

⁵ I. Kairov: Hogyan gondoskodik a szovjet állam a közoktatásról? (Anyag- és adatszolgáltatás, 1952. évi 8. sz., 19. l.), valamint M. A. Szuszlov: Beszéd az SZKP XIX. kongresszusán (Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga, Budapest, 1953, 270—271. l.).

⁶ A politechnikai (sokoldalú technikai) oktatás lényegéről és jelentőségéről l. Jóború Magda: A Szovjetunió új ötéves terve és az ifjúság politechnikai képzése (Szabad Nép, 1952. október 4.) és A politechnikai képzésről (Köznevelés, 1952, 20. sz., 611—612. l.).

⁷ A leninizmus kérdései, Budapest, 1952, 729—731. l. — A második világháborút megelőzően végrehajtott nagy szovjet ötéves tervek periódusairól és eredményeiről l. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története, Budapest, 1953, 357., 375., 384—385., 389., 404—411. l.

⁸ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Budapest, 1952, 27—31. l. — A kulturális fejlődés útjával és eredményeivel kapcsolatos kérdésekről l. még G. Glezerman: A társadalom kultúrájának növekedése — a kommunizmusba való átmenet nélkülözhetetlen feltétele (Anyag- és adatszolgáltatás, 1953, 10. sz., 3—14. l.).

⁹ Válogatott beszédek és cikkek, Budapest, 1952. 216—217. l.

¹⁰ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata és szervezeti szabályzata, Budapest, 1948, 35. l.

¹¹ Lásd ez 1200—M—I—IV./1951. KM sz. rendelet 2. § 10. pontjában mondottakat.

¹² Az 1200-as rendelet ezt az előírást még továbbfejleszti, amikor előírja, hogy az igazgató naponta legalább egy-egy órát látogasson meg, ami a tantestületek zöménél nyilván azt jelenti, hogy egy-egy nevelő órájának meglátogatására havonta többször is sor kerül. — Az oktatásügyi miniszternek az általános és középiskolák 1953—54. tanévi főfeladatairól szóló 852/853—65/1953. sz. utasítása szerint az igazgatóknak munkájuk középpontjába kell állítaniok a tanítási órák tudományos, eszmei, politikai és pedagógiai színvonalának emelését. (Oktatásügyi Közölny, 1953, 2. sz., 14. l.).

¹³ Megemlíthetjük pl. itt az 1948 szeptemberében kelt bulgár közoktatásügyi törvény 64., 101. és 112. §-ainak előírásait, amelyek az iskolában szervezett osztályok számától függően kötelezik meghatározott számú heti óra leadására a gimnáziumok és az ú. n. tanári előkészítő intézetek igazgatóit.

¹⁴ A. Balasova: A Szovjetunió felsőoktatásáról (Felsőoktatási anyagszolgáltatás, 1951, 4. sz., 2. l.). Megjegyezzük, hogy egyes egyetemeken, ahol nagy levelezőosztály működik, ennek az osztálynak az élén külön, negyedik rektorhelyettes áll.

A népi demokráciák jogszabályai közül utalunk itt az 1950. május 18-án kelt csehszlovák főiskolai törvény 8. és 11. §-aira, amelyek szerint a rektornak és a dékánoknak is két-két helyettesük van, akiket az iskolaügyi miniszter nevez ki.

¹⁵ Példaként itt a szovjet iskoláknak az a fejlett igazgatási módszere szolgál, melyet I. K. Novikov: Az oktató-nevelőmunka megszervezése az iskolában (Szocialista nevelés könyvtára, 44. sz., Budapest, 1952) c. munkájából ismerünk. — Lásd a Közoktatásügyi Közölny 1952. évi 17. számában megjelent Útmutatót, az új szervezés szerint működő iskolák számára. — A gyakorló középfokú iskolákban (az ezek szervezéséről szóló 853—072/1952. VII. KM számú utasítás szerint) az igazgatóhelyettes szintén már a tanulmányi vezető feladatait látja el.

¹⁶ Szorzó: Jogászképzés és jogász hivatások a Szovjetunióban, Szeged, 1949, 10. l.

¹⁷ A Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának és az SZK(b)P Központi Bizottságának 1936. június 23-i határozata, IV. rész, 2. pont.

¹⁸ M. G. Csiljkin: A dékánátus szervezési szerepe a főiskola oktatómódszertani munkájában (Felsőoktatási anyagszolgáltatás, 1951, 4. sz., 27—38. l.).

¹⁹ Berényi Sándor—Pécsváradi János—Szatmári Lajos: Társadalmi és állami szerveink iskoláztatási munkája a fővárosban (Állam és Igazgatás, 1953, 4—5. sz., 268. l.).

²⁰ Sz. Sz. Sztugenyikin: A szovjet államigazgatási jog, egyetemi tankönyv, Budapest, 1951, 254. l.

²¹ Az iskolarendszer szakosításának a népi demokratikus államokban való előrehaladására nézve, l. pl. Fiderkiewicz Alfréd, lengyel követnek 1949. január 22-én a Szegedi Tudományegyetemen tartott előadását (sokszorosított szöveg), valamint Gh. Gheorghiu-Dej beszédét a Román Népköztársaság tanítónak kongresszusán (Anyag- és adatszolgáltatás, 1952, 5. sz., 18. l.).

²² Ugyanígy pl. a csehszlovák főiskolai törvény 17. §-a is azt írja elő, hogy a főiskolák szervezeti szabályzatát az iskolaügyi miniszter az érdekelt kormánytagokkal egyetértve adja ki.

²³ Megemlíthetjük itt, hogy a jogszabályok egyöntetű és szabatos szövegezésének az oktatásügy felső vezetése és koordinálása szempontjából igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.

²⁴ Lásd az 1952. július 13-i napilapokban megjelent hivatalos közleményt, továbbá a közoktatásügyi miniszter 8533—2038/1952. KM sz. utasítását a technikumokkal kapcsolatos feladatkörök elhatárolása tárgyában (Közoktatásügyi Közlöny, 1952, 17. sz.).

²⁵ A minisztertanácson belül bizonyos ügyköröket összefogó koordinációs bizottságok létesítése különben nemcsak a Kínai Népköztársaságban fordul elő, Így a Német Demokratikus Köztársaság kormányának 1952. május 23-án történt szerkezeti átalakítása kapcsán a kormányon belül öt koordináló szervezet létesítettek az együvé tartozó igazgatási ágak munkájának ellenőrzésére és összehangolására. Ezek egyike a közoktatással, tudománnyal és művészettel összefüggő feladatok irányítását végzi. (L. Mártonffy Károly: A Német Demokratikus Köztársaság államigazgatásának kialakulása, Jogtudományi Közlöny, 1953, 5—6. sz., 203. l. és A. G.: Államigazgatási reform a Német Demokratikus Köztársaságban, (Állam és Igazgatás, 1952, 10. sz., 572. l.).

²⁶ Willert Andor: A közoktatásügyi igazgatás megyei szervezete és feladatai (Állam és Közigazgatás, 1950, 4—5. sz., 300. l.).

²⁷ A helyi tanácsok munkája és feladatai, Budapest, 1951, 137. l.

²⁸ Járó Miklósné: A közoktatás 1952—53. évi terve és a tanácsok feladatai (Állam és Igazgatás, 1952, 3. sz., 138. l.).

²⁹ Felsőoktatási Szemle, 1952, 3. sz., 101—103. l.

MÓRA MIHÁLY

egyetemi tanár,
a jogi tudományok kandidátusa

A per létrejöttének kérdése a burzsoa polgári perrendtartás szerint

1. Nem régen, az 1951. évben volt negyven esztendeje annak, hogy több évtizedes előkészítés után törvényé vált a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvény. Az anyagi jogához simuló régi Pp. az imperializmus korának szülötte, mint a burzsoa társadalom jogi intézménye, az őt létrehozó alapot szolgálta.

Már jó ideje kérdéses volt, meddig maradhat hatályban a régi Pp. népi demokráciánkban, amely egészen más gazdasági-társadalmi alappal rendelkezik. A XIX. század második felében rohamos fejlődésnek induló kapitalizmus számára nem volt megfelelő a nehézkes, hosszadalmas feudális polgári per, s több reform után az 1911:I. tv. szabott a kapitalista magán- és kereskedelmi jog testére megfelelő peres eljárást. Még inkább fennállott az új Pp. megalkotásának a szükségessége a szocializmust építő népi demokráciánkban, amelynek állama, jogrendje mélyreható változások után alapvetően különbözik a burzsoa államtól és annak jogrendjétől. A felszabadulást, s különösen a fordulatot követő eljárásjogi változások nem mozogtak ugyan a csupán másodrendű kérdések síkján, hanem ellenkezőleg, népi demokráciánk fejlődésének megfelelően nagyon jelentős, alapvető kérdéseket is felöleltek, mint pl. a bírói szervezet, a hatáskör, a perorvoslat reformját. Ezeket úgy tekinthetjük, mint az új Pp. előrevetített megvalósulását olyan szakaszokon, amelyekre vonatkozó módosításokkal nem lehetett várni az egész Pp. megalkotásáig.

Szemünk előtt játszódott le, hogy a társadalom történeti fejlődése folyamán a termelési és anyagi viszonyok változásával változik az anyagi jog jellege, és ennek megfelelően változik az eljárásjog jellege is, hiszen a „per csak az anyagi jogi törvény életformája”.¹ Szükségessé vált, hogy a felszabadulás előtt alkotott polgári perrendtartás helyett „új, egységes, minden vonatkozásban demokratikus és a perjogi biztosítékokat teljes mértékben megvalósító perrendtartást alkossunk” — írja az 1952:III. törvény, az új polgári perrendtartás általános indokolása, mert — mint előbb kifejti — „azok a feladatok, amelyek népi demokráciánk bíróságaira hárulnak, csak úgy oldhatók meg sikeresen, ha igazságszolgáltatásunk eljárási szabályai a polgári jogot illetően is teljes biztosítékot nyújtanak az állampolgároknak személyi és vagyoni jogaik érvényesítésére, megvalósítják a dolgozók széles köreinek közvetlen részvételét a bíráskodásban, s az anyagi igazságot teszik meg a peres ügyek eldöntésének alapjává.”

Az új Pp. végső fokon szocialista államunk, népgazdaságunk további megerősítését szolgálja, de igen nagy jelentősége van a perjogi elméletre is, amelynek feladata nemcsak az, hogy a perjogi tudomány szempontjából a

gyakorlat érdekében vizsgálja az új Pp.-t, hanem az is, hogy az új elméletet a burzsoa hagyaték beható kritikája után építse fel. Az 1952:III. törvény közvetlen hatására remélhetőleg a különben sem bőséges polgári perjogi irodalmunk is megélnékül, amely irodalmat az elméleti feldolgozásokkal szemben az utóbbi években nem egészen indokolt idegenkedés jellemezte. Ennek az elméleti kérdések irányában — bár csak általában — mutatkozó távoltageknak, idegenkedésnek egyik következménye (állandósulása esetén) hovatovább az lenne, hogy a burzsoa polgári perjogi elmélet holt súlyként nehezednék az újabb jogszabályi alkotások révén már szocialista polgári perjogunkra, és akadályoznák az új elmélet felépítését. Az új Pp. nem teszi feleslegessé, sőt éppen igényli, hogy a szovjet szocialista jogtudomány elméleti eredményeivel felvértezve, kritikailag megvizsgáljuk a felszabadulás előtti magyar irodalmat. Nyilvánvaló, hogy a burzsoa polgári perjogi elméletnek a tüzetes bírálata az új szocialista polgári perjogi elmélet felépítésének előkérdései közé tartozik, s ez elől a feladat elől nem lehet kitérni azzal, hogy már új Pp.-nk van. A régi Pp.-re felépült burzsoa elmélet tételei jogászaink tudatába mélyen belegyökereztek, s ezt az új Pp. sem képes egy csapásra felszámolni.

2. A polgári perjogi tudomány a polgári per bonyolult jelenségét vizsgálja. Ez a sokrétű, de összetettségében is egységes jogintézmény számos elméleti kérdést vet fel. Ilyen mindjárt az a probléma: mikor keletkezik a polgári per, mikor beszélhetünk arról, hogy a polgári per már létrejött, melyik az a cselekmény, amely a polgári pert létesíti. A téma természetesen nemcsak az elmélet szempontjából alapvető jelentőségű — a burzsoa jogban Plósz Sándor a „perjog tudományának egyik legcentrálisabb kérdését” látta benne² — de a témának a per szerkezetére is kiható fontos gyakorlati következményei is vannak. Mindkét szempontból érdemes tehát foglalkozni azzal, hogyan oldja meg ezt az új Pp. és mi e megoldásnak az elméleti és gyakorlati jelentősége. Hogy ennek a jelentősége kellő világossággal álljon előttünk, szükséges, hogy előbb behatóan megvizsgáljuk a régi Pp. és az azzal kapcsolatos burzsoa elmélet felfogását.

A kérdés az első pillanatra egyszerűnek látszik. A régi Pp. legtöbb ismerője gondolkodás nélkül azonnal kész a jogászaink tudatában meggyökerezedett felelettel: a polgári per az alperes perbebocsátkozásával jön létre. Az új Pp. ezt a felfogást azonban élesen elveti. Ahhoz, hogy az új Pp. megoldását összevessük a régiével, s ebből az összemérésből megállapítsuk a haladást, a szocialista megoldás fölényét, módszertanilag úgy jutunk közelebb, ha előbb kritikailag megvizsgáljuk, miben állt a régi Pp. konstrukciója. Ez a célja dolgozatunknak. Ezután következhet az új Pp. megoldásának elemzése és a haladás megállapítása. Az utóbbi feladat megvalósítása külön tanulmány tárgya.³

A kérdés nemcsak azért érdemli meg a közelebbi vizsgálatot, mert ennek révén az új Pp.-nek a korábitól alapvetően eltérő új felfogása világítható meg, hanem azért is, mert a polgári per keletkezésének kérdése csak látszatra egyszerű, valójában azonban az a polgári per számos más kérdésével kapcsolatos, csak azokkal összefüggésben oldható meg helyesen. Valósággal csábító lenne valamennyi összefüggés részletes feltárása, ha a megszabott terjedelem ennek határt nem szabna. Gondoljunk arra, hogy a polgári per létrejötte a legszorosabb kapcsolatban áll a polgári per fogalmával. Nyilvánvaló, hogy a polgári per fogalmáról vallott felfogás lényeges befolyással van a polgári per keletkezésének kérdésére is. Ha pl. valaki a polgári pert már a keresetlevél beadásával létesültnek tekinti, meg kell vizsgálni, megfelel-e az ilyenképpen létrejött valami a polgári pernek, megtaláljuk-e abban a polgári per fogalmi jegyeit, például a feleket, holott csak a felperes végzett egyoldalú cselekményt.

ameiyről az „alperes” még nem is tudhatott, vagy a bírót, aki még egyáltalán nem is tevékenykedett. Ha már most a polgári per fogalmi elemei közé a feleket és a bíróságot felvesszük, amint hogy helyesen fel is kell venni, már ezen az alapon is nehézség származik abból, hogy a polgári pert közvetlenül a keresetlevél benyújtásával létesültnek tekintsük.

De nem csupán a polgári per fogalma az, amely a kérdésünkkel kapcsolatos. Azt lehetne mondani, a keresettantól az ítélettanig terjed az a széles skála, amelyen belül az összefüggést feltáró kérdések elhelyezkednek. A per létrejötté összefüggésben áll a keresettannal már annál fogva is, hogy a közkeletű tétel szerint a per keresetet tételez fel; e körben felmerülhet a kérdés, vajjon már a keresetlevél vagy a keresetlevél közlése, vagy a kereset szóbeli előadása létesíti-e a pert, de utalhatunk itt a perfüggőségre is, amely a már keletkezett per folytán egy későbbi, akár alapos, akár alaptalan kereset érvényesítésének perjogi akadálya. A kereseten keresztül az anyagi jogot is érinti az a kérdés, hogy csak az alapos kereset nyomán keletkezik-e per, vagy pedig létrejöhet-e az alaptalanul megindított kereset nyomán is. A per keletkezése összefüggésben áll a per cezúrájával, mert a per keletkezésének megfogalmazása, mint azt az új Pp.-ben látjuk, feleslegessé teheti a perfelvételi és az érdemleges szakot a peres eljárásban, és fordítva: a percezúra elajtése egyszerűsíti a per keletkezésének a kérdését is. A per keletkezésének mikénti eldöntése szoros kapcsolatban áll a mulasztással, hiszen pl., ha a per keletkezését a régi Pp. szerint az alperes litis contestatiójában gyökereztetjük, következetesen az alperes litis contestatióját nélkülöző mulasztási eljárást perenkívüli eljárásnak és nem pernek kellene tekinteni, másfelől azonban a perrendtartásnak a mulasztásról vallott felfogása jelentős befolyással van a per keletkezésének kérdésére.

A per létrejötté kapcsolatos a per személyeinek tanával, s itt elég lehet a már említetteken felül utalni a perbeli — tehát a már létező perbe történő — mellékbeavatkozásra, amely csak a per létrejötté után válik lehetségessé, azaz a per keletkezése egyben feltétele a mellékbeavatkozásnak. A per létrejöttének kérdése összefügg a peres és a perenkívüli eljárás között fennálló határvonal meghúzásával is, mert, ha a per keletkezése előtti eljárást — pl. a régi Pp.-ben a keresetlevél benyújtásától a litis contestatióig terjedő eljárási részt — nem lehet pernek tekinteni, az ennek következtében még csak perenkívüli eljárás. A kérdés érinti továbbá az eljárási cselekmények és az alapelvek tanát is: a per keletkezése előtti cselekmény, pl. a régi Pp. szerint a keresetlevél benyújtása, még nem perbeli, hanem helyesen csak eljárási cselekmény. A perbeli alapelvek, éppen azért, mert „perbeliek”, csak a már létrejött perre vonatkoznak; más kérdés, hogy bizonyos alapelvek, mint pl. a közvetlenség, a szóbeliség, a tárgyalásra jellemzőek. Ugyanígy a processzuális jogok és köteleességek szabatosan a per keletkezése előtt még nem perbeli, hanem csak eljárási jogok és köteleességek. De jelentősége van a felvetett kérdésnek az ítélettanra és a jogerőtanra is, pl. a jogerős mulasztási ítélet révén, valamint ugyanez okból a végrehajtási eljárásra is.

3. A kérdés feltáráshoz mindenekelőtt a burzsoa Pp.-ből kell kiindulni.

Ennek miniszteri indokolásában azt olvashatjuk, hogy a tárgyalásnak két része: a perfelvétel és az érdemleges tárgyalás szakára kettéosztását a per „alapgalmi” indokolják. „A pert, hogy az lefolyhassék, előbb létre kell hozni. A perben ennél fogva két tényálladékkal találkozhatunk, t. i. a pernek és a perbevitt jognak a tényálladékaival. A perben előforduló cselekmények ennél fogva szintén kétfélék, t. i. vagy a per létrehozására, vagy pedig a per folytatására, az érdemre vonatkoznak. Ez a dualizmus nagy jelentőséggel bír, mert a per lényeges tényálladékaának hiánya egészen más

következményekkel jár, mint a perbevitt jog tényálladékának a hiánya. Az előbbi pergátló akadály, és mint pl. az alkalmas pertárgynak, a perképeségnek, a perbeli cselekvőképességnek, a törvényes képviselőnek, a bíróság szabályszerű alakításának, hatáskörének, illetékességének hiánya, a per megszüntetését, míg az utóbbi a kereset érdemleges elutasítását eredményezi." A régi Pp. határozottan, bár nem minden következetlenség nélkül aláhúzza, hogy a „perben⁴ az első kérdés, vajjon megvan-e a per tényálladéka, és nem akadályozza-e valamely pergátló körülmény a per létrehozását". Az ügy érdemére csak akkor lehet áttérni, ha ezt az első kérdést igenlegesen döntötte el a bíróság. A per tehát — folytatja az indokolás — „a dolog természetére szerint” két szakra oszlik, melyeknek a tárgya különböző: 1. a perfelvételre, mint a per létrehozásának szakára és 2. az érdemleges tárgyalásra, mint a per folytatásának szakára. A perfelvételi határnapon (a pergátló kifogáson kívül) el kellett intézni azokat az ügyeket, amelyekben mulasztás, elismerés, elállás vagy lemondás alapján kellett határozni, és amelyekben egyezség létesült. Ha az ügy ilyenképpen nem volt elintézendő, sem valamely alaposnak bizonyult perakadály miatt meg nem szűnt, akkor a perfelvételi tárgyalás a perbebocsátkozásra szorítkozott. Kérdésünk szempontjából ez a burzsoa Pp. álláspontjának a lényege, és ebből a szempontból, mint további részletkérdés, figyelmen kívül hagyható a perfelvételi cezúra keresztülvitele, valamint az, hogy a cezúrát maga a Pp. is csak a törvényzéki eljárásban juttatta teljesen érvényre.

Elégé ismert és már kortársai is rámutattak arra, hogy Plósz Sándor, a burzsoa Pp. tudós alkotója, erősen, néha a kellenél jobban is belevitte a régi Pp.-be elméleti kutatásainak eredményét, és hogy munkáiban a római jogi cezúra gondolatának buzgó híve volt,⁵ amelynek kodifikációs megvalósításában egyébként a korabeli legtekintélyesebb perrendtartásoktól nem jelentéktelen mértékben eltért. Magyary Géza annak bizonyítására, hogy Plósz sok tekintetben új utakon járt, mindenekelőtt a pernek perfelvételi és érdemleges szakra kettéosztását hozta fel, mint „egészen eredeti” gondolatot.⁶

Plósz valóban több helyütt, egyetemi előadásaiban és munkáiban is, következetesen vallotta nemcsak a cezúra helyességét, hanem azt is, ami az előbb mondottakkal szoros összefüggésben állott: a per a vita konstatálásáig (litis contestatio, az alperes érdemleges ellenkérelmének előterjesztése) csak előkészítő stádiumban van. Abból az alapgondolatból indult ki, amelyből a burzsoa jogviszonyelmélet követői Bülow óta kiindultak, hogy a per jogviszony, amelynek mindenekelőtt létre kell jönnie. Ezért leelőször azokat a tényezőket vizsgálta, amelyek fennforgása esetén a per létrejöhet, vagyis a perelőfeltételeket s azután azokat a cselekményeket, amelyek a pert létrehozzák, megalapítják. Rendszerét is erre az alapra kívánta helyezni. Nem nehéz kitalálni, s ebből Plósz sem csinált titkot, hogy a perelőfeltételek Bülow által felismert jelentőségét aláhúzza. A perelőfeltételek fogalmát egyetemi előadásaiban mégis szűkebbre fogta, mert a perelőfeltételek közül a peralapító cselekményeket, és pedig a keresetet is, kivette (amihez tudni kell, hogy a szóbanforgó előadás a sommás eljárás idejében hangzott el): a perelőfeltételek (alkalmas bíróság, alkalmas felek, alkalmas pertárgy és némely egyéb körülmény) csak lehetővé teszik a pert, míg a peralapító cselekmények a pert létrehozzák, és „már az első cselekmény megkezdése a per létrehozását, nevezetesen pedig perbeli jogot és köteleiséget alapít meg”.⁷

Még határozottabban, bár az előzővel nem teljes összhangban, fejezte ki felfogását Plósz a per keletkezésére nézve a „Polgári per szerkezete az új perrendtartásban” c., a Magyar Jogászegyletben 1911-ben megtartott és már idézett előadásában.⁸ Ez abból indul ki, hogy a perfelvételt rendszerint, de nem

mindig, megelőzi az idézés. Az idézésnek az eredeti célja a perfelvétel előkészítése volt: az alperest a bíróság elé kellett állítani, hogy ott vele szemben szóval elő lehessen adni a peralapítás első és irányadó cselekményét, a keresetet. Csak utóbb csatlakozott az idézéshez a keresetnek előleges tájékoztató közlése. Az 1911:I. törvény — folytatja — visszaállította az idézés előkészítő jellegét. A keresetlevél természete: előkészítő irat, s egyben az idéző végzés kibocsátásának az alapja. A „keresetlevél” tulajdonképpen nem helyes elnevezés: csak a kereset előzetes bejelentése, s a törvény az elnevezésben, különbségekben „respektálta a tradíciót”, szemben a korábbi sommás eljárással. Eszerint ugyanis a keresetlevél már peralapító cselekmény, valóságos kereset volt annyiban, amennyiben, ha a felperes a tárgyalásra nem jelent meg, vagy megjelent ugyan, de nem adta elő szóval a keresetét, a keresetlevélben előadott keresetével érdemben elutasítható volt, sőt a felperes a pert esetleg meg is nyerhette.⁹ „Ha per alatt csak azt az eljárást értjük, amelynek célja a jogállítás valóságát vagy valótlanságát érdemleges vizsgálat alapján bíróilag eldönteni, azaz, ha a teljesen létrejött per alatt a rómaiakkal a iudiciumot értjük, akkor bizonyos, hogy az új magyar per csak a jogállítással és az alperes ellentmondásával jön létre, és addig csak alakulófélben van, hasonlóan miként a szerződés létrejöttéről is akkor beszélünk, ha már mind a két fél megegyező akaratnyilatkozatot tett. A szerződést megelőző tárgyalásokat, valamint az egyik félnek még el nem fogadott ajánlatát ellenben nem nevezzük szerződésnek.”¹⁰

Plósz ezt az alkalmat használja fel, hogy kiélezze: nem minden jogérvényesítő, sőt nem is minden jogmegállapító eljárás per: a jogérvényesítés, sőt a jogmegállapítás történhet peren kívül is. Ilyen szemmel nézve a dolgokat, nem tud sem a kereseti követelés elismerése, sem a peregyezség, sem a mulasztás esetében „teljesen kifejtett, létrejött perről” beszélni. Ezek az aktusok a peres eljárásban „csak mint melléktermények, mint a pernek elhárítási módjai” szerepelnek. De azért Plósz sem tudott szemet húnyni ama jelenség felett, hogy nagy számban vannak valóságos, „teljesen kifejtett, létrejött” perek alperes elismerése, mulasztása esetén is, s a perfogalom szempontjából nem meggyőző indokolás után maga mutat rá a státuszperekre, amelyek valóságos perek és nem „melléktermények”.

Az a nézet, hogy a per az alperes érdemleges ellenkérelmével jön létre, hogy a per létrejötte ezzel fejeződik be, a burzsoa magyar irodalomban jóideig uralkodó volt. Ezt vallotta Magyary Géza is már korai munkáiban: a peralapítás első cselekménye a felperes keresetének előadása, a peralapítás befejező cselekménye a perbebocsátkozás.¹¹ Ugyanerre az álláspontra helyezkedett több tankönyv¹² és monográfia is.¹³ Mindazonáltal ettől eltérő nézet érvényesült, bár nem mindig kristálytisztá egyértelműséggel. Magyary Géza, aki korábbi nézeteit több tekintetben megmásította, tankönyvében nem egészen konzekvensen foglalt állást. Egyik helyen ugyanis azt mondja, hogy „a per — értvéen itt ezalatt az érdemleges eljárást” (és ezzel közeláll Plószhoz) a felperes keresete, az alperes perbebocsátkozása és esetleg a bíróság felhívása az alpereshez a perbebocsátkozás iránt — e három peralapító cselekmény által jön létre, míg a peralapítást előkészítő cselekmény a felperes keresetlevele, a bíróság idéző végzése és a bíróság felhívása a megjelent felpereshez, hogy keresetét adja elő.¹⁴ Viszont alább a tankönyvnek a perbebocsátkozást tárgyaló részében az előbbivel homlokegyenest ellenkező álláspontot vall. Abból indul ki, hogy a perbebocsátkozás az alperes érdemleges válasza a keresetre (perbebocsátkozásnak tekintvén az elismerést is, bár kiemeli, hogy ilyenkor a régi Pp. indokolásának elvi felfogása szerint a per tulajdonképpen nem is jön létre).¹⁵ „A perbebocsátkozás — írja szembehelyezkedve a régi Pp. indo-

kolásával — nem arra a célra szükséges, hogy a per létrejöjjön, hanem csak arra, hogy lebonyolódásánál a felek kétoldalú meghallgatása tényleg megvalósuljon. Más szavakkal, nem a pernek mint ilyennek, hanem csak bizonyos módon való lebonyolódásának kelléke... A perbebocsátkozni elmulasztó alperessel szemben van per, csak hogy ez másképpen bonyolódik le, mint akkor, midőn ő tényleg a perbe belebocsátkozik.”¹⁶

A per létrejöttének a kérdésében különös határozottsággal foglalt állást a bülowi egyoldalú peralapítási elvre támaszkodó Bacsó Jenő, aki szerint a per a perbebocsátkozás nélkül is létrejön.¹⁷ A szélső és a régi Pp.-vel semmiképpen alá nem támasztható nézetet Sárffy Andor vallotta, aki a „közhasználatra” hivatkozva, pernek nevezte az eljárást már attól fogva, hogy az a kereset-levéllal megindult.¹⁸

A vázlatos kép teljesebbé tétele kedvéért említjük meg Várady Bélának ebben a kérdésben ingadozó munkáját, például arra, hogy nem volt könnyű megbirkózni a per létrejöttére vonatkozó felfogásokkal a régi Pp. uralmi területén. Várady egyik helyén Plószhoz csatlakozva azt vallja, hogy a per a „szó szoros értelmében” csak akkor jön létre, ha az alperes ellenkérelmet terjesztett elő, elismerése, mulasztása esetén nincs per.¹⁹ Más helyen azt állítja, hogy az alperes mulasztása is a per létrejöttét eredményezi.²⁰ Hogy még zavarosabb legyen a kép; a „Saját felfogás” c. fejezetben abból indul ki, hogy a kereset létrehozza a peres felek és a bíróság közötti perjogviszonyt. Ebből az következnek, hogy nem az alperesi perbebocsátkozással tekinti létrejöttnek a pert. Azonban nyomban hozzáteszi: a „szó szoros értelemben vett pernek” a megalapításához még most is szükséges az alperes perbebocsátkozási cselekménye: az ellenkérelem előadása. Az a nehézség — folytatja — hogy az alperes mulasztásával megakadályozza a per létrejöttét, „csak látszólagos”, amelynek megoldása „igen egyszerű”. Ez pedig az lenne, hogy az alperes mulasztása (és elismerése) esetén nem jöhet létre a „szó szoros értelmében vett per”, a feiperes mégis jogvédelemhez jut. Ezek szerint az „igen egyszerű” megoldás kulcsa, hogy különbséget tegyünk két per között: a „szó szoros” és a „szó nem szoros” értelmében vett per között. Elég erőltetett — különösen Plószra támaszkodó — megoldási kísérlet.²¹

Ez a rövid irodalmi áttekintés nemcsak arról győz meg, hogy Plósz felfogása korántsem maradt egyeduralmú a magyar burzsoa perjogi irodalomban, de azt is mutatja, hogy mind többen próbálták a kiutat keresni abból a zsákutcából, amelybe a burzsoa Pp. tételes rendelkezései és elméleti felfogása a tudományt juttatta a per keletkezésére nézve. A régi Pp. következetesen igyekezett az alapul szolgáló Plósz-féle felfogást érvényesíteni, de ez bonyolult, mesterkéltné konstrukciókba került, másfelől nem tudta feloldani azokat az ellentmondásokat, amelyek abból származtak, hogy a perbebocsátkozásnak erőltetett módon döntő mértékben perlétesítő jelleget tulajdonított. A burzsoa Pp. elméleti felfogásával ellentétbe jutó irodalmi próbálkozások vagy következetlenséggel jártak, mert a régi Pp. tételes rendszerétől nem tudtak eltérni, — vagy elszakadtak a régi Pp. tételes rendszerétől, és ezzel a perbebocsátkozásnak a per alapításában döntő szerepét lefokozó és különben sem kidolgozott, csupán hevenyészve odavetett elméleti felfogás a tételes jogi alátámasztás nélkül a levegőben lógva maradt. A régi Pp. nyilvánvalóan útját állta annak, hogy a per létrejöttére a zavaros helyzetet felszámoló egészségesebb felfogás váljék uralkodóvá. Egyes felfogások, amelyek a Pp.-től eltértek, kellő jogszabályi megalapozottság nélkül partra vetett nézetként az átütő erő nélkülöztek; a haladó gondolat csiráit ezekben találhatjuk meg.

4. Annak, hogy a régi Pp. következetesen igyekezvén az alapul szolgáló elméleti felfogást érvényre juttatni, mesterkéltné konstrukciókba kény-

szület, több jelenségét ismerjük. A perfelvételi cezúra már érintett berendezése is részben ennek volt a következménye. A keresetlevél, amelyet a régi Pp. az idézési kérelem megjelölésére használt (és amelyet az első előkészítő iratnak tekintett), megkülönböztetvén attól a szóbeli tárgyaláson előadandó és (bár csak részben) peralapítási hatással felruházott keresetet — ez a keresetlevél az idézési kérelmet magát elburkolta, s fokozta a rendszerbeli következetlenséget, hogy a régi Pp. a keresetről nem a szóbeli tárgyalás, hanem a keresetlevél szabályozásával kapcsolatban szólt, amivel annak éppen az ellenkezőjét érte el, amit másutt szándékolt. A keresetlevél benyújtásával még nincs per — ennél fogva a perakadály fennforgása vagy a perelőfeltétel hiánya esetén a bíróság a keresetlevél elintézésékor a régi Pp. szerint (amelyet már az új Pp. előtt is áttétel formájában részben áttört a jogfejlődés), nem a — régi Pp. szerint még nem létező — pert szüntette meg, hanem csak a keresetlevelet utasította vissza (rég. Pp. 141. §). Ezzel az érdemi okból való kereset elutasítás mellé egy újabb fogalmat, a keresetlevél visszautasítását léptette.²² Ha viszont ugyanezek a kérdések később merültek fel, akkor a bíróság már (perbebocsátkozás után lévén) a pert szüntette meg. Erre a bonyolult szabályozásra nagyrészt azért kényszerült a régi Pp., mert nem akart következtelen lenni a per létrejöttéről vallott felfogásához.

Hasonlóképpen bonyolult és joghatásaiban is különböző a felperes elállásának szabályozása (rég. Pp. 186—187. §). Ha ez az alperes perbebocsátkozása után történt, lévén már per, a felperes a pertől csak az alperes belcegyezésével állhatott el. Az alperes perbebocsátkozása előtt csak a keresetétől, de már egyoldalúan állhatott el a felperes, ami annyiban következetes, hogy a régi Pp. szerint még nem létező pertől nem állhatott el, de annyiban mesterkélte, hogy míg a régi Pp. szerint a kereset a tárgyaláson születik meg, addig csak keresetlevél van, tehát szigorúan véve a felperesnek előbb elő kellene adnia a keresetét, hogy attól elállhasson. Az eredmény mindenesetre egy feltételeiben és következményeiben eltérő, kettős szabályozás.

A perfelvételi tárgyalás elmulasztása is bonyolult rendezést tett szükségessé. Ha a felperes mulasztotta el ezt a tárgyalást, a régi Pp. szerint nem lévén kereset, nem lévén perbebocsátkozás, tehát nem lévén per, az utóbbit nem lehetett megszüntetni, hanem csak idézés lévén, az idézést lehetett végzéssel feloldani (rég. Pp. 439. §) vagy ahogy egyesek írták, „feloldozni”. Eltérő volt tudvalevően a helyzet, ha az alperes mulasztotta el a perfelvételi határnapot. Bár ha vaskövetkezetességgel akarta volna ezt az esetet a régi Pp. szabályozni, nem lévén itt sem perbebocsátkozás és így (szigorúan véve) per sem, — itt sem lehetett volna mulasztási ítéletet hozni, mégis az alperest ilyenkor a kereseti kérelemhez képest ítélettel kellett elmarasztalni (rég. Pp. 440. §), amelyhez a jogerő következményei éppen úgy kapcsolódtak, mint az érdemleges tárgyalás után hozott ítélethez. (Más kérdés, hogy a jogerő következményei a fizetési meghagyáshoz is fűződhetnek.)

Ez a következtelenség (amelyet el lehetett volna úgy is háritani persze, hogy a felperes szóbanforgó mulasztása esetén is — hasonlóan más jogrendszerekhez — érdemi elutasítás terhelje őt, ámde ez ellentétben állott volna a per létre nem jöttének itt már érvényesíteni kívánt tételével) számos nehézség forrásává lett. Könnyű volt a régi Pp.-nek a saját fegyverét szembeszegezni: a pert a perbebocsátkozás létesíti, ez pedig nemcsak a mulasztó felperes, de a mulasztó alperes esetében is hiányozván, a mulasztási ítélettel befejeződött eljárás nem is per. Látuk, hogy Plósznak saját álláspontján ide kellett jutnia, s ennél akkor is megmaradt, amikor a státusperekben értékelhette volna azt az érvet, amely saját felfogása ellen hatásosan szólt.²³

Hasonló nehézségek merültek fel az alperesnek a perfelvételi tárgyaláson történő elismerésével [(és a perfelvételi tényálláson történő elismerésével)] (és a perfelvételi tárgyaláson történő egyezséggel) is. Ezekre már fentebb utaltunk. Plósz dilemmája jól érződik a már említett helyén. Következtesen ilyenkor sem lehetett a per létrejöttéről beszélni a régi Pp. alapján, hiszen hiányzott a perbebocsátkozás, az alperes ellenkérelme — sőt annak éppen az ellenkezője történt az elismeréssel. Magyary érezte a következetlenséget, és abban talált nem csekély logikai ugrással kiutat, hogy a bizonyítás fogalmát jóformán a per fogalmává tágító nézetével összhangban, de a régi Pp.-től eltérően az elismerést is egyszerűen perbebocsátkozásnak minősítette.

Ha egyébként a régi Pp. elméleti álláspontjához a burzsoa jogász hű akart maradni, úgy a perfelvételi határnapon a perbebocsátkozás előtt létrejött egyezséget (nem lévén per) szabatosan nem is nevezhette peregyezségnek, jöllehet maga a régi Pp. sem bontotta fel a bírói egyezséget per egyezségre és nem peregyezségre.²⁴

Bár a régi Pp. az alperes perbebocsátkozásával tekintette létrejöttnek a pert, ama jelenség előtt nem hunyhatott szemet, hogy már ezt megelőzőleg is történt nem egy olyan cselekmény, amelyhez processzuális következményt kellett fűzni. A keresetlevél benyújtása — azon felül, hogy anyagi jogi hatással is járt, pl. megszakította az elévülést, ettől kezdve járt a perkamat — perjogi hatást is eredményezett. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott, hogy a bíróság kötelezettsége megnyílt: vagy a keresetlevelet kijavítás végett visszaadni, vagy azt visszautasítani, vagy — az esetek legtöbbszörében — az idézést kibocsátani volt köteles. A bíróság hatáskörére és illetékességére is rendszerint a keresetlevél benyújtásának időpontjában fennálló tények voltak az irányadók. (Régi Pp. 8., 29., 49. §.) Ezeket perjogi, perbeli hatásoknak szokás nevezni, pedig — a régi Pp. rendszerében — csak eljárásjogiak és legfeljebb csak feltételesen lennének perbeli hatások, ha t. i. az alperes perbebocsátkozásával a per létrejön, mint az alább említendő perindítás hatásai is. Ez is mutatja, milyen mesterséges konstrukció szükséges, hogy a régi Pp. rendszerében a perbebocsátkozás előtt perbeli hatásokról beszélhessünk.

A régi Pp. rendszerében is jelentős mérföldkő az idéző végzéssel ellátott keresetlevélnek az alperes részére történő kézbesítése, amellyel — az anyagi jogi hatásokon kívül (lite pendente nil innovetur) — beállott a per függőség: ugyanazon jog iránt sem ugyanazon, sem más bíróság előtt nem lehetett újabb pert indítani „a megindított per folyama alatt” (régi Pp. 147. §). A régi perrendtartási törvény a „perindítás hatályairól” szól, amiben nem csekély ellentmondás vagy legalább is mesterkélttség van. A per a litis contestatióval jött létre — de azért már előbb megindult. A per tehát ezek szerint olyan jogintézmény, amely előbb megindult, hogy aztán később létrejöhessen — megszületett a születése előtt. Lenne tehát „már megindult, de még létre nem jött” per, nagy öröme a fogalomhajhászás kedvelőinek, akik nem érik be a „szó szoros” és a „szó nem szoros” értelmében vett per fogalmával. Ha a törvény következetes tudott volna lenni, legfeljebb a perenkívüli eljárás vagy a „szó nem szoros értelmében vett per” megindulásáról beszélhetett volna, de ehelyett egyszerűen a „megindított per folyamáról” szökött. Per ez tehát ebben a stádiumban, s bár különleges egy per: még létre nem jött, de azért már megindult.

A régi Pp. kényszerű következetlensége, hogy — túlmenően a perindításon — egy már létező per függőben létét állapította meg a fenti rendelkezésével. De nem tehetett mást: milyen alapon zárhatta volna ki egy újabb per megindítását, ha nem azon az alapon, hogy van már egy per — a régi Pp. előbb kifejtett elméleti álláspontja ellenére létrejött már egy per. Nem

minden alap nélkül való tehát Bacsó Jenőnek az a megjegyzése, hogy a per-függőség beállta már a létrejött per okozata.²⁵

A régi Pp. szövegezése, bármilyen gondos volt is, más tekintetben is könnyű támadási felületet nyújt arra, hogy elméleti felfogása ellen érv gyanánt a saját szövegezését szögezhezzük szembe. A perbebocsátkozás előtt előterjesztendő pergátló kifogások eldöntését szabályozó 182. § szerint, ha a bíróság a pergátló kifogásnak helyt ad — kivéve a 180. § 6. pontját — megszünteti a per t. [(1) bek.]. S ez nem véletlen, mert ugyanez a § a (2) bekezdésében a per feltételes megszüntetéséről beszél s a 184. § megismétli a permegszüntetés kifejezést. Az indokolás is azzal érvel, hogy a fent felhívott esetben a per t. azért kellett megszüntetni, mert a megszüntetett hiányok nem pótolhatók, s miattuk a per t. nem lehet lefolytatni. Mindez nyilvánvaló következetlenség és ellentmondás, hiszen olyan per t., amely a régi Pp. szerint a perbebocsátkozás előtt vagy hiányában még létre sem jött, nem lehetne megszüntetni. Másfelől viszont könnyű érvet kovácsolni abból, hogy maga a Pp. is — más helyütt kifejtett elméleti felfogásával diametrálisan ellentétben — pernek tekinti az érdemleges ellenkérelem előtt lefolyó eljárást is.²⁶ Ugyanígy fel lehet hívni a régi Pp. 427. §-át is, amely szerint abban az esetben, ha az alperes a perre okot nem adott és a követelést az első tárgyaláson azonnal elismeri, a költséget a felperes köteles viselni. Elismerés esetén u. i. hiányozván az alperes ellenkérelme, a régi Pp. következetes felfogása szerint nem jött létre a per, és így alperes a perre okot sem adhatott.

Egyébként a perelőfeltételek nem a per előfeltételei, hanem ezek má maguk is tárgyai a pernek. A pernek fenn kell állania abban az esetben is, ha a per ú. n. előfeltételei hiányoznak, hiszen sokszor éppen annak megállapítása érdekében folyt néha nemcsak az elsőfokú, de a másodfokú tárgyalás, hogy a pergátló kifogás alapos-e, illetőleg, hogy a perelőfeltétel vagy a perakadály fennáll-e, és ezt csak a végén döntötte el a bíróság. Ez az eljárás kétségtelenül per. Furcsa volna egy évekig folyó per, amelynek a végén kiderül, hogy a pergátló kifogás alapos, nem pernek tekinteni.

Aránylag könnyű annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a per csak az aiajos kereset nyomán keletkezhetik-e, vagy az alaptalanul megindított kereset nyomán is létrejön-e a per. A kérdés természetesen a keresetjog kutatóit nagy mértékben foglalkoztatta, hiszen valójában a kereseti jog tanába is tartozik, és csak az összefüggés okából foglalkozunk röviden vele. Nizsalovszky Endre — bár pusztán a jogdogmatikai jelenségek síkján maradván — helyesen mutatott rá arra, hogy az alaptalan kereset alapján szabályosan lebonyolódó per vezetett az absztrakt keresetjog gondolatára.²⁷ Találó az az ezzel összefüggő megállapítása is, amely a régi Pp. jogrendjének egyik jellegzetességét alkotó helyzetnek tekintette, hogy „az alaptalanul megindított kereset nyomán is szabályszerű per keletkezik, és hogy a bírónak hivatali kötelessége a perjogi szabályoknak megfelelően előterjesztett kereset esetében a per keletkezése és lebonyolítása körében közreműködni, a feleket meghallgatni és ítéletet hozni”.²⁸

5. Az eddigiekből kitűnik, hogy mennyiben volt elméletileg is helytelen a burzsoa jogfelfogás szülöttének, a régi Pp.-nek az álláspontja a per létrejöttére nézve. Ez a konstrukció, mint láttuk, számos elméletileg nem tartható. de a régi Pp. felfogása szerint szinte kényszerű következetlenség és ellentmondás forrásává vált. Ez okozta azt is, hogy a régi Pp. gyakorlatilag különleges, mesterkéltnél, bonyolult szabályozáshoz folyamodott, amelynek legtöbbször szintén nem nélkülözötte a következetlenség és az ellentmondás jegyét.

A polgári per keletkezésére vonatkozó jogi felfogás és az annak megfelelő tételesjogi szabályozás osztálytartalma nem ismerhető fel könnyen. A kérdés-

nek megválaszolására abból kell kiindulni, hogy mind a régi Pp.-t, mint jogintézményt, mind pedig a mögötte álló perjogi nézeteket a burzsoa alap hozta létre. A régi Pp. is példázza, hogy a magyar burzsoa jogi intézmények a magyar burzsoa társadalomban uralkodó jogi nézeteknek megfelelően jöttek létre. Plósz jogi nézete (itt-ott kifejezetten tudatosul szándék nélkül is) megfelelt az uralkodó társadalmi osztály érdekeinek, és ennek megfelelően hozta létre a burzsoa alap a maga felépítményét is, a régi Pp.-t, amely aktív módon segítette, szolgálta saját alapját. S amint áll ez az egészre, akként vonatkozatható a részletekre s ennek keretén belül kérdésünkre is.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a régi Pp. egésze olyan bonyolult rendszerként volt felépítve, amelynek megértése még a burzsoa jogász számára sem egyszerű, a dolgozó nép számára pedig nagy nehézségekbe ütközött. A tétel meg is fordítható: a régi Pp. egyes részleteinek megvizsgálásából kiderül, hogy azokat mesterkéltséggel szabályozás jellemezte, amely, ha az osztályérdek megengedte volna, mellőzhető lett volna — s ezekből a részletvizsgálatokból tevődik össze a régi Pp.-nek, mint egésznek a képe. A túlzottan bonyolult, ellentmondásos szabályozás a kapitalista termelési viszonyokkal volt összefüggésben, előnyösnek mutatkozott a burzsoa fél számára. A kapitalista érdeket kiszolgáló szabályozás értékelése szempontjából figyelembe kell venni, hogy a kapitalista számára jogtudó ügyvéd állott rendelkezésre, míg ezt a segítséget a dolgozó legtöbbször nélkülözni volt kénytelen, és így reá a mesterkéltséggel szabályozás már ezért is súlyosan nehezedett, nem beszélve arról, hogy a pernek a perkeletkezéssel kapcsolatos és a római jogra támaszkodó cezurája ott, ahol érvényesült, a dolgozó jogsérelmének orvoslását költségesebbé tette. Arra is gondolni kell, hogy a dolgozó gazdasági helyzeténél fogva rendszerint létfontosságú ügyben perelt, amelynek megnehezítése számára sokkal, súlyosabb következményekkel járt, mint amikor a tőkés osztály tagja perelt.

A régi Pp. bonyolult, mesterkéltséggel szabályozása a felvetett kérdésben példája annak, hogy a burzsoa eljárási törvény szinte meredek falat emelt a polgári igazságszolgáltatás formális lehetősége és a dolgozó népből álló jogkereső közönség közé. Az ennek alapjául szolgáló burzsoa elmélet ellentmondásaival és következetlenségeivel csak fokozta a régi Pp. jelzett hatását, s nem változott a helyzet később sem, mert a kielégítő megoldás útjában állott a törvény, de erre a burzsoa megoldási kísérletek többsége nem is törekedett. Alig csodálható, hogy az egyszerű emberek sokszor megriadtak a titkos labirintuslátán, és a bonyolultságtól eleve megrettenve, lemondottak a jogsérelem orvoslásáról. Mindez a burzsoa állam talajában gyökerezett és a burzsoa állam osztályérdekeit szolgálta. Ebben ismerhető fel a felvetett kérdés osztálytartalma.

Igazoltnak mutatkozik tehát a népi demokratikus polgári eljárási jog, mint az új alap, a szocialista alap új felépítménye eltérő rendezésének szükségessége. Az új Pp. egyszerűsített számos olyan perjogi intézményt, amelynek egyik szerepe a múltban abban állott, hogy áttekinthetetlené, bonyolulttá, nehézkéssé tette az eljárást. Mindez a szocializmus viszonyaiban gyökerezik. Az 1952:III. törvény, az új Pp. elvi álláspontja szerint a keresetlevelet nem tekinti többé pusztán előkészítő iratnak, s ez összhangban áll a percezúra elejtéséről, a mulasztásról és az elismerésről vallott új felfogásával is. Az új Pp. — az indokolás szerint — „a pert nem a keresetnek a tárgyaláson való szóbeli előadásával, illetőleg az alperes perbebocsátkozásával, hanem már a keresetlevélnek az alperes részére való kézbesítésével létrejöttnek tekinti (128. §)”. S már az eddigiek alapján is igazat kell adnunk az indokolás erre következő ama véleményének, hogy „ez az álláspont elvileg is helyesebb, gyakorlatilag pedig számos olyan kérdésnek az általános szabályok alapján való egyszerű rendezését teszi lehetővé, amely eddig különleges, mesterkéltséggel szabályozást tett szükségessé”.

Az új Pp. álláspontja (mint az indokolás is rámutat erre) nagy mértékben támaszkodik az élenjáró szovjet szocialista jogtudomány elméleti eredményeire és gazdag tapasztalataira. Az új Pp.-nek a felvetett kérdésben vallott álláspontja kapcsolatos egy sereg más kérdés új megoldásával is. Ezeknek az elemzése és a szovjet felfogás ismertetése azonban meghaladja ennek a dolgozatnak a terjedelmét, és így az a 3. jegyzetben már jelzett, egyidejűleg elkészült külön tanulmány feladata.

JEGYZETEK

¹ Aus dem literarischen Nachlass von K. Marx, Fr. Engels u. F. Lassalle, herausgegeben von Fr. Mehring. I. Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels. 1841—1850. I. Von März 1841 — März 1844. Stuttgart, 1902, 319. l.

² A polgári per szerkezete az új perrendtartásban (Magyar Jogászegyleti Értekezések, új folyam, II. k., 14. f.) Plósz Sándor: Összegyűjtött dolgozatai, Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp., 1927, 129. l.

³ Egyidejűleg készült el „A per létrejöttének kérdése az új polgári perrendtartásunkban” c. dolgozatunk a Jogtudományi Közlöny számára. A mintegy esztendővel ezután megjelent tanulmánygyűjtemény (A magyar polgári per jog főbb kérdései, Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára, 3. sz., Bp., 1953.) a kérdés burzsoa elméletével nem foglalkozik, s mellőzi az új Pp. 128. §-a megoldásának behatóbb értékelését is.

⁴ A régi Pp. szempontjából ez filius ante patrem féle következetlenség, mert rendszerében az az első kérdés, vajjon megvan-e a per tényállása és nincs-e valamely, a per létrehozását gátló körülmény, a per létrejötte előtt, tehát nem a perben — mint írja — hanem a per keletkezése előtt lefolyó eljárásban döntendő el. (Az, hogy a per a litis contestatioval jön létre, de viszont már per lenne az is, amikor a bíróság a litis contestatio előtt, tehát a per létrejötte előtt azt vizsgálja, megvan-e a per tényállása — feltűnő következetlenség és ellentmondás). A régi Pp. indokolása itt arra gondol, hogy a pergátló kifogások a litis contestatio előtt döntendők el. Más kérdés, hogy — amint arra előbb rámutatunk — a perelőfeltételek már maguk is tárgyai a pernek. A régi Pp. ugyan szándéktalanul, de saját magával következetlenül rátapintott a helyes megoldás egyik tényezőjére.

⁵ Jancsó György—Meszlény Artúr: A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve, Bp., 1912, 20. l.

⁶ Megyary Géza: Összegyűjtött dolgozatai a polgári eljárás, a magánjog és a kereskedelmi jog köréből, (a Magyar Tudományos Akadémia jogtudományi bizottságának kiadványsorozata. 12. sz.) I., Bp., 1942. 78. l.

⁷ Magyar polgári törvénykezési jog, Plósz Sándor egyetemi ny. r. tanár előadásai után összeállította Vass Károly, Bp., 1906, 12., 63. l. — Másutt is hangsúlyozza, hogy a kérdés, vajjon a per létrejötte, külön, magánbanálló, az érdemmel csak annyiban összefüggő kérdés, hogy annak előfeltétele. (A keresetjogról, Dolgozatai, 27. l.; ugyanitt a litis contestatiót cselekményösszességnek tekintti, amelynek egyik alkotórésze a kereset, 29. l.)

⁸ Összegyűjtött dolgozatai, 118. és köv. l.

⁹ U. o., 119—122. l.

¹⁰ U. o., 130. l. — Már ebből is kitűnik, hogy a burzsoa jogviszonyelméletet valló Plósz Sándor előtt a per magánjogi jellegű kötelmi viszony képét mutatja. A hasonlat azonban legfeljebb csak a római per egyik szakaszára találó. Az alperes egyébként a perbebocsátkozás révén a régi Pp.-ben sem a felperessel egyező akaratkijelentést tett, hanem éppen ellenkezőleg: érdemleges ellenkérelmet terjesztett elő. A hasonlat ezért is sántít, mert a régi Pp.-ben sem lehetett a litis contestatioval a megelőző felperesi ténykedést, mondjuk a keresetlevél előterjesztését, még el nem fogadott ajánlatként szembehelyezni.

¹¹ „A perfelvétel körüli mulasztás következményei” c. tanulmányában (1899) azt írja, hogy a keresetnek a szóbeli tárgyaláson való előadása annyira lényeges keletkeztető eleme a pernek, hogy elmulasztása miatt a per nem jöhet létre, bár — folytatja — a tételes jog ellentétes rendelkezéseinél fogva más jogokba belemagyarázható az a felfogás, hogy a törvény a szóval előadandó kereset helyett az idéző kérelmet tekintti keresetnek, s így elhárulhat az az elvi nehézség, amely különben az érdemleges döntés útjába állana. Dolgozatai, I. 160—165. l. — Ugyanígy: A magyar polgári peres eljárás alaptanai (A perbeli cselekmények tana), Bp., 1898, 148., 171., 181. l.: („A per létrejön a felperesnek kérelme — keresete, a bíróságnak az alpereshez intézett parancsa által, és alperesnek nyilatkozása által a keresetre. E három cselekmény együttesen alapítja meg a pert.”)

¹² Pl. Jancsó—Meszlényi, I. 369. l.: „Kereset, idézés és perbeszállás (litis contestatio) az a három percelemek, amely a pert létrehozza.” Tóth Károly: Polgári törvénykezési jog.² Debrecen, 1923, 192. l.

¹³ Pl. Vinkler János: A peregyezés, Bp., 1915, 34., 39., 40. és köv. l. — Hábermann Gusztáv: Jogerő a perenkívüli eljárásban, a szegedi Tudományegyetem Barátai Egyesületének jog- és államtudományi szakosztályában tartott előadások, 14. sz., Szeged, 1935. 14. l.: „...perenkívüli eljárás lesz az az eljárás, amely... a litis contestatio... előtt zajlik le.”

¹⁴ Magyary Géza—Nizsalovszky Endre: Magyar polgári perjog,³ Bp., 1939, 343. l. (L. u. o., a régi Pp. 139. és 189. §-ra utalást is.)

¹⁵ Ha ez a nézet nem is következetes az előbb említett helyén kifejtettekhez, azt el kell ismerni, hogy viszont következetes az elismerés természetéről vallott közismert felfogásához.

¹⁶ U. o., 367. és köv. l.

¹⁷ A jogvédelem előfeltételei a polgári perben, Máramarossziget, 1910, 83. l. Tudományos perjog, Debrecen, 1937, 8. és köv. l. — Még inkább kitágítja a polgári per fogalmát „Az ügyvédi díj megállapítása iránti eljárás jogi természete” c. munkájában (Miskolci Jogászegylet könyvtára, 91. sz., 8. l.).

¹⁸ Magyar polgári perjog, Bp., 1946. 168. l. Másik helyén — nyílt ellentétben a régi Pp-vel — azt fejtegeti, (206. l.), hogy a per pergátló körülmény esetén is létrejöhet, csakhogy ilyenkor a kereseti jog léte vagy nemléte feletti döntés nélkül kell a már létrejött pert megszüntetni. Ezt a következtetést a perakadályok és a perelőfeltételek tanának némi átvértékelése tette lehetővé. A régi Pp. szerint pergátló körülmény esetében a per nem jöhet létre, mert nincsenek meg a per létrejöttének előfeltételei, vagy a per létrejöttét kizáró akadályok állanak fenn. Ebből folyik az a következtetés, hogy viszont a per csak a perbeocsátkozással jön létre. Az ezzel ellentétes nézetben az jut kifejezésre, hogy a perelőfeltétel hiánya és perakadály esetén is van per, hiszen az már a perbeocsátkozás előtt is létesülhet.

¹⁹ Várady Béla: A perbeli mulasztás jogi természete és szabályozásának irányelvei, a Pázmány Tudományegyetem polgári törvénykezési jogi szemináriumának kiadványai, 5. sz., Bp. 1942. 7. l.

²⁰ U. o., 23., 34. l.

²¹ U. o., 36. l.

²² A felszabadulási utáni jogfejlődés több új keresetlevélviszautasítási okot ismer, amelyeket egyetemi jegyzetemben (Polgári eljárási jog, Szeged, 1950—51.) részletesebben tárgyaltam.

²³ Anélkül, hogy itt belemerülhetnénk a mulasztás jogi természetének, a perbeocsátkozási jog vagy kötelesség kérdésének elemzésébe, meg kell jegyezni, hogy Plósz felfogása szándéktalanul is, lényegében a per fogalmának megszüntetéséhez vezetett, kirekesztvén abból a mulasztási ítélettel vagy az elismerés alapján hozott ítélettel befejezett eljárást. Ezzel viszont a perenkívüli eljárás körét tágitotta, ami az imperializmus perjogi felfogására jellemző jelenség.

²⁴ De a felbontás szükségszerű követelmény mindazok számára, akik alkalmazkodni kényszerültek a régi Pp.-nek a per létrejöttére vonatkozó elméleti felfogásához. Vinkler — híven a régi Pp. elméleti álláspontjához — a régi Pp. bírói egyezségeit három csoportra osztja, és ezek közül a keresetindítás előtt (rég. Pp., 139. §), a keresetindítás után, de a kereset előadása előtt, illetve a perbeocsátkozás előtt létesült egyezségtől megkülönböztetve a perbeocsátkozás után, a per folyamán létrejött egyezséget, csak az utóbbit nevezi a peregyezésnek (i. m., 40. és köv. l.), ámbár a régi Pp. — mint a szerző írja — a „peregyezésről a keresetindítás után, de a perbeocsátkozás előtt létrejött egyezséggel együtt bírói egyezés elnevezés alatt egyöntetűen, azonosan intézkedik (i. m., 42. l.).

²⁵ Tudományos perjog, 8. l. — Mindenesetre rá kell azonban mutatnunk arra, amit Bacsó figyelmen kívül hagyott, hogy t. i. a fizetési meghagyás kézbesítéséhez is hozzáfűződnek a perindítás hatályai (rég. Pp. 594. § (3) bekezdése), ami részben gyöngíti az érve súlyát, részben még inkább alkalmas arra, hogy a régi Pp. következtetlenségét aláhúzza. Megemlíthető különben, hogy a régi Pp. terminológiája a szövegben felmerült kérdésben se nem egységes, se nem következetes. A 139. § pl. — a keresetlevél beadása helyett — keresetindításról szól, ez azonban nyilvánvalóan nem azonos a 147. §-ban írt perindítással.

²⁶ Ebből Sárfyy, i. m., 206. l., egyoldalúan azt a következtetést vonja le, hogy a Pp. szóhasználata szerint a per már az érdemleges ellenkérelem előterjesztése előtt is megvan.

²⁷ Az alanyi magánjog és a perjog, Értekezések a filozófiai és társadalomtudományok köréből a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának rendeletéből, V. k. 7. sz. Bp., 1942., 9. és köv. l. 15. l.

²⁸ U. o., 41. l. jegyzetével együtt.

A munkajogviszony tárgya s ennek elhatárolása a munkajogviszony tartalmától és céljától

I. Társadalmi viszonyok, munkaviszonyok, munkajog, a szocialista munkajogviszony ismérvei

A termelési viszonyok körében létrejövő emberi kapcsolatok számos változata közül a termelés szempontjából egyik legfontosabb viszony: a társadalmi munkaviszony. Marx megállapítása szerint „a jogi viszonyok ... az anyagi életviszonyokban gyökereznek...”,¹ tehát nem értelmezhetők önmagukban. „A szocialista társadalom feltételei között a jogviszonyok a szocialista termelési jogviszonyokat juttatják kifejezésre.”²

A társadalmi termelési viszonyok közül a legtöbbször az emberi munka alkotja alapját. Ebből azonban nem folyik egyúttal az is, hogy minden munkával kapcsolatos társadalmi viszony munkaviszony. A munkaviszony a termelés folyamán keletkező legalapvetőbb társadalmi viszonyok egyike, amelyet éppen a társadalom gazdasági és politikai rendjére és jellegére is kiható rendkívül fontos szerepénél fogva a munkával kapcsolatos egyéb társadalmi viszonyoktól (megbízás, vállalkozási szerződés) sajátos ismérveinek segítségével el kell határolni.

Társadalmi munkaviszonynak azt az emberi, illetőleg személyek (természetes személyek, jogi személyek) közti kapcsolatot nevezzük, amely közvetlenül a munkaerő alkalmazásával jön létre, s legfontosabb jellegzetessége az ember személyes és rendszeres munkateljesítése, megállapított munkarendi és fegyelmi szabályok szerint. Ezzel szemben azok a szintén munkával kapcsolatos viszonyok, amelyeknek nem a munkaerő alkalmazása a keletkeztető oka, hanem valamely előre meghatározott mű, illetőleg munkaeredmény létesítése, nem munkaviszonyok, csupán munkával kapcsolatos, a polgári jogban szabályozást nyert egyéb társadalmi viszonyok.

A társadalmi viszonyok általában válnak jogviszonyokká, hogy azokat a jogrend szabályozása alá vonja. D. M. Genkin szerint „a társadalmi viszonyok általában öltik magukra a jogviszony jellegét, hogy az állam ilyennek ismeri el őket”.³ A munkajogviszony tehát jogilag szabályozott társadalmi viszony, amely a munkaerőnek a termelésben való alkalmazása révén létesül, és dolgozó alanya csakis természetes személy lehet. „Az állam (az uralkodó osztály) akkor, amikor a termelési és egyéb társadalmi viszonyokat kifejezésre juttató jogszabályokat megalkotja, arra törekszik, hogy ezekre a viszonyokra tevékenyen visszahasson.”⁴ A társadalmi viszonyok tekintetében az állam a jogi szabályozás útján a munkaviszonyok alapját adó termelési viszonyok teljes kifejlődését, és ezzel a szocializmus építését segíti elő. Ebből nyilvánvaló tehát, hogy „a munkajogviszony a társadalmi ideológiai viszonyok különleges alakja”.⁵

A társadalmi viszonyoknak azt a területét, amelyen a munkaviszonyok érvényesülnek, a munkajog, mint az egységes szocialista jogrendszer egyik ága, szabályozza.⁶

A tőkések uralmának megdöntése teremtette meg a dolgozók számára azt a lehetőséget, hogy többé ne a kizsákmányolóknak, hanem saját maguknak dolgozzanak. Az egész társadalom javát szolgáló munka szabályozott rendje valósítja meg a szocialista munkajog alapelveit. A munka szabályozott rendjének érvényesülési területe a munkaviszony.

A munkajognak, mint jogágazatnak tárgyát, ehhez képest a személyes és rendszeres munkateljesítésen alapuló munkaviszonyok alkotják.

A munkajogi szabályok, mint minden jogi norma, a személyek magatartására hatást gyakorolnak azzal, hogy megállapítják, mit követelhetnek egymástól a munkajogviszonyok alanyai. Valamilyen magatartás követelhetése egyik alany részéről a másik alannal szemben nem más, mint alanyi jog (jogosultság), amellyel szemben áll a másik alany kötelezettsége. N. Bratusz meghatározása szerint „az alanyi jog valamely személy lehetséges magatartásának a törvény által elismert, meghatározott mértéke”.⁷ Valamilyen magatartás követelhetése azonban csak akkor lesz alanyi joggá, ha szükség esetén az a jog erejével kikényszeríthető, vagyis ha azt kereseti jog biztosítja.⁸

Minden jogviszony, így a munkajogviszony is, a jogosultságok és kötelezettségek korrelációja, melyben az egyik oldalon fennálló jogosultság elképzelhetetlen a másik oldalon álló személy megfelelő kötelezettsége nélkül. A tartalmi elemek kölcsönössége elengedhetetlen létfeltétele a munkajogviszonynak.

A munkajogviszony fogalmát így határozhatjuk meg: a munkajogviszony rendszeres munkateljesítést tárgyazó, a jogrend által szabályozott olyan társadalmi viszony, amely alanyainak kölcsönös jogaiból és kötelezettségeiből fonódik össze. A munkajogviszony személyes jogviszony; ez a személyes jelleg a főkötelezett, vagyis a dolgozó vonatkozásában feltétlen hatállyal érvényesül: alapja az Alkotmányban biztosított jog, a minden munkaképes állampolgárt megillető, munkához való jog. E joggal áll szemben a társadalom arra irányuló követelése, hogy minden állampolgár képességei szerint dolgozzék.

Ezt fejezi ki a Munka Törvénykönyvének a munkajogviszonyt szabályozó rendelkezése is, amely szerint a munkajogviszonyt keletkeztető munkaszerződés értelmében a dolgozó arra kötelezi magát, hogy a munkáltató utasítása szerint rendszeres munkát végez, a munkáltató pedig kötelezettséget vállal, hogy az ezért járó munkabért megfizeti, valamint a dolgozót az egyéb szolgáltatásokban részesíti.⁹

A munkajogviszony jellegét az határozza meg, hogy kit illet meg a termelési eszközök tulajdonjoga. A munkajogviszony jellege ennél fogva a társadalmi formáknak megfelelően változik. Más ez a kapitalizmusban, s alapvetően más a szocializmusban. Amíg a kapitalista munkaviszonyokat a munkaerő kizsákmányolása és ebből folyólag a jogviszony résztvevőinek ellenséges, ellenérdekű szembenállása jellemzi, addig a szocialista jellegű munkajogviszonyok már mentesek mindenfajta kizsákmányolástól. Itt a dolgozó és a munkáltató nem mint ellenséges, ellenérdekű felek állanak egymással szemben, hanem összehangolt érdekekkel azonos társadalmi célok megvalósítását, a szocializmus építését szolgálják elvtársi együttműködéssel.

Mint hogy a szocialista jellegű munkajogviszony alanyai között megszűnt az érdekelletét, ennél fogva e jogviszony résztvevői a szocializmus építésére irányuló társadalmi cél figyelembevételével érvényesítik munkajogviszonybeli jogukat és kötelezettségeiket.

A szocialista munkajogviszony tehát nem azt juttatja kifejezésre, hogy a dolgozó milyen feltételekkel adja el munkaerőjét s hogy a munkáltató miként zsákmányolhatja ki az emberi munkaerőt, hanem azt, hogy a dolgozó milyen feltételek mellett vesz részt a termelésben, a szocializmus építésében s ennek megfelelően milyen mértékben részesedik a társadalmi össztermék fogyasztásra szánt részéből.

A szocialista munkajogviszony ennél fogva a kizsákmányolástól felszabadult emberek társas együttműködését kifejező jogviszony. A dolgozók a társadalmi érdekhez való hűséggel, a kommunizmus feié haladó társadalmi fejlődés ügyének szolgálatával és a szocialista erkölcs¹⁰ elveinek megtartásával vesznek részt a közösségi célok megvalósításában, az új társadalom anyagi és szellemi alapjainak lerakásában. „A szocialista rend egyik döntő eredménye, hogy megváltoztatta a munka jellegét és társadalmi szervezését.”¹¹

Mivel a munkajogviszony a munkával kapcsolatos sajátos jogok és kötelezettségek korrelációja, nem szabad azt hinni, hogy tartalma kimerül a jogviszonybeli főkötelezettség teljesítésével. A munkajogviszony olyan keretjogviszonynak tekinthető, melyben számos jog és kötelezettség (fő, járulékos és védőkötelezettség) fonódik össze. A munkajogviszonybeli fő kötelezettség a dolgozó rendszeres, folyamatos munkavégzése s ezzel együtt a munkafegyelem megtartása, viszont járulékos kötelezettségek azok, amelyeknek teljesítése — rendszerint — önállóan, a főkötelezettség teljesítése nélkül nem követelhető. Járulékos kötelezettségek pl. a fő kötelezettség teljesítéséért járó munkabér és egyéb szolgáltatás megfizetése, illetőleg juttatása; védőkötelezettségek azok, amelyek a fő és járulékos kötelezettségek érvényesülését szolgálják és általában a jogviszony résztvevőit terhelő pozitív gondossági kötelezettségekben jutnak kifejezésre. (Pl. az anyagtakarékosság érvényesítése, a selejtmentes munkavégzés, a munkavédelem tárgyi és egyéb eszközeiről való gondoskodás. Kivételesen — a törvényben meghatározott esetekben — a munkabérfizetési kötelezettség látszólag önállóan, munkavégzési kötelezettség nélkül is érvényesül, ez a tény azonban az általános szabályt nem dönti meg.)¹²

A munkajogviszonnal kapcsolatos alap- és általános kérdések felvázolása után fejtegetéseink közelebbi célja annak a problémának a tisztázása, mi a munkajogviszony tárgya, milyen ismervek alapján határoljuk el ezt a munkajogviszony tartalmától és céljától.

Meg kell jegyeznünk, annak ellenére, hogy témakörünk első látszatra túlságosan absztraktnak mutatkozik, elméleti oldala mellett fontos gyakorlati jelentősége is van. Ez abban jut kifejezésre, hogy mivel a munkajogviszony tárgya — megítélésünk szerint — a jogviszony legfontosabb eleme, így az ezzel kapcsolatos munkafeltételek helyes szabályozásán keresztül a munkaeredmények fokozását, illetőleg a szocializmus építését szolgáló tervek alkotó megvalósítását döntően mozdítjuk elő.¹³

Témakörünk kidolgozásánál A. J. Visinszkij megállapítását is szem előtt tartjuk, midőn az alapvető szocialista elvet: a munkához való jogot tekintjük kiindulási pontunknak.¹⁴

II. A munkajogviszonyt a munkán alapuló polgári jogi jogviszonyoktól elhatároló lényeges ismervek

A szocialista munkajogviszony és a munkával kapcsolatos polgári jogviszonyok (a megbízási, illetve vállalkozási szerződéssel létesített polgári jogi jogviszonyok) közti fő különbségeket a munkajogviszony alapvető ismerveiből elemezhetjük ki. Ilyen alapvető jellemzője a munkajogviszonynak, hogy a munkához való jogból fakad, a dolgozó a munkáltató szervezet személyi közösségébe tartozik, és annak munkarendje, valamint a munkafegyelem szabályai

hatályosak reá nézve. Pl. az üzemi dolgozónak, aki munkaszerződés alapján mint vasesztergályos az üzem dolgozóinak közösségébe (állományába) lép, kötelessége, hogy a vállalat munkarendi szabályait, valamint a munkafegyelmet megtartsa. Ezzel szemben, aki megbízási vagy vállalkozási szerződéssel létesített (tehát szintén munkával kapcsolatos, de polgári jogi) jogviszonyban áll, egyedileg meghatározott konkrét feladatot teljesít, anélkül, hogy egyfelől a megbízó, vagy a megrendelő szervezet személyi állományába tartoznék, másfelől, hogy annak munkarendje s a munkafegyelem általános és különös szabályai reá nézve hatályosak volnának. Pl. a szegedi egyetem könyvtára megbízza X. Y.-t, hogy egyes értékes könyvritkaságokat kutasson fel és vásárolja meg azokat a könyvtár részére. A megbízási alapján X. Y. és a megbízó szegedi egyetemi könyvtár között olyan jogviszony keletkezik, amely ugyan a megbízott munkájával kapcsolatos, de mivel a megbízott tevékenysége kívül esik a könyvtár rendszeres tevékenységén, azért ezt a tevékenységet nem érinti a könyvtár munkarendje. Ennélfogva X. Y. nem lép a könyvtár dolgozóinak közösségébe, vagyis nem jön létre közte és a könyvtár között munkajogviszony, következésképpen a munkafegyelem szabályai sem hatályosak reá nézve. Vagy pl. az egyetem egy takarító vállalattal szerződést köt a helyiségek nyári nagytakarítására. Az egyetem és a takarító vállalat között vállalkozási szerződés s nem munkaszerződés létesül, melynek vállalkozó alanya a takarító vállalat. A takarító vállalat nevében eljáró dolgozók azonban — mivel munkajogviszonyban állanak a vállalattal — vállalatuk munkarendje és munkafegyelmi hatósága alá tartoznak.

A munkajogviszonyok a munkával kapcsolatos polgári jogi jogviszonyoktól való elhatárolása gyakorlati jelentőségű. Az ilyen jogviszonyok fő kötelezett alanyai ugyanis nem élvezik a Munka Törvénykönyvében a dolgozók javára megállapított kedvezményeket, de nem is terhelik őket az ott felsorolt kötelezettségek. Ebből folyólag a munkán alapuló polgári jogi jogviszonyok tekintetében nem a Munka Törvénykönyve a jogforrás, hanem a polgári jog.

III. A munkajogviszony fajai

A munkajogviszonyoknak a szocialista társadalmi rendben két főfaja érvényesül:

- a) a munkások és tisztviselők munkajogviszonya és
- b) a termelőszövetkezeti tagok munkajogviszonya.¹⁵

A termelőszövetkezeti munkajogviszonyon belül megkülönböztetjük:

- a) a mezőgazdasági termelőszövetkezeti és
- b) a kisipari termelőszövetkezeti munkajogviszonyokat.

A termelőszövetkezeti munkajogviszonyok közti fő különbség csupán a munka díjazásának jogi formája tekintetében mutatkozik.

IV. A munkajogviszony elemei

A munkajogviszony az a jogrend által szabályozott személyes munkateljesítésre irányuló társadalmi viszony, mely a jogviszony alanyainak kölcsönös jogaiból és kötelezettségeiből áll.

A munkajogviszonyok — e körülírásából megállapíthatólag — három eleme van: a) alanyok, b) a jogosultságok és kötelezettségek és c) a jogviszony tárgya.

1. A munkajogviszonynak csak munkavállalói, illetőleg munkáltatói jogképességgel felruházott emberek, továbbá azok a jogi személyek lehetnek alanyai, amelyeknek a jogrend a munkáltatói jogképességet megadja.

A munkajogviszony fő kötelezett alanya: a dolgozó, aki a munka személyes jellegéből folyólag csak természetes személy lehet, munkáltatók viszont munkáltatói jogképességgel rendelkező személyek, jogi személyek is lehetnek.

2. A munkajogviszonyt az alanyok kölcsönös jogai és kötelezettségei alkotják. A dolgozó, fő kötelezettségének, a munkateljesítésnek konkretizálásához megkövetelheti a törvényes munkafeltételek biztosítását, a tényleges munkateljesítménye után neki járó munkabért, és egyéb szolgáltatásokat. A dolgozó e követelési jogaival szemben a munkáltatót viszont különböző kötelezettségek terhelik. Ebből folyóan tehát „a jogosultság tartalma csak a neki megfelelő jogi kötelezettség révén fedhető fel, ugyanúgy, mint ahogy a kötelezettség tartalmát a jogosultság lényege határozza meg”.¹⁷

3. A munkajogviszony harmadik eleme a jogviszony tárgya. Ez arra a kérdésre felel, hogy mire irányulnak a jogviszony alanyainak jogai és kötelezettségei.

Mint hogy a munkajogviszony tartalmát a dolgozó és munkáltató kölcsönös jogai és kötelezettségei alkotják; a jogviszony tárgyának nyilván azt a magatartást kell tekinteni, amely által a munkajogviszonybeli fő kötelezettség realizálódik.

A munkajogviszony tárgya tekintetében nem egységesek a nézetek. A kérdéssel kapcsolatban mindenekelőtt tudnunk kell, mit értünk munkán. Munkán tervszerű munkafolyamatot, olyan célszerű emberi tevékenységet értünk, amely különbözik a munkaeredménytől, a tárgyiasult munkától. „A munkafolyamat egyszerezű mozzanatai a célszerű tevékenység vagy maga a munka, a munka tárgya és eszköze...”,¹⁸ ezzel szemben „a termékek nemcsak eredményei, hanem egyúttal a feltételei is a munkafolyamatnak”.¹⁹

A munkajogviszony elemei kapcsán szükségszerűen beszélnünk kell a munkaviszony céljáról is, amely minden jogviszony létesülésének feltétele. Cél nélkül ugyanis nincs jogviszony.

Mint hogy a munkajogviszonyban a tárgy és a cél az értelmezés szempontjából összetévesztésre alkalmas fogalmak, elhatárolásuk jellemzőire különös figyelmet kell fordítanunk.

A munka egyik alapvető jellemzője, hogy célszerű emberi tevékenység. Miként nincs cél nélkül jogviszony, ugyanúgy nincs cél nélküli munka sem. A cél tehát nem a munkajogviszonynak eleme, hanem magának a munkának lényegmeghatározója.

V. A munkajogviszony tartalmára és tárgyára vonatkozó burzsoa nézetek és bírálatuk

A burzsoa jogrendszer a munkajogviszonyt a munkával kapcsolatos egyéb magánjogi viszonyokkal együtt egyszerűen kötelmi jogviszonyként szabályozta, s így a munkaviszony tekintetében külön nem is vetette fel a kérdést a tartalom és tárgy vonatkozásában. Ha tehát vizsgálni kívánjuk a burzsoa jogi nézeteket a munkán alapuló jogviszonyokra és a munkajogviszonyra is konkretizálva, akkor a kötelelem tartalmára és tárgyára vonatkozó felfogásokat kell elemeznünk, s azokat a munkajogviszony szempontjából értékelnünk.

A burzsoa jogtudományban — a múlt század végéig — vagy nem tettek megkülönböztetést a kötelelem (tehát a jogviszony) tartalma és tárgya között s így e két elemet azonosították, mégis kiemelve a jogviszony tárgyaként az adós cselekményét (Savigny, Römer, Puchta, Dernburg, Zeiller, nálunk Wenzel és Suhajda),²⁰ vagy a megkülönböztetést alkalmazták ugyan, de eltérő álláspontra jutottak mind a tartalom, mind a tárgy tekintetében (Windscheid, Brinz, nálunk Sággy és Katona Mór).²¹

A jogviszony tárgyára vonatkozólag kétféle nézet alakult ki: az egyik az adós cselekvését (Windscheid), a másik az adós akaratát (Sággy Gyula) jelölte meg a jogviszony tárgyaként, illetőleg az adós alávetettségét a

jogviszony tartalmaként. Sőt olyan felfogás is kifejezésre jutott (Brinz és követője Katona Mór munkáiban), amely a jogviszony tárgyaként az adós személyét, tartalmaként pedig cselekvését tekintette. Ez utóbbi álláspont képviselői azt vallották, hogy a jogviszony tárgyának reálisnak kell lennie, mert a jogviszony tárgyától várjuk a szolgáltatást (vagyis az eredményt). Az adós cselekvését azért nem fogadták el a jogviszony tárgyaként, mert annak lefolyása a jogviszony gazdasági szerepét megoldja, s így a jogviszonyt is megszünteti. Az akaratnak a jogviszony tárgyaként való felfogását pedig azért vetették el, mert az akaratnak cselekvés nélkül nincs reális megjelenése, ha viszont cselekvésben realizálódik, akkor összeesik az előbbivel. Így azután arra a következtetésre jutottak, hogy az adós személyét kell a jogviszony tárgyául tekinteni, mert ez nemcsak a jogviszony keletkezésénél van jelen, hanem mindvégig; őt hálózzák be a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek. Megállapítják azonban, hogy az adós, mint a jogviszony tárgya, nem esik egész személyiségére nézve jogi kötelékbe, mert vagyonát is bevonják a kötelezettség teljesítésének fedezetéül. E felfogás szerint a jogviszony tartalma az, amit az adós szolgáltatásképpen a hitelezőnek tartozik nyújtani. Itt tehát a szolgáltatás, a teljesítés, vagyis az adós cselekvése alkotja a kötelelem tartalmát.

A burzsoa jogi írók a század eleje óta általában a jogviszony tartalma és tárgya közt már különbséget tesznek, s a tartalmat a jogokban és kötelezettségekben, a tárgyat pedig az adós magatartásában, a szolgáltatásban látják (Grosschmid). Nem vizsgálják azonban a kérdés gyakorlati jelentőségét s így „megoldásuk” tisztán dogmatikus síkon megy végbe.

A burzsoa jogi szerzők nézetei a kapitalista társadalom gazdasági alapjának felépítményeként jelentkeznek, s képtelenek magukat elvonatkoztatni attól a szemlélettől, amely mindent árunak tekint.

Az a nézetcsoport, mely a jogviszony tárgyát és tartalmát azonosítja, illetőleg csak a jogviszony tárgyról beszél, nem veszi észre, hogy kihagyja a tartalomból a jogviszonynak azt az elemét, amelynek konkretizálódása a cselekvés útján megy végbe. A jogviszony tárgya ugyanis olyan eleme a jogviszonynak, amely szükségszerű következménye a jogviszony létrejöttékor vállalt kötelezettségnek. Ha csak a tárgyról beszél s azt a tartalommal azonosítja, nem kapcsolja egységbe a jogviszony fő kötelezett alanyának kötelezettségvállalását annak realizálásával, az utóbbit az előbbitől elszakítja, s úgy helyezi a vizsgálat középpontjába. Ez persze elsősorban és főként az áruszemléletből folyik. A kapitalizmust a tárgyiasult cselekvés érdekli, s ha ez: a szolgáltatás elmarad, csak ekkor tér vissza a jogviszonybeli kötelezettségre és ragadja meg az adós vagyonát, mint fedezeti alapot.

Az a felfogás, amely a jogviszony tárgyát az adós cselekvésében szemléli, nézetünk szerint — különösen a munkaviszony tekintetében — helyes úton jár, de a burzsoa elmélet tartalma eltér a valóságra épülő szocialista felfogástól. Mindenesetre az a felfogás már sejteti, hogy a tevékenységet, a munkafolyamatot legfőbb termelő értéként kellene kezelni, de képtelen kiemelkedni a tőkés szemléletből; a munkaerőt árunak tekinti, s ez csakis ebből a szempontból érdekli.

Az a nézet viszont, amely a jogviszony tárgyaként az adós személyét jelöli meg²² s a jogviszony tartalmát az adós cselekvésében, vagyis a profitot termelő eszközben látja, lényegében a kapitalista rend valóságát tükrözi, amely a dolgozó és munkáltató közötti társadalmi és gazdasági alávetettség helyzetéből, a bérrabszolgaságból folyik. Ez a nézet tehát a bérrabszolgaság jogi kifejeződését adja, amikor az adós személyét objektivizálja, de leplezésül hozzáteszi, hogy nem vonja jogi kötelékbe az adós személyisége egészét, nehogy a bérrabszolgaságot nyílt rabszolgasággá durvítsa.

A jogviszony tartalmi és tárgyi elemeiről keletkezett kapitalista jogi nézetek tehát a munkaerő árjellegét tükrözik. A kapitalizmus talajából táplálkozó ilyen elméletek a kapitalizmus elveit értékesítik, melyek szerint: 1. a munkaerő áru, 2. a szerződési szabadság légkörében az ember „szabad”, szabad a termelési eszközöktől, ezért arra kényszerül, hogy újratermelhető áruját (munkaerejét) eladja, s minthogy a munkaerő az embertől el nem választható tulajdonság, a „szabad” ember a munkaerejével együtt kerül a munkáltató hatalma alá, aki őt kénye-kedve szerint kizsákmányolhatja, mert „szabad” szerződéssel megvásárolta a munkaerőt.²³

Ha a burzsoa jogrendszer mindezt nem is fejezte ki ilyen nyíltsággal, a valóság ezt tükrözte. A dolgozó munkaereje áru volt, s a „szabad” emberre csupán a szerződési szabadság fikciójának fenntartása érdekében volt szükség.

Ezzel szemben 1. a szocializmusban az ember szabadsága nem fikció, hanem valóság, s a dolgozó részese a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközöknek; 2. az emberi munkaerő nem áru többé, hanem a társadalmi célok megvalósításában részvevő legfontosabb termelőerő, ezért az ember, akinek a munka személyes tulajdonsága, a szocializmusban a legfőbb érték, s mivel 3. a munkavégzés az embertől el nem választható személyes tulajdonság, az ember munkaerejének a társadalmi termelésben való alkalmazásával válik a társadalmi termelés javainak részesévé, a társadalmi elosztásnak is alanyává.

VI. A szocialista jogi irodalom néhány képviselőjének nézete a jogviszony tartalmáról és tárgyáról

A szovjet jogi irodalomban a tárgyalt kérdésünket a munkajogviszony vonatkozásában nem vetik fel. A problémát általában a jogviszony tekintetében vizsgálják. Mind a jogviszony tartalmát, mind tárgyát illetőleg egységes nézet nem alakult ki. Az eltérő nézeteket két főcsoportra osztjuk. Az egyik nézetfőcsoport képviselője D. M. Genkin, a másiké I. L. Braude. Genkin a jogviszony tárgyaként a tevékenységet szemléli, Braude szerint viszont a jogviszony tárgya az eredmény mellett lehetnek a dolgok, a szellemi alkotás termékei, és személyi javak is.

Tekintsük át röviden mindkét nézet lényegét.

D. M. Genkin²⁴ hivatkozik arra, hogy a polgári jogviszony tárgyára vonatkozólag a szovjet jogi irodalomban többféle álláspont merült fel. Egyes szerzők véleménye szerint (A. L. Gyeniszov) a polgári jogviszony tárgyai lehetnek dolgok, tevékenységek, nem anyagi javak, illetőleg valamilyen tevékenység megvalósítása. A másik álláspont szerint (M. Agarkov) a polgári jogviszony tárgya csak dolog lehet, mivel a tevékenység nem tárgya, hanem tartalma a jogviszonynak.

D. M. Genkin szerint a helyes álláspont a polgári jogviszony tárgyának olyan tevékenységet tekint, amelynek végrehajtására valaki jogosult, illetőleg amelynek végrehajtására valaki kötelezve van. A jogosított és kötelezett személyek tevékenysége emellett kölcsönösen függő viszonyban van egymással. Nem ért egyet azzal az állásponttal, hogy minden polgári jogviszonynak tárgya dolog vagy nem vagyoni jószág. Szerinte a dologt nem lehet a jogviszony tárgyának tekinteni olyan jogviszonyokban sem, mint az adásvételi szerződés stb. A jogviszony emberek közötti viszony, nem pedig emberek és dolgok közötti viszony, ezért a jogviszony mindig emberek tevékenységére irányul, tárgya emberi tevékenység, és nem dolog.

Egyes szerzők azt vallják, hogy a tevékenység nem lehet jogviszonynak a tárgya, mivel a tevékenység tartalma a jogviszonynak (Agarkov). A szovjet polgári jogviszonyok tartalmát nem a tevékenység, hanem a jogosultságok és kötelezettségek alkotják. (O. Sz. Joffe). A jogviszony tartalmát alkotó ala-

nyi jog csupán meghatározott magatartás lehetősége, azonban nem maga a magatartás (tevékenység).

A tevékenységnek a személytől való elválaszthatatlanságából pedig nem lehet arra következtetni, hogy a tevékenységnek a jogviszony tárgyaként való elismerése egyben azt jelenti, hogy magát a jogviszony tárgyaként kell elismerni. A jogosult vagy kötelezett személy a jogviszonynak alanya és nem tárgya, vagyis önálló eleme a jogviszonynak.

A polgári jogviszony tárgya tehát a tevékenység. Minthogy pedig a jogviszony emberek közötti viszony, éppen azért nincs és nem is lehetséges olyan jogviszony, amelynek nincs tárgya. Az a tevékenység, amely valamely jogviszonynak tárgya, irányulhat dolog adására, de irányulhat más célokra is, mint munkavégzésre, megbízás teljesítésére stb.

Nézzük Braude álláspontját.

I. L. Braude²⁵ abból indul ki, hogy a polgári jogviszony szovjet jog szerinti tárgyfogalmának tanulmányozását a szocializmus elveire kell alapítani.

Szerzőkre való hivatkozás nélkül ismerteti a polgári jogviszony tárgyának kérdésében keletkezett ellentétes felfogásokat, melyek közül egyesek azt tekintik tárgynak, amire a jogviszony alanyainak jogai és kötelezettségei irányulnak. (A tárgy a jogviszony feltétlen eleme.) Ezek közül ismét egyesek szerint a tárgyaknak nincs egységes kategóriájuk, így a tárgyfogalom körébe a dolgok, a nemvagyoni értékek és az emberi magatartások tartoznak, mások szerint viszont a jogviszony tárgya csak az emberek magatartása (vagy cselekvése) lehet, mert csupán ez képes reagálni a jogi behatásokra. Sőt olyan nézet is kifejezésre jutott, hogy a tárgy nem eleme, csupán esetleges (de nem feltétlen) előfeltétele a jogviszonynak.

A szovjet állam a szocialista építést a tervszerűség elvének érvényesítésével végzi. A terveket a polgárok alkotó munkája valósítja meg. A tervek teljesítése megköveteli az állami fegyelmet (munkafegyelmet stb.), ennek megszögött felelősségre vonják.

A népgazdasági tervekben folyó feladatok alkotó megvalósítása a polgárok által kifejtett termelési és egyéb tevékenység konkrét eredményeit kívánja meg. A polgárok (szervezetek, vállalatok) tevékenységének eredményei jogviszonyok tárgyai lehetnek. A polgárok tevékenysége vagy magatartása a jogviszony tartalmát alkotja. A jog és kötelezettség a jogviszony résztvevőinek tevékenységét (magatartását), azaz a jogviszony tartalmát jellemzi. Ha a jogviszony résztvevőinek jogait és kötelezettségeit magatartásuktól különválasztjuk, úgy a jog és kötelezettség egyáltalán megszűnnek a jogviszony eleme lenni, s egészében a jogviszonyt fogják alkotni.

Hangsúlyozza, hogy nem cserélhető fel a jogviszony tárgya a jogviszony céljával. A jogviszony célja, létének előfeltétele. Nincsenek célnélküli jogviszonyok.

Az a nézet, amely az emberek magatartását tekinti a polgári jogviszony tárgyának, a jogviszony tartalmát a jogok és kötelezettségek korrelációjában szemléli; a jogviszony tartalmának hatással kell lennie a jogviszony résztvevőinek magatartására, amely dolgokra, célokra stb. irányul. Ebből elkerülhetetlenül az a hibás következtetés folyik, hogy a jogviszonynak vannak első- és másodrendű tárgyai.

Braude hangsúlyozza továbbá, hogy a jogok és kötelezettségek a jogviszony résztvevőinek magatartását jellemzik, mely a jogviszony tartalmát alkotja. A kötelezett személy magatartása (tevékenysége) a polgári jogviszony keletkezésének időpontjában kezdődik. Ez a magatartás meghatározott ered-

ményre irányul. Ezért a kötelezett személy magatartása helyett inkább a befejezett magatartásra, vagyis a magatartás eredményére gondolnak.

Az ember magatartása elválaszthatatlan az embertől. Az emberi magatartásnak a jogviszony tárgyaként való elismerése maga után vonhatja, hogy az embert is a jogviszony tárgyának tekintjük. Ez azt bizonyítja, hogy nem az emberi magatartás a jogviszony tárgya, hanem annak eredménye. Azokban az esetekben, amikor a tevékenység eredménye dolgok, gépek, szerszámok stb. előállításában, szállításában, átadásában áll, nem kétséges, hogy mi a jogviszony tárgya. Bonyolultabb ellenben a kérdés, ha a kötelezett személynek nem dolgot kell átadnia, hanem más feladatot kell megoldania (fellépni, kidolgozni stb.). Ilyen esetekben nemcsak meghatározott tevékenységet kell kifejeznie, de azt minőségileg úgy kell végeznie, hogy meghatározott eredmény következzen be.

I. L. Braude végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a polgári jogviszony tárgyául kell tekinteni az ember (szervezet, vállalat) cselekedeteinek eredménye mellett a dolgokat, a szellemi alkotás termékeit és a személyi javakat.

A két fő nézetcsoportot áttekintve — mielőtt álláspontunkat kifejtenők — néhány megjegyzéssel kísérjük a D. M. Genkin és I. L. Braude által képviselt nézeteket.

Megítélésünk szerint a jogviszony tárgyának meghatározása körül mutatkozó igen lényeges véleménykülönbségek nem nélkülözik általában az anyagi alapot. Mindegyik álláspont a valóságot igyekszik megközelíteni, s minthogy kiindulási alapjuk azonos, következtetéseikben kell keresni az eltérések okait.

D. M. Genkin álláspontjából az következne, hogy a szocialista jogrendszer egységessége, az egyes jogágakhoz tartozó jogviszonyok tárgya vonatkozásában is egységességet követelne meg, s ehhez képest minden polgári jogviszony tárgya nem más, mint az a tevékenység, amelyre a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek irányulnak.

Nézetünk szerint nem lehet határozottan állítani s tudományosan bizonyítani, hogy a jogviszonyoknak egységes tárgyak volna, s ez a tevékenység. Genkin, mint a tevékenységi elmélet híve, csak a tevékenységet jelöli meg a jogviszony tárgyául.

Vizsgáljuk meg ezt az elméletet a témakörünkkel kapcsolatos jogviszony-kategória: a munkával kapcsolatos polgári jogi jogviszonyok (vállalkozási szerződés, megbízás és ennek önállósult szerződési típusai) szempontjából. Észereint a jogviszony tárgya az, amire a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek irányulnak. Mire irányulnak pl. a vállalkozási szerződés formájában jelentkező jogviszony résztvevőinek jogai és kötelezettségei? A vállalkozó tevékenységére? Úgy véljük, nem lehet ezt határozottan kimondani. A valóság ugyanis nem azt szemlélteti, hogy a résztvevők jogainak és kötelezettségeinek középpontjában a vállalkozó tevékenysége állana, helyette inkább a megrendelt műnek, tehát a munkaeredmények szolgáltatása, átadása. Nem lényeges ugyanis a másik fél, a megrendelő szempontjából, hogy milyen tevékenységgel, ki hozza létre az eredményt, csupán az a fontos, hogy az a kikötött szerződési feltételeknek megfeleljen. Ugyanezeket mondhatjuk a munkával kapcsolatos másik jogviszonyról is, a megbízási szerződés formájában és ennek önállósult sui generis szerződési típusaiban (a szállítmányozási, bizományi ügylet) érvényesülő jogviszonyokról. Sőt, a szállítási szerződéseknél is a munkaeredmény áll a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek középpontjában.

Más a helyzet azonban a személyes munkateljesítésen alapuló jogviszonyban, tehát a munkajogviszonyban. Ezt kifejezetten egyik szerző sem teszi vizsgálat tárgyává. A megismert munkajogi tanulmányok sem vetik fel ilyen

irányban a kérdést, a munkajogi tankönyvek pedig csak a munkajog tárgyáról szólnak, de nem érintik a munkajog tárgyát tevő munkajogviszonyok tárgyának problematikáját.

Kérdés már most, hogy a munkajogviszonyban a résztvevők jogai és kötelezettségei mire irányulnak? Az eredményre vagy a tevékenységre? Nyilvánvaló, hogy minden munkajogviszonnyal valami munkaeredmény elérését kívánjuk biztosítani; de mégsem erre irányulnak a fő kötelezett személy jogai és kötelezettségei, hanem a rendszeres munkavégzésre, amely nyilvánvalóan eredményre irányul. A munkajogviszony tekintetében tehát a tevékenység a jogviszony tárgya, s nem az eredmény. Ez persze látszólag azt jelentené, hogy a munkajogviszonynak van egy közvetlen tárgya és van egy közvetett tárgya. A közvetlen tárgy a tevékenység, a közvetett pedig az eredmény. A valóságban azonban mégsem ez a helyzet. A jogviszonynak csak egy tárgya van, s ez a munkajogviszony esetében a rendszeres munkavégzés, vagyis a tevékenység. Az eredmény nem a munkajogviszony tárgya, hanem a tevékenység tárgya, mint amelyre a célszerű emberi magatartás irányul. Noha minden munkaeredményt munkaeszközökkel érünk el, ezeket mégsem tekinthetjük a munkajogviszony másodlagos tárgyának, mert világos, hogy ezeket csakis a munkafolyamat tárgyaként szemlélhetjük.

Így állunk a jogviszony célja tekintetében is. Minden jogviszonynak van célja, s mégsem iktatjuk a célt a jogviszony elemei közé, mert a cél nem a jogviszony eleme, hanem a jogviszony tárgyával kapcsolatos lényegmeghatározó feltétel.

A mondottakból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy D. M. Genkin is, I. L. Braude is, mint a tárgyalta két fő nézetcsoporthoz képviselői, mivel tételeik a jogviszonyoknak csupán egyes kategóriáira alkalmazhatók, megközelítik ugyan a valóságot, a helyes álláspont azonban csak a kétféle nézet összeegyeztetéséből látszik megkonstruálhatónak. Ez nyújt ugyanis minden sajátosságra figyelemmel megoldást. Miként nincsenek egységes jogviszonyok, ugyanúgy nincsenek a jogviszonyoknak egységes tárgyak sem.

Persze, amikor a munkajogviszonyon kívül eső, munkával kapcsolatos polgári jogi jogviszony tárgyaként az eredményt jelöljük meg, akkor eredményen a munkának valamilyen formában való objektivizálódását értjük, amely az esetek túlnyomó többségében valamilyen mű (dolog, szellemi termék stb.) formájában jelenik meg. Genkinnek idevonatkozó az az ellenvetése, hogy a jogviszony tárgyaként azért nem lehet a dolgot tekinteni, mert a jogviszony emberek (helyesebben személyek) és nempedig emberek és dolgok közötti viszony, megítélésünk szerint nem dönti el a kérdést olyan irányban, amelyből következtetésként kellene levonni azt, hogy csak a tevékenység lehet a jogviszony tárgya. Mind a tevékenység, mind a dolog (munkaeredmény) embertől származó jelenség, s a jogviszony tevékenységi tárgya és eredménytárgya esetében is változatlanul emberek, illetve személyek közötti viszony a jogviszony. Az alany és tárgy kapcsolata mindig másodlagos a személyek közti jogi kapcsolat mellett, ami maga a jogi szabályozást nyert társadalmi viszony.

A jogviszony tárgyát a jogviszonynak olyan jelenségeként foghatjuk fel, amely csak a fő kötelezett tevékenységével realizálódik. Mivel a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek e jelenség körül csoportosulnak, nyilvánvaló, hogy ez az elem a jogviszony döntő eleme. Ebből következtetve határozhatjuk meg a jogviszony jelleget, s így azt is, hogy milyennek kell lennie a helyes szabályozásnak, hogy a tevékenység eredményessége a maximumot érje el. Ennek gyakorlati jelentősége a tervek teljesítése kapcsán, a szocializmus építésének meggyorsítása során domborodik ki.

Persze azzal, hogy a jogviszony tárgyaként egyes jogviszonyokban az eredményt szemléljük, problémaként jelentkezik a jogviszony tartalmának kérdése. I. L. Braude ezt szellemesen azzal igyekszik megoldani, hogy a jogviszony tartalmi elemeként a jogok és kötelezettségek helyébe a tevékenységet állítja, mert érzi, hogy a tevékenységgel valamit feltétlenül tenni kell, viszont a jogok és kötelezettségek sem maradhatnak ki a jogviszony tartalmából, mert e kölcsönösségi elem nélkül a jogviszony nem volna jogviszony. Erre azt a megoldást alkalmazza, hogy a jogokat és kötelezettségeket a tartalomnak, tehát a tevékenységnek jellemzőiként állítja be. Ez a megoldás azonban nézetünk szerint nem felel meg a valóságnak, mert a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek nem jellemzői a jogviszony tartalmának, hanem valóságos tartalmi elemei. Ezekből áll u. i. a jogviszony, ezek határozzák meg a jogviszony részvevőinek magatartását, és így a tartalmi elem egyúttal a tárgyi elem absztrakt megnyilvánulásaként is tekinthető.

Azokban a jogviszonyokban, amelyekben az eredmény a tárgy, a tevékenység az állami fegyelem megtartásának, a határidők pontos betartásának szempontjából jön figyelembe. Ennélfogva a tevékenység itt valóban csak jellemzője, illetve kiegészítője az eredménynek. Ennek a kérdésnek részletes taglalása egyébként témakörünkön kívül esik, s így elméleti kifejtése és a gyakorlat követelményeivel való összhangbahozatala a polgári jogászok feladatkörébe vág.

VII. Álláspontunk és a kérdés gyakorlati jelentősége

A munkaviszony elemzése, tartalmának és tárgyának megállapítása és egymástól való elhatárolása kérdésében Alkotmányunk egyik alaptételéből: a munkához való jog elvéből kell kiindulnunk.

A munkához való jog a képességekhez igazodó munkához való jogot jelenti. A munka jelentősége, jellege és szerepe, valamint a munka társadalmi szervezése teljesen új tartalommal jelentkezik szocializmust építő társadalmi rendünkben. Társadalmi rendünk alapja, dicsőség és becsület ügye: a munka.

A szocializmus építése, a tervek teljesítése, a munka alkotó erejének, a munka termelékenységének fokozását kívánja meg mindnyájunktól. Lenin és Sztálin számos alkalommal mutattak rá arra, hogy a szocializmusnak a kapitalizmus feletti végleges győzelme a munkának új, sokkal magasabb termelékenységével következik be. A munka termelékenységének emelése tehát a szocializmus megvalósításának egyik döntő feltétele, s egyben a szocialista építés motorja. Ezzel a kérdéssel kapcsolatos témakörünk is. Amikor a munkajogviszony tárgyának helyes meghatározását kutatjuk, ezzel rámutatni kívánunk arra az egyik legfontosabb tényezőre, amelynek meghatározó szerepe van a szocializmus felé vezető úton, s így szabályozásának helyessége alapvető jelentőségű. Ez pedig a munkajogviszony tárgya: a rendszeres munkavégzés, mint eredményre törekvő emberi tevékenység.

A jogviszony tárgyával kapcsolatban keletkezett két ellentétes fő nézet-csoportot már értékeltük, s közben saját nézetünknek is kifejezést adtunk. Most a kérdést kizárólag a munkajogviszony területére konkretizáljuk s erre vonatkozó felfogásunk lényegét fejtjük ki.

D. M. Genkinnek a jogviszony tartalma és tárgya kérdésében elfoglalt álláspontja — felfogásunk szerint — a munkajogviszonyra teljes egészében alkalmazható. I. L. Braude viszont, amikor a munkavégzéssel kapcsolatos jogviszonyról szól, nyilvánvalóan a vállalkozási szerződésre gondol, amiként ez a hivatkozott cikkében felhozott példájából is kitűnik. Így tehát feltételezzük, hogy I. L. Braude a munkajogviszony tekintetében más álláspontot foglalna el, illetőleg a munkajogviszony tárgyául nem az eredményt jelölné meg.

Igaz ugyan, hogy abban a körben, mely a szerinte lehetséges jogviszonytárgyakat szemlélteti, a tevékenységet külön meg sem említi, csupán a tevékenység eredményéről beszél, mégis feltételezzük, hogy a problémát csak a polgári jogviszonyok körére leszűkítve kívánta vizsgálni. Álláspontját ugyanis a munkajogviszony vonatkozásában nem oszthatnók.

Álláspontunk szerint a szocialista munkajogviszony tárgya a jogokat és kötelezettségeket (tartalom) realizáló emberi magatartás, vagyis a munkajogviszony fő kötelezettjének (a dolgozónak) a munkakörével kapcsolatos feladatok ellátására irányuló tevékenysége.

Megjegyezzük azonban, előttünk sem kétséges, hogy mivel a tevékenység az ember személyétől el nem választható tulajdonság, a tevékenységi tárgyszemlélet olyan hibába látszik esni, mintha az embertől el nem választható tevékenységgel együtt a tevékenység alanyát: az embert is a jogviszony tárgyaként tekintené. A magatartás, a tevékenység és az ember személye azonban nem azonosak. A magatartás csak jellemzője az embernek. Éppen ezért helyesen állapítja meg D. M. Genkin: a dolgozó ember nem tárgya, hanem alanya a jogviszonynak, tehát a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek hordozója. Az ember tehát tevékenysége folytán alanya és nem tárgya a munkajogviszonynak.

A munkajogviszonyban, mint a legszemélyesebb jogviszonyok egyikében, a jogviszony alanyának személyéhez tapad a munkavégzés joga és kötelessége, azt átruházni, illetve mással végeztetni nemcsak fogalmi képtelenség, de a szocializmus alapelveivel merőben ellentétes cselekmény is lenne.

Az eredményt — noha nincs olyan munkajogviszony, amelynek célja ne eredmény elérése volna,²⁶ azért nem lehet a munkajogviszony tárgyának tekinteni, mert az eredmény: a munka objektivizálódása és egyben célja a rendszeres munkavégzésnek.²⁷ A jogviszony tárgyaként az eredményt csak a vállalkozási, illetőleg a megbízási szerződésnél kell elfogadnunk, mert ezek a munkával kapcsolatos jogviszonyok előre meghatározott eredmény elérésére létesülnek. Éppen azért, mert pl. a vállalkozási szerződéssel létesített jogviszonynak az eredmény a tárgya, nem a munkavégzés szabályozásán van a hangsúly a jogok és a kötelezettségek megállapításánál, hanem az eredmény közelebbi meghatározásán. A munkajogviszonyban viszont a rendszeres munkavégzés áll a jogviszonybeli jogok és kötelezettségek középpontjában, s így a megfelelő munkafeltételeken keresztül érvényesülő szabályozásnak is döntően a munkavégzés eredményessége elősegítésének irányában kell haladnia.

A tárgy és a cél tehát nem azonosítható fogalmak. A tárgy a munkajogviszony dinamikus eleme (a munkához való jogot és az általános munkakötelezettséget realizáló, rendszeresen végzett termelő tevékenység), a cél viszont a munka valamilyen formában tárgyiasuló eredménye, amely az esetek túlnyomó többségében az előbbihez viszonyítva statikus jelenségnek látszik. Az egyiket mozgásában szervezzük és szabályozzuk, a másikat mint eredményt, rendszerint ismét az előbbi relációjában, nyugalmi állapotában vizsgáljuk. Vagyis: a tárgy az, amire a munkajogviszony tartalmát adó jogok és kötelezettségek vonatkoznak, a cél pedig nem egyéb, mint amire a munkajogviszony tárgya, tehát az eredmény elérésére törekvő emberi magatartás (rendszeres, termelő tevékenység) irányul. A munkajogviszony tárgyának objektivizálódása adja az eredményt, más szóval a célt.

Ezek szerint: tartalom és tárgy, továbbá tárgy és cél kölcsönhatásban lévő fogalmak.

A társadalmi munkamegosztás fejlődése magával hozta a dolgozók munkakörének pontos elhatárolását. A szocialista munkadíjazási politika pedig a szo-

cializmus elvének megfelelően a teljesítményi bérrendszer széleskörű bevezetésére törekszik, mert ezzel szüntethető meg a kispolgári egyenlődsdi, s ezzel lehet a dolgozó érdekelttségét a termelésében emelni. Ez a rendszer a dolgozót a pontosan mérhető munkateljesítménye alapján kívánja részeltetni a társadalmi össztermékből. Ez a körülmény és a munka megváltozott jellege, illetőleg társadalmi szervezése azt a látszatot kelti, mintha a munkajogviszony tárgyául is az eredményt kellene tekintetbe venni, mint olyant, amely a teljesítmény díjazásának alapja, s így a munkajogviszony tárgya nem az ember termelő tevékenysége, hanem az eredmény volna.

Ha a munkajogviszony tárgya az eredmény volna, akkor a munkajogviszony is olyan vegyestípusú jogviszonnyá alakulna át, amely a vállalkozási szerződés és a munkaszerződés elemeiből tevődne össze. A dolgozókat is, mint állami közös műhelyben dolgozó quasi vállalkozókat kellene tekintenünk, akikre azonban a szocialista állami, illetőleg munkafegyelem volna hatályos. Eltekintve attól, hogy ez a konstrukció nem alkalmazható minden munkakörre, alkalmas arra, hogy a munkaviszony szocialista jellegű harmonikus rendjét megbontsa.

Az eredmény fontossága és értékelése mellett annak a termelő tevékenységnek, illetőleg az ezzel kapcsolatos munkafeltételeknek szabályozása az elsőleges döntő feladat, amely a dolgozók minél konkrétbb érdekelttségét képes megteremteni a termelésben. s ezzel a munka legmagasabbfokú termelékenységét mozdítja elő. Ez az az út, amelynek helyes szabályozása segíti elő a szocializmus építését. Ez pedig nem más, mint a munkajogviszony tárgya, melynek a szocializmus elveiből folyó követelményeknek megfelelő szabályozása döntően hozzájárul az eredmény biztosításához, az egyéni és társadalmi érdek összhangjának megteremtéséhez.

A munkaviszony tárgyának helyes meghatározása tehát nemcsak elméleti, hanem egyben fontos gyakorlati kérdés, illetőleg feladat is. Ha a problematika mélyére tekintünk, nyilvánvalóvá válik előttünk, hogy a kérdés kapcsán különös erővel érvényesül az elmélet és a gyakorlat egysége. Gyakorlatilag ugyanis fontos következményekkel jár az az elméleti megállapítás, hogy a munkajogviszony tárgya az eredmény elérésére törekvő emberi magatartás. Felhívja továbbá a figyelmet „a legfőbb érték az ember” elvének gyakorlati megvalósítására, a munkafeltételek helyes szabályozásának és gyakorlati alkalmazásának döntő fontosságára,²⁸ mert ez szoros kapcsolatban van a munka termelékenységének rendszeres emeléséért folytatott küzdelemmel,²⁹ az eredménnyel, a tervek mikénti teljesítésével (az új technika és az élenjáró technológiai eljárások alkalmazása, a helyes munkadíjazási politika, a munkafegyelem megteremtése útján az életszínvonal állandó emelkedésének biztosítása stb.). Ebből következik, hogy a dolgozó munkafeltételeit úgy kell megállapítani, illetőleg jogilag szabályozni, hogy a munkához való új szocialista viszony kialakítása, megszilárdítása és elmélyítése, valamint a munka termelékenységét emelő munkaszervezés csakúgy, mint a munkavédelem intézményes megteremtése minél nagyobb eredmények elérésére serkentse és segítse a dolgozót. Tegye lehetővé számára képességeinek teljes kifejtését és ezzel munkateljesítésének legnagyobbmértvű eredményességét.

A munkajogviszony tárgyának megfelelő szabályozása éselekvően segíti az új kormányprogramm gyakorlati érvényesülését, a szocialista termelési viszonyok, társadalmi rendünk anyagi alapjainak teljes kifejlődését, és a szocializmus Sztálin által feltárt gazdasági alaptörvényének³⁰ megvalósulását.

JEGYZETEK

¹ Marx—Engels: Válogatott Művek, Szikra, 1949, I. köt., 339. l.

² D. M. Genkin: A szovjet polgári jog, I. köt., Bp., 1952, 85. l.

³ D. M. Genkin: id. m. u. a. l. és N. G. Alexandrov: Az állam és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó sztálini tételek világánál. Megjelent a Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1951, 9. sz., Ford. megjelent a Jogtudományi Közöny 1951, 12. sz., 714—722. l.

⁴ D. M. Genkin: id. m. u. o. és N. G. Alexandrov: Az állam és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó sztálini tételek világánál. Megjelent a Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1951, 9. sz., Ford. A Jogt. Közl. 1951, 12. sz., 714—722. l.

⁵ V. ö. N. G. Alexandrov: Szovjetszkoje Trudovoje Pravo. Moszkva, 1949, 64. l. és C. A. Jampolszkaja, aki a jogviszony megjelölésére „a materializált” társadalmi viszonyok jelzőt használja. A jogszabályról és a jogviszonyról. (Megjelent a Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1951. évf. 9. sz., 33—45. l. Az Állam és Jogtudományi Intézet fordítása: 16. l.)

⁶ V. ö. N. G. Alexandrov: id. m., 22. l.

⁷ „A polgári jogképeség és a polgári alanyi jogok kölcsönös viszonyáról.” Megjelent a Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1949, 8. sz., (30—37. l.) 33. l.

⁸ D. M. Genkin: i. m., 86. l.

⁹ Mt. 14. §.

¹⁰ V. ö. P. A. Sarija: A kommunista erkölcs néhány kérdése, Bp., 1951, 59. l.

¹¹ A. Ljapin: A munka a szocializmusban, Szikra, 1952, 6. l.

¹² A munkajogviszonybeli kötelezettségek ily módon történő osztályozása egyáltalán nem jelent rangsorbeli különbségtételt is. A munkavégzés és a munkafegyelem megtartásából álló egységes kötelezettséget azért nevezük főkötelezettségnek, mert ez alkotja gerincét a jogviszonybeli kötelezettségeknek, e körül csoportosul valamennyi kötelezettség. S noha a munkadíjfizetési kötelezettség éppen olyan lényeges kötelezettségként jelentkezik a munkáltató oldalán, mint a munkavégzés és a munkafegyelem megtartásának egységes kötelezettsége a dolgozó oldalán, mégis, mivel a munkabérfizetésnek — rendszerint — előfeltétele a munkavégzés, ezért ezt főkötelezettségnek, a munkabérfizetést pedig járulékos kötelezettségnek nevezük. Megjegyezzük, hogy lényegében a munkavégzéshez — éspedig a múltbeli vagy jövőbeli munkavégzéshez — járul a látszólag önállóan érvényesülő munkabérfizetési kötelezettség is. Ilyen pl. a katonai szolgálat, fizetett szabadság, mulasztott, illetve kiesett munkaidő, munkaszünet, tanfolyamra küldés, tanulmányi időkedvezmény stb. címen járó munkabér. Szász hasonló szerkezetéről beszél a kötelmi jogi jogviszony esetében. (A kötelmi jog általános tanai. Bp., 1943, 14. l.)

¹³ V. ö. C. A. Jampolszkaja: id. m., 3. l. és N. G. Alexandrov: A jog lényege. A jog történeti típusainak lényegéhez. Állami Jogi Kiadó. Moszkva, 1950, 95. l. Az Állam- és Jogtudományi Intézet fordítása; 33. l.

¹⁴ A szovjet állam- és jogtudomány kérdései, Bp., 1950, 68. l.

¹⁵ A Munka Törvénykönyve csak a munkások és tisztviselők munkajogviszonyát szabályozza, alapelvei azonban a termelészövetkezeti munkajogviszony tekintetében is érvényesülnek.

¹⁶ „Az egész nép vagyónaként az állam és közületek tulajdona...” A Magyar Népköztársaság Alkotmánya: 6. §-ának kezdő sora.

¹⁷ D. M. Genkin: i. m., 90. l.

¹⁸ Marx: Tőke. I. köt., I. k., 2. kiad., Szikra, 1949, 192. l.

¹⁹ Marx: i. m., 195. l.

²⁰ A tárgy és tartalom kifejezést azonos értelemben használták, és mindkettőt a szolgáltatásban jelölték meg: Savigny: System. I. k., 343. l.; Römer: Die bedingte Novation, I., 23. és 25. l.; Puchta: Pandect. II. k., 324. §; Dernburg: Lehrbuch I. k., 62. l.; Zeiller: Comment. III. k., 1. l.; Wenzel: A magyar magánjog rendszere. II. kiad., I. köt., 431. l. és II. köt., 193. l.; Suhajda: A magyar polgári anyagi magánjog rendszere II. kiad., 206. l.

²¹ Tartalom és tárgy között különböztettek: Windscheid: aki a jogviszony tartalmát az adós akarati alávetettségében, tárgyát pedig abban a cselekményben látta, melyet az adós teljesíteni köteles (Lehrbuch, I. köt., 90—92. l. és II. köt., 1—7. l.); Brinz: a kötelem tárgyaként az adós személyét, tartalmaként pedig az adós cselekvését szemlélte (Begriff der Obligation. 13. és köv. l.). — Sággy Gyula nézete szerint, minthogy a kötelem az adós akarata felett létesít bizonyos irányú jogi uralmat, ennél fogva annak tárgya nem lehet egyéb, mint az adósnak az akarata, a kötelem tartalma pedig annak követelhetése, hogy az adós teljesítsen. (A kötelmi jog általános elmélete. Bp., 1877, 15., 17. és köv. l.); Katona Mór a Brinz-féle tan álláspontját fogadta el, amikor azt mondotta, hogy a kötelmi viszony olyan jogi kötelék, amely az adóst kötelezi szolgáltatásra, ezért a kötelem tárgyát nem lehet okszerűen másban találni, mint az adós személyében (Magyar Magánjog, szerk. Fodor A., III. köt., Kötelmi jog).

²² V. ö. Fodor: Magyar magánjog. Katona M.: Kötelmi jog. Budapest, 5. l. „Mivel a kötelmi viszony, mint vinculum juris, jogi kötelék, az adóst köti, kötelezi a szolgáltatásra, az adós kénytelen annak eleget tenni, azért a kötelemnek tárgyát nem lehet okszerűen másban találni, mint az adós személyében.”

²³ Ágoston Péter haladó szellemű burzsoa jogi író kifejti, hogy a szolgáltatási szerződést kötő ember bizonyos munkára vállalkozik, de magát bérbe nem adja. A jog és törvény minden erőszakossága hiábavaló, az emberi jog és méltóság elismerését megakadályozni nem tudhatja. (A szolgáltatási szerződés fogalmához. Grosschmid-Emlékkönyv, Budapest, 1912, 1—19., 17. l.)

²⁴ Álláspontját a Moszkvában, 1950-ben megjelent Szovjetszkoje Grazsdanszkoje Pravo című tankönyvben (megjelent magyarul „A szovjet polgári jog” címmel 1952-ben, IV. fej., 88—91. l.) fejti ki.

²⁵ A Szovjet Állam és Jog c. folyóirat 1951. évi 3. számában „A jogviszony tárgyának kérdéséhez a szovjet polgári jogban” című dolgozatában, tehát a Genkin-féle álláspont publikálását követőleg fejtette ki nézetét.

²⁶ Jhering szerint is: „...bei jeder Handlung wollen wir nie sie selber, sondern nur ihre Wirkung auf uns. Das heisst aber mit anderen Worten: wir wollen bei der Handlung nur den Zweck. (Der Zweck im Recht. I. Bd, Leipzig, 1877. 13. l.)

²⁷ Kétségtelen, hogy legtöbbször a kötelezettségek nincsenek kimerítve a főkötelezett valamely alanyi magatartásával, hanem tárgyilagos eredményre is irányulnak, de a főkötelezett a tárgyilagos eredményre, mint tőle származóra van kötelezve. V. ö. Glosszák. Grosschmid, II. 671. l.

²⁸ Ennek a kérdésnek részletes kifejtése kívül esik e tanulmány feladatkörén.

²⁹ Ez a legfontosabb feltétele a szocialista termelés növekedésének és tökéletesedésének. A Szovjetunió termelésének fejlesztésében elért eredmények alapja a munka termelékenységének szakadatlan emelkedése. Így pl. 1940-től 1951-ig az ipari termelés 50%-ot elért növekedéséből 70% származott a munka termelékenységének növekedéséből. V. ö. G. M. Malenkov: A KB beszámolója az SZK(b)P XIX. kongresszusának. Társadalmi Szemle, 1952, október (VII. évfolyam 10. szám), 994. o. és köv. oldalak.

³⁰ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, Budapest, 1952, 41. l.

Az eladói kellékszavatosság szabályozásának első megjelenése a római jogban

Az árutermelés és áruforgalom problémáit is tárgyaló sztálini közgazdaságtudományi mű a romanisztika figyelmét a római áruforgalom kialakulásának vizsgálatára irányítja. Ezzel mintegy feladatává teszi annak felderítését, hogy a római jog rendszere hogyan tükrözi vissza azon termelési viszonyokat, amelyek a római áruforgalmat létrehozták és alakították, másrészt annak vizsgálatát, hogy e termelési viszonyok által meghatározott árucseréjog hogyan szilárdítja az őt létrehozó gazdasági alapot. — E feladat csak széleskörű, részletekbe menő kutatómunka alapján oldható meg. Tanulmányunk célja is ehhez képest csak egy ilyen vonatkozású részletkérdés vizsgálata lesz.

A római áruforgalmat létrehozó termelési viszonyok a jogi felépítményben legélesebben az árucseréforgalom alapügyletének: a vételnek szerkezetében tükröződnek. Azon osztályerők harca viszont, amelyek a római vétel szabályozásánál közrehatottak, talán legjobban az eladói kellékszavatosság intézményének fejlődésében kísérhető figyelemmel. Különös élességgel jut kifejezésre az osztályerők harca ez intézmény keretében az intézmény fejlődésének kezdeti szakaszában, az áruforgalom kezdetén. Nem lehet tehát érdektelen az eladói kellékszavatosság intézményének vizsgálata a patriarchalis rabszolgaság korában, tehát azon időben, midőn a naturálgazdálkodás rendszerében megjelennek az árucseréforgalom első formációi.

Az eladói kellékszavatosság kérdésével a polgári történeti romanisztika részletesen foglalkozik,¹ s nem mellőzi az eladói hibaszavatosság ez esetére vonatkozó joganyagnak a történeti fejlődés síkjában való bemutatását sem. E történeti fejlődés vázolásánál azonban a jelenségek végső, alapvető, valódi okainak feltárását hiába keressük. A polgári történeti romanisztika meg sem kísérli azt, hogy magyarázatot adjon e jogfejlődésben mutatkozó döntő ellentmondásokra, így elsősorban arra, hogy a jogszabályok e jogfejlődés kezdetén is már bizonyos javak vételénél az eladó, más javakénál pedig a vevő helyzetét privilegizálták. Ez viszont arra mutat, hogy e romanisztika nem kívánja e jelenségek valódi okait feltárni.

A jogviszonyok, melyekben lényegében „az embereknek a termelés folyamán kialakuló egymáshoz való viszonyai”² jutnak kifejezésre, „nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem ú. n. általános fejlődéséből, hanem az anyagi életviszonyokban gyökereznek”.³ Ha tehát a jogszabályok eredetét akarjuk vizsgálni, le kell nyúlnunk az anyagi életviszonyokig, a termelési viszonyokig. E termelési viszonyok viszont a római rabszolgatársadalomban — mint a többi kizsákmányoló társadalmakban is — „az uralkodás és alávetettség viszonyai”.⁴ A polgári romanisztika tehát azért nem nyúl le a jogfejlődés egyes jelenségeinek eredetéig — s ha ilyesféle kísérletet tesz is az adott intézménnyel kapcsolatban, ezt csak eklektikusan, az összefüggések kimu-

tatásának mellőzésével teszi³ — mert ez esetben a jelenségek osztályokainak feltárása elkerülhetetlenné válnék.

Tanulmányunk célja a fentiekhez képest kimutatni azt, hogy az eladói hibaszavatosság fent említett esete milyen formában nyert először jogi szabályozást, a szabályozásban mutatkozó ellentmondások hogyan függtek össze a római osztályharc akkori állásával, s hogyan vált a jog e látszólag kis jelentőségű, valójában azonban komoly horderejű kérdésben harci eszközzé az uralkodó osztály kezében.

I. Az eladói kellékszavatosság első szabályozásának időpontja a római jogban

A kérdés taglalásánál a XII t. törvény anyagából kell kiindulnunk. Nehézséget jelent az, hogy a törvény szövegének vonatkozó részei — ellentétben a perjogi, vagy öröklési jogi szabályokkal — nem állanak rendelkezésünkre idézetek formájában az egyes auktoroknál, s így kiindulási pontul mindössze Cicero egy, a XII t. törvény tartalmára való utalását választhatjuk, mint közvetett adatot, abbéli vizsgálódásunknál, hogy ismerte-e a XII t. törvény a fizikai hibákért való eladói szavatosságot, s ha igen, azt általános érvényre szabályozta-e, avagy az eladó ezirányú felelősségét csak bizonyos esetekre korlátozta. E ciceroi szövegrész szerint (amely a mancipatio útján való telek-eladás esetében az előírt szövegbe felvett valótlan eladói nyilatkozattal kapcsolatos eladói felelősségről szól):

„Nam cum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupatae, quae qui infitatus esset, dupli poenam subiret...” (De off. 3. 16. 65.).

A kitétel kétségkívül arra látszik utalni, hogy a XII t. törvény szerint a mancipatiós aktus keretében elhangzottak (nuncupatio) során kifejezetten ígért tulajdonságokért tartozott az eladó felelősséggel, s ha nem állt helyt az ígéletben foglaltakért, úgy poena dupli sújtja őt. Így értékeli a kérdéses szövegrészt Novickij⁶ is, midőn rámutat arra, hogy a ciceroi idézetből kitűnőleg a XII. t. törvényben az az elv érvényesült, hogy elegendő, „ha az eladó olyan minőségű dolgot szolgáltatott, amilyen minőségűt kifejezetten megígért. A kérdéses ígélet nemteljesítése esetén az eladó büntetésképpen kétszeres mértékben felelt”.⁷

Monier⁸ szerint az idézett szövegrészt megelőző és az azt követő mondat, valamint a fent idézett mondat összefüggéséből megállapíthatóan a XII t. törvény értelmében az eladó poena dupli terhe mellett felelt a mancipatio alkalmával tett hamis tartalmú állításaiért (t. i. az eladott dolog tulajdonságaira nézve), ideértve az áru hibamentességét szavatoló hamis ígéletet is.⁹

Monier szerint a XII t. törvény alapján „il existait un véritable système de garantie des vices”.¹⁰ Ebből az következik tehát, hogy a XII t. törvény minden mancipatoria alkalmas dolog eladásánál duplumra menő büntetéssel rendelte sújtani az eladót, amennyiben az áru bármilyen tulajdonságára nézve a nuncupatióban mondtak utólag valótlannak bizonyultak.

Haymann¹¹ szerint Moniernek fenti megállapításai, amelyek Cicero kitételét ily mértékben általánosítják, illetve ilyen általánosan értelmezik, aligha lehetnek helytállóak. Azoknak a kereseteknek a száma u. i., amelyek az áru tulajdonságaira vonatkozó hamis állításokat tartalmazó tényállásokra vonatkoznak, s az eladóra nézve poena duplit eredményeznek, egyáltalában nem nagy, hiszen — mint arra Girard is rámutat¹² — „az egyedüli poenalis ke-

resetek, amelyek a mancipatióból erednek: az *actio auctoritatis* és az *actio de modo agri*”. Ha pedig a mancipatióból csupán e két: az *evictio*s felelősségre és a hamis területmérték megjelölésére vonatkozó büntető kereset eredt, úgy aligha valószínű, hogy Cicero kitétele úgy értelmezendő, mint azt Moniernél látjuk, hogy t. i.: a XII t. törvényben a hibafelelősség egész „szisztémája” ki volt dolgozva az árura vonatkozó hamis ígéretek tekintetében. Viszont nem kétséges, hogy Cicero kijelentése nem zárja ki a kérdéses szöveg ilyen kiterjesztő értelmezését sem.

Girardnak¹⁵ az a megállapítása, hogy az *actio auctoritatis* és *de modo agri* az az egyedüli két kereset, „amelyet szem előtt tart Cicero, midőn a hazug eladóra vonatkozó kétszeresre menő büntetésről szól”, a csupán e két keresetet felmutató forrásanyagon kívül Pernicenek¹⁴ az idézett cicerói szövegről adott értékelésére támaszkodik. Pernice u. i., szemben Monier-vel — aki Cicero kitételét, mint jogászi pontossággal szerkesztett megállapítást kezeli¹⁵ — nem téveszti szem elől, hogy Cicero nem volt kizárólag jogász, sőt nem is elsősorban az, s ezért alappal feltehető, hogy a XII t. törvényről mondottakat bizonyos rétori pongyolasággal fogalmazta meg, s így általában többet mondott, mint amit mint jogásznak mondania lehetett volna.¹⁶ Ilyen körülmények között Haymann¹⁷ a legerőteljesebben kétségbe vonja Monier általánosító álláspontját, s leszögezi, hogy a XII t. törvény szerinti eladói hibaszavatosság — amelyre Cicero utal — csupán a mancipatio útján átruházott dolog elperlésének (felelősség az *evictio*ért, mint joghibáért), s a telekmérték hamis megadásának esetére vonatkozik.

Nézzük ezek után a kérdéses cicerói szöveget a maga teljes egészében:

„Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex duodecim tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata, quae qui infitatus esset, dupli poenam subiret, a iuris consultis etiam reticentiae poena est constituta; quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere.” (De off. 3. 16. 65.)

A fentiekből nyilvánvaló, hogy itt Cicero a telekeladásnál a nuncupatioba felvett valótlán tulajdonságokkal kapcsolatos eladói felelősségről beszél. Ha Monier általánosító álláspontját tesszük magunkévá, úgy a fenti szöveggel kapcsolatban nem lehet különösebb megállapításunk, csupán az, hogy Cicero a nuncupatióban foglalt hamis tényállításokkal kapcsolatos eladói felelősséget e helyütt a telekvétellel kapcsolatosan említi. Ha azonban Haymann Girard nézetére támaszkodó álláspontjának szemszögéből indulunk ki, úgy fel kell tennünk a kérdést, vajjon a forrásanyagban fellelhető két — a nuncupatióban tett hamis tényállások folytán poena duplira irányuló — igény közül melyikre vonatkozott a cicerói kitétel. Haymann¹⁸ a szöveg azon részére támaszkodva, hogy: „a iuris consultis etiam reticentiae poena est constituta”, úgy gondolja, hogy miután itt Cicero arról beszél, hogy a jogtudósok a hamis elhallgatás esetére is megállapították a XII t. törvényben írt poena duplit, valószínűleg idegen dologi jog (*servitus*) elhallgatása esetére szóló büntetésről van szó; a szöveg tehát utóbb az *edictum* szerint az *actio auctoritatis*sal érvényesíthető igényt tárgyalja, ingatlanvétellel kapcsolatban. Ez az álláspont mindenesetre tetszetős, mert ha a szöveget jogászilag olyan pontosnak tekintjük, mint amilyennek azt Monier látja, kétségtelen, hogy a „reticentia” kitételnek nem sok értelme volna az *actio de modo agri* vonatkozásában, hiszen itt lényegében arról van szó, hogy a nuncupatióban a valóságnak meg nem felelő területmértéket jelölnek meg, mint a telek tulajdonságát, a hamis mérték kinyilvánítása pedig nem egyenlő a valódi mérték elhallgatásával. Ha azonban elfogadjuk

Pernicenek azt a nézetét, amely szerint Cicero a szöveg megszerkesztésében inkább a szónoki lendület, mintsem a jogász precizitás vezette (s egyébként ez Haymannak is az álláspontja), úgy — miután tudjuk, hogy az *actio auctoritatis* valamennyi *res mancipi*re (ingóra, ingatlanra) vonatkozik, míg az *actio de modo agri* természeténél fogva kizárólag ingatlanra — alappal feltehető, hogy miután itt kifejezetten telek-mancipatio kapcsán tett valótlán állítások miatt az eladót sújtó *poena dupli*ról van szó, Cicero a szöveg szerkesztésénél elsősorban erre a *poenalis* keresetre gondolt, s csak szónoki pongyolaságból vetette közbe a büntetendő „*reticentia*”-val kapcsolatos tudósítást, mint feltehetőleg az *evictio*-szavatosságra való utalást. E nézetet látszik feltehetőleg megerősíteni az is, hogy Cicero az első mondatban kifejezetten „*de iure praediorum*”-ról szól, tehát az ingatlanjogról.

Nézzük azonban tartalmilag Monier általánosító álláspontját. Az ő felfogása szerint Cicero szövegéből az olvasható ki, hogy a XII t. törvény az eladó általános felelősségét állapította meg mindazon esetekre, midőn a nuncupatióban valótlán tényállításokat tesznek az ügylet tárgyának tulajdonságai tekintetében. Ez lényegében azt jelenti, hogy ha a vevő a forgalmi életben elég járatos és körültekintő volt ahhoz, hogy a *mancipatio* tárgyának idegen jogoktól, valamint fizikai hibáktól való mentességére vonatkozólag a nuncupatio keretében garanciaalapot teremtsen, úgy semmi meglepetés sem érhet: ha u. i. az állítás utóbb valótlannak bizonyult, a károsodás ellen *ex lege* (a XII t. törvény alapján) a *poena dupli* biztosította őt. A Monier felfogásából levonható megállapítással szemben azonban felvetődik az a kérdés, mi az oka annak, hogy Varro jóval később (i. e. I. század) — mintegy gyakorlati útmutatásul a mezőgazdák részére — közlésezi az állatok, sőt a rabszolgák vételével kapcsolatban szokásos garanciastipulatiók szövegét. Az állatokra vonatkozó stipulatiók között pedig nemcsak az aprómarhákra (kecske, juh, sertés), hanem a *res mancipi*re (*bos domitus*, *servus*) nézve is közöl garanciaformulákat. A *res nec mancipi*re vonatkozólag ez indokolt, hiszen a XII t. törvény Cicero által említett szabályából kifolyólag ezekre nézve nem állott fent az eladó büntetőjellegű szavatossági kötelezettsége. Miért kell azonban külön stipulálni a nuncupatiós nyilatkozaton kívül, hogy: „*illosce boves sanos esse...*” (Varro de r. rust. 2. 5. 10.), vagy a rabszolgára nézve: „*sanum eum esse*” (Varro de r. rust. 2. 10. 5.), ha a nuncupatióban tett hasonló állítás szintén biztosította a *res mancipi* hibamentessége tekintetében a büntetőjellegű garanciát. Erre a felelet nem lehet más, mint az, hogy *res mancipi* fizikai hibáiért a nuncupatióban *poenalis* jogkövetkezményekkel való felelősségvállalás nem volt lehetséges, mert a nuncupatio tartalma alapján a XII t. törvény értelmében csupán a hamis területmértéket megadó telekeladó felelt *poenaliter* a vevővel szemben.

Felhozható fenti érvelésünkkel szemben az, hogy a Varro által regisztrált *res mancipi*re vonatkozó stipulatiós formulák nemcsak az áru fizikai hibáira (betegség), hanem jogi fogyatékoságaira is vonatkoznak (*noxa*), s viszont ezekért — ha e tekintetben az eladó a nuncupatióban nyilatkozatot tett — *actio auctoritatis* alapján felel, tehát mi szükség van e formulákban a „*noxisque praestari*” (Varro de r. rust. 2. 5. 10.), „*noxisque solutum*” (Varro de r. rust. 2. 10. 5.) kifejezések felvételére. Érvelésünkkel szemben ez az aggály alaposnak látszik, hiszen így azt is lehet mondani, hogy nemcsak a jogi fogyatékoságokkal, hanem az áru rejtett fizikai hibáival kapcsolatban is kettős garancia állhat fenn a vevő javára (a Monier-féle álláspont szerint): egy a nuncupatióban tett valótlán nyilatkozat *poenalis* következményei folytán, egy pedig a stipulatio alapján. Nézzük meg azonban, hogy lényegében mi az alapja az *actio auctoritatis*sal érvényesíthető *evictio*s felelősségének. A római jog arra

kötelezte az eladót, hogy a dolog birtokát a vevőre ruhazza (*vacuum possessionem tradere*), s egyben gondoskodik arról, hogy az a dolgot meg is tarthassa (*praestare rem habere licere*). A Varro által megadott formulák az aprómarhákkal (*res nec mancipi*) kapcsolatban mindenütt felveszik a „*habereque recte licere*” kifejezést,¹⁹ ezzel szemben ez a kitétel, amelyre az *actio auctoritatissal* perelhető garancia irányul, következetesen hiányzik az ígésállatok és a rabszolgák vonatkozásában közölt formulákból,²⁰ s csak egyes joghiányosságokért való példálózó garancianyújtás (*noxisusque praestari*) található ott. Az a körülmény, hogy az alapvető: a birtoklás lehetőségének körülbástyázására szolgáló garanciára való utalás (*rem habere licere*) az utóbbi két *res mancipi*re vonatkozó *stipulatio*formulából hiányzik, csak úgy magyarázható, hogy azt oda felvenni nem is volt szükséges, hiszen a vevőnek módja volt felhívni az eladót, hogy a *mancipatio* keretében tegyen ígéretet arra, hogy az árut ő békésen fogja birtokolhatni, mert azon másnak semmiféle joga nincs; ha ugyanis ez az állítás valótlanak bizonyult, az eladót — a vevőnek a *mancipatio* ügyletére támaszkodó igénye folytán — *poena dupli* fogja sújtani. A *noxa-mentesség*ért való felelősségvállalás viszont, amely a két *res mancipi*re vonatkozó formulában fellelhető, semmiképpen sem jelenthetett generális biztosítást az *evictio* ellen, hiszen ez esetben a *stipulatio* alapján pl. a *boves domitinél* csak a *noxa* jogán evinkáló személlyel szemben kapott a vevő biztosítékot, de nem például a tulajdon jogcímén elperlővel szemben.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a XII t. törvény szerint a *mancipatio* keretében a *nuncupatio*ba ígéret volt felvehető arra nézve, hogy a vétel tárgyát képező dolgot más joga nem terheli (*uti optimus maximus*²¹), s az eladott ingatlan ígért nagysága megfelel a valóságnak (*modus agri*). Mindez pedig olyan hatállyal, hogy amennyiben az e körülményekre vonatkozó tényállások valótlanak bizonyulnának, a vevőnek az előd joga = *auctoritas*, vagy az ingatlan területmértéke = *modus agri* tekintetében jelentkező csalódása folytán az egyik vagy másik tényállásra alapított, a *duplumra* menő bírságkövetelésben realizálódó büntető igényt lehetett érvényesíteni. (Megjegyzendő azonban, hogy úgy az „*a. auctoritatis*”, mint a „*de modo agri*” elnevezés a *praetori edictum*ból származik, u. i. az ezek útján érvényesített igények — mint arra *Pernice*²² is rámutat — *legis actio*k által voltak a XII t. törvény megalkotásának korában realizálhatók.) Bármilyen más természetű ígéretet foglalnak bele a *nuncupatio*ba, ebből a XII t. törvény alapján a *mancipatio*ra alapított, *duplumra* menő *poenalis* igény nem származik. A fenti kétféle toldalékon (*leges mancipii*) kívül a *nuncupatio*ba csak olyan kitételek voltak felvehetőek, amelyek nem ellenkeztek a *mancipatio* mibenlétével, szerkezetével (amelyek összefértek a készvételi jelleggel; nem fért össze azzal pl. az idő és feltételtiltás stb.). S ha a *mancipatio*s vételhez egyéb megállapodásokat kívántak fűzni, azoknak külön kötelező alapot kellett teremteni (*stipulatio* útján).²³ Amennyiben tehát az eladó állítása alapján a *nuncupatio*ba vett, s a területmértékre nézve a vevő terhére érvényesülő hamis tartalmú kitétel az eladott telek rejtett fizikai hibájának tekinthető, úgy megállapítható, hogy a XII t. törvény a közvetlen az átruházási ügyletből folyó fizikai hibákért való eladói szavatosságnak csak ezt az egyetlen esetét ismerte.

— A közvetlen a *mancipatio*ból származó, dologhibákért való eladói felelősség ezen egy esetén kívül a XII t. törvény nem szól más lehetőségről, amelynek alapján az eladót szavatosság terhelné az áru fizikai hibáiért. Ilyen

körülmények között azonban a vevő — eltekintve az ingatlanvételtől — teljesen ki lett volna szolgáltatva az eladó kénye-kedvének, ez pedig teljesen megbénította volna azt a még kismérvű kereskedelmi forgalmat is, ami az akkori Rómában lebonyolódott. A Varro által említett stipulatioformulák, amelyek tárgyakat tekintve, szorosan kapcsolódnak a földműveléshez és állattenyésztéshez, meggyőznek azonban arról, hogy a forgalmi élet stipulatio igéretke közbeiktatásával tette a kereskedelmi forgalmat kockázatmentesebbé; s hogy ezek a mezőgazdasági érdekű stipulatioformulák nem Varro idején keletkeztek, hanem akkor már régen ismeretesek voltak, azt valószínűsíti egyrészt a Varrónál közölt kijegecesedettnek tekinthető szöveg, valamint a gazdasági szükségszerűség is, hiszen e formulák tárgyát képező gazdasági javak a XII t. törvény idején már a szabad forgalom tárgyai lehettek, mint arra a XII t. törvény öröklési jogából levont tanulságokból következtetni lehet.²⁴

Amennyiben pedig ez így van, úgy az antinoei Gaius-törredék alapján határozottan állíthatjuk, hogy a XII t. törvény idején megvolt a lehetősége a stipulatio alapján való garanciavállalásnak, hiszen a törvény ismerte a stipulatio-t. („... sicuti lex duodecim tabularum de eo, quod ex stipulatione petitur.” Gai. 4. 17. a-ba beillesztve.)

A XII t. törvény szerint tehát a vételtárgy fizikai hibáiért való eladói felelősség egy esetben magából a vételi ügyletből keletkezett, míg más esetekben azt a vételi ügyleten kívül, ünnepélyes szóbeli ígértben kifejezésre jutó eladói garanciavállalás alapította meg.

* * *

Feladatunk ezekután annak a kérdésnek a taglalása, hogy az eladói szavatosság említett formái mikor jelenhettek meg a római jogban.

A kezdetben legis actionalis úton, majd a praetori edictumban felvett actio de modo agri útján érvényesíthető poenalis jellegű garanciafelelősség, a ciceroi kitétel fenti magyarázata értelmében a nuncupatoria támaszkodik. A hamisan megadott telekmértékért, mint az áru rejtett fizikai hibájáért való eladói szavatosság tehát magára a mancipatio ügyletére támaszkodik, annak tapadéka, s anélkül e poenalis felelősségről szó sem lehet. Ilyen körülmények között elvileg megvolna a lehetősége annak, hogy az eladói hibafelelősség e formáját olyan régi keletűnek tekinthessük, mint magát a mancipatio ügyletét, amely pedig egykeletű az aes rude — XII t. törvény megalkotását századokkal megelőző — behozatalával. Az utóbb az actio de modo agri útján realizálható eladói hibaszavatossági felelősség, azonban, habár nem is nagymértékű, de fokozatos kialakulásban levő ingatlan adás-vételi fogalmat feltételez, s így igen kérdésessé válik az, hogy egykorú lehet-e ez a poenalis hibaszavatosság magával a mancipatio ügyletével.

A mancipatio tárgyai: a res mancipi, azaz — az Ulpianus (Fragm. 19. 1.) és Gaius (2. 15.) által adott útbaigazításokból megállapíthatólag — az itáliai telek, a mezői telki szolgalmak, a rabszolgák és igásállatok,²⁵ a ma is általánosabbnak tekinthető felfogás szerint. Hogy mégis e gazdasági javak közül mi lehetett legelőször a mancipatio tárgya, e kérdésre a római gazdasági élet fejlődésének ismerete, összevetve e javak ősi elnevezésével, adhat némi útbaigazítást. A XII t. törvénynek az öröklési rendet szabályozó tételei a vagyon két kategóriáját különböztetik meg: a familiat és a pecuniat. A familia kifejezés a „famulus” (házi rabszolga) szóból ered, s jelenti az egy ember tulajdonában álló házi rabszolgák összességét, de nem egyúttal a házközösség szabad tagjainak körét is.²⁶ A pecunia minden kétséget kizárólag az állatfogalom meg-

jelölésére szolgál.²⁷ A familia és pecunia szavaknak etimologizálása és jelentésüknek vizsgálata rávezet bennünket arra a nagyon valószínűnek látszó feltevésre, hogy a római család, amelynek keretében, mint bölcsőben a római magántulajdon kialakul, legfontosabb gazdasági javaknak először a rabszolgát, valamint az állatokat tekintette, azaz a famulust és a pecust, mert ezek száma döntötte el a római család, illetve paterfamilias gazdasági, tehát hatalmi súlyát. Kézenfekvő ennek folytán, hogy a mancipatio első tárgyai a rabszolga és — mint a res mancipi tárgyainak klasszikus felsorolása mutatja — az állatállományból az ígásbarom lett. Kérdés azonban, hogy a föld nem volt-e kezdetül tárgya a mancipationak? E kérdésre a vagyon két kategóriájának megjelölésére szolgáló két szó etimologizálása alapján nemmel kell felelnünk, de ugyanazt a feleletet adják a római gazdasági élet fejlődésére nézve rendelkezésünkre álló történeti adatok.

A nemzeti közös földek felosztása tekintetében az első jelentős lépés az ú. n. Servius Tullius-féle alkotmány életbeléptetését megelőzően kellett, hogy megtörténjék, t. i. az a körülmény, hogy Romulus rex — a monda szerint — minden polgárnak két iugerum területű „praedium parvulum”-ot (Varro de r. rust. 1. 10. 2.) hasított ki a nemzeti földekből, arra mutat, hogy ez a belsőség céljait szolgálta, míg a többi földek, az ú. n. határ továbbra is a nemzeti közös tulajdonában maradt.²⁸ E földek jelentős részének további felosztása csak lényegesen később következhetett be, és pedig — jöllehet a monda az említett alkotmányt Servius Tullius rexnek tulajdonítja — valószínűleg a köztársasági korban; az újabb irodalom t. i. felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti földek nagy részének felosztása az i. e. 495. évet megelőzőleg, tehát hozzávetőleg a királyság megszűnésének idejében megy végbe a hagyomány szerint,²⁹ tehát a Servius Tullius-féle alkotmány, amelynek vagyoni censusa eredetileg a földtulajdon szerint igazodik, csak ezt követően léphetett életbe. Ez időtől kezdve tehát a római polgár már nemcsak az örökletes házas belsőséget bírta tulajdonul, hanem magántulajdonába ment át a nemzeti közös földekből kihalított földdarab is, míg a maradék nemzeti földeken — megszűnván azoknak, mint szántóknak közös megmunkálása — a nemzetséghöz tartozó családok legeltethették állatállományukat. A földforgalom megindulása tehát — természetesen csak egész minimális mértékben, hiszen a földek egy része még osztatlan nemzeti földként a gens hatalmában volt, a meghódított területek felett pedig csak használatot szerezhettek a befolyásosabb családok (ager publicus) — a fentiekhez képest feltehetőleg csak az ú. n. királykor végére tehető, s ebből következik az, hogy a hamis területmértéknek a vevő kárára történő megadása esetére poenalis jelleggel érvényesíthető eladói szavatosság kialakulása, tehát a mancipatio hatályának ezirányú bővülése sem következhetett be hamarabb.

— A fizikai hibákért való eladói szavatosságnak a mancipation kívül eső alapja — mint arra a fentiekben rámutattunk — az eladói stipulatio útján történt garanciavállalás volt.

A stipulationak, az ősi verbalcontractusnak eredete homályba vész. Azon körülmény alapján azonban, hogy a stipulatioformulákban esetleg felismerhetők a promissorius eskü halvány emlékei³⁰ — s erre utal a szakrális színezetű „spondere” igének a használata is³¹ — feltehető, hogy ez az ügyleti forma gyökereiben az ősi szakrális jogba nyúlik vissza, tehát Róma kialakulásának legendás idejébe. Ha ebből a feltevésből indulunk ki, úgy a stipulatio útján való garanciavállalás első megjelenésének szempontjából azt a kort kell, hogy figyelembe vegyük, amelyben a világi jognak a szakráljogtól való elválása meg-

indul, tehát azt az időt, midőn a stipulatio keretében tett ígéret már világi joghatályt nyer. A kérdéses időpontra általános érvényű feleletet alig adhatunk, s csak bizonyos sarkalatos jogintézményekkel kapcsolatban következtethetünk arra. Figyelemreméltóak lehetnek e tekintetben Kaser³²-nek a ius patronatus és a patria potestas intézményére vonatkozólag eszközölt, s meggyőzőnek mutakozó kutatásai. Ezekből megállapíthatólag a ius patronatus a köztársasági kor legelején már feltétlenül világi jogintézménnyé vált, s e folyamatnak a patria potestas tekintetében is már a XII t. törvényt megelőző időben meg kellett indulnia.³³ Ilyen körülmények között alappal következtethetünk arra, hogy a két államforma változásának idején a stipulatio is világi joghatályt nyerhetett már, s ehhez képest az abban a vételtárgy bizonyos fizikai tulajdonságaira vonatkozólag esetleg már tett garanciavállalás érvényesíthetővé vált.

A stipulatio eredetével kapcsolatban azonban egy határozott adatunk van, és pedig az, amit az antinoei³⁴ Gaius-szöveg szolgáltat. E szerint a XII t. törvény a stipulatiót már ismerte. Ha ebből indulunk ki, s emellett akár elfogadjuk a szakrális eredetről vallott nézetet, akár Mitteisre³⁴ támaszkodva elvetjük azt, mindenképpen két feltevésünk lehet, és pedig vagy az, hogy a stipulatio ügyletét a decemvirek hozták be (vagy ruházták fel világi hatállyal), vagy pedig — mivel a XII t. törvény általában a korabeli szokásjogot rögzítette — az már ezt megelőzőleg keletkezett (vagy vált világi joghatályúvá).

Az említett Gaius-szöveg szerint (177—203. sorok, beillesztve Gai. 4. 17. a.) a stipulatióból származó követelések a községmegosztási követelésekkel együtt a legis actio de iudicis seu arbitri postulationem keretében voltak érvényesíthetők. A szövegnek a stipulatio-ra vonatkozó része szerint:

„...que leg...act...restitutum est. Per iudicis postulationem agabatur si qua de re ut ita ageretur lex iussisset, sicuti lex XII tabularum de eo quod ex stipulatione petitur.” (177—184. sorok.)

A mai általánosan elfogadott irodalmi felfogás szerint a legis actio per iudicis seu arbitri postulationem a XII t. törvény korának alkotása, feltétlenül a legis actio sacramento után képződött ki, s minden valószínűség szerint a decemvirektől származik. Hogy e legis actio megteremtése előtt milyen kereseti formában érvényesült a stipulatióból származó követelés, ha a stipulatio már korábban is használatos ügylet volt, nem tudjuk.³⁵ Egy azonban kétségtelen, t. i.: hogy az áru tulajdonságainak meglétét biztosító ilyen stipulatiós garanciavállalásból eredő követelések, amelyeknél sokkal inkább „szakértői beavatkozást, mintsem egy jogkérdés eldöntését”³⁶ igénylő eljárásra volt szükség, természetüknél fogva sokkal inkább a legis actio per iudicis seu arbitri postulationem alakjában voltak megfelelően érvényesíthetők, mintsem a sacramentum forma keretében. Ilyen körülmények közt — ha magunk is arra az általános álláspontra helyezkedünk, hogy a iudicis seu arbitri postulationem legis actio a decemvirek alkotása — igen kézenfekvőnek látszik annak a feltevése, hogy ez lévén az először alkalmas performa a fizikai hibákért való stipulatiós garanciavállalásból származó követelések érvényesítésére, az ilyen természetű garanciavállalások stipulatiós formában először a XII t. törvény korában jelentkezhettek. Ezt látszik megerősíteni az a körülmény, hogy a gazdasági javak adásvételi úton való forgalma — tekintettel a cseregazdaság lassú felszámolódására,³⁷ s a pénzgazdálkodás általánossá válásának lassú folyamatára — a XII t. törvényt megelőző korban aligha nevezhető fejlettnak, s így a vételi forgalom bizonyos fejlettségi fokot már feltételező fizikai hibákért való

garanciavállalási rendszer kiépítése sem indulhatott meg a XII t. törvény megalkotását jóval megelőző időben.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az áru fizikai hibáiért való eladói szavatosság kialakulásának első jelei legkorábban a köztársasági kor elejétől a XII t. törvény megalkotásának időpontjáig terjedő időben mutatkoznak.

II. Az actio de modo agri

Az általános irodalmi felfogás (Girard, Haymann) szerint — mint a fentiekben kifejtettük — mancipatioból származó és a vételtárgy tulajdonságaira nézve a nuncupatióban történt kijelentésre alapított poenalis eladói felelősségnek két esetét ismeri a római jog, éspedig azt, amely az actio auctoritatis és amely az actio de modo agri útján érvényesíthető.³⁸ Az értekezésünk problémakörébe tartozó actio de modo agrira nézve közvetlen utalást a forrásokban két helyütt találunk. Ezek az actio de modo agrit a maga feltehetően eredeti szerkezetében tükröztetik, míg az e keresetre utaló többi helyeket csak az interpolatio-kutatások révén lehetett felszínre hozni, amennyiben a justinianusi jog e keresetet éppúgy nem ismeri, mint az annak alapját képező ügyletet: a mancipatiot, s a valamikor az actio de modo agri érvényesítésének alapjául szolgáló tényállásból: a hamis területmérték megadásából származó vevői kárkövetelést az actio emti útján tette érvényesíthetővé. E változtatás interpolációs végrehajtása — bizonyos szerkezeti módosításoktól eltekintve — általában az actio emtinek a de modo agri actio helyébe való beiktatása által történt.

A két eredetinek tekinthető forráshely, amely az általános felfogás szerint e kereset szerkezetét megfelelően tükrözteti Paulus: Sententiarum libri-ben lelhető fel, a következőkben:

„Quaedam actiones si a reo infitientur, duplantur, velut iudicati, depensi, legati per damnationem relictī, damni iniuriarum legis Aquiliae, item de modo agri, cum a venditore emptor deceptus est.” (l. 19. l.), —

valamint:

„Distracto fundo si quis de modo mentiat, in duplo eius quod mentitus est officio iudicis aestimatione facta convenitur.” (2. 17. 4.)

A két forráshely egyértelműleg juttatja kifejezésre az eladó duplumra menő poenalis felelősségét a hamis területmérték megadása esetére, de ellentét van köztük a felelősség előfeltétele tekintetében, mert míg az előbbi hely szerint csak az alperes tagadása esetén érvényesíthető vele szemben a poena dupli, a másik hely szerint az alaptényállásra támaszkodva enélkül is érvényesíthető. Ez az elmélet éles vitát idézett elő a romanisztikában (Huschke, Rudorff). B e c h m a n n³⁹ véleménye szerint az ellentmondást az okozza, hogy a területmértékkereset szerepe az első szövegben interpolatio beiktatás eredménye. Ezt a nézetet fogadja el L e n e l,⁴⁰ valamint G i r a r d⁴¹ is. M o n i e r⁴² ezzel szemben arra támaszkodva, hogy ez a forráshely az első fejezetünkben taglalt ciceroi forráshellyel teljesen egybehangzani látszik (Paulus: quaedam actiones, si a reo infitientur, duplantur, — Cicero: quae qui infitatus esset, dupli poenam subiret), felteszi, hogy a kérdéses rész nem hamisítás eredménye. Véleményünk szerint, miután a ciceroi szöveg valódisága aligha vitatható, s a két hely összhangja világosnak látszik, Monier nézetét kell elfogadnunk. Egyébként felfogásunk az, hogy a két szövegrész éles szembeállítására nem indokolt, ugyanis az „officio iudicis” kitétel nem szükségképpen ke-

zelendő a „reo infitientur” ellentétéként, hanem úgy értelmezhető, hogy amennyiben az előbbi forráshelyen írt tényállás: az alperes tagadása bekövetkezik, úgy a iudex hivatalból fogja elvégezni a kettővel való szorzás alapjául szolgáló érték megállapítását.

Cicerora támaszkodva tehát mondhatjuk, hogy a poena dupli az eladóval szemben annak tagadása esetén volt érvényesíthető.

Felmerül ezután a kérdés, hogy a területmértékkereset — amely eredetileg valamely legis actio formáját öltötte fel, majd az actio de modo agri-ként jelentkezett az edictumban — mint deliktuális kereset eredetileg milyen tényálláson alapszik.

A tényállás, amelyre a kereset épül, formális és materiális elemeket tartalmaz, amelyek azonban az egységes tényálláson belül elszakíthatatlan kapcsolatban állanak egymással. Materialiter szükséges, hogy az eladó az eladandó telek mértékét magasabban jelölje meg, mint amilyen mérték a valóságnak megfelel, s az erre vonatkozó nyilatkozat — ez a formális elem — a nuncupatio keretében hangozzék el (a vevő szájából az eladó hallgatásával való megerősítés mellett, ami az eladóval korábban történt megállapodásra támaszkodik, vagy az eladó szájából? — vitás!), s a per során az eladó alperes tagadó magatartást tanúsítson.

Kérdés ezután, hogy az eladó jóhiszemősége esetén is fennállott-e területmértékkereset útján való perlés lehetősége. E kérdésre elsősorban a kereset deliktuális jellege kell, hogy feleletet adjon. Ha deliktumról van szó, ez természetesen objektív jogsérelmet és szubjektív vétkeiséget feltételez. Ez általános tételből világosnak látszik, hogy az eladó csak vétkesen tett nyilatkozat alapján felel a hamisan megadott területmértékkel kapcsolatban. Hogyan érvényesül azonban e szabály a gyakorlatban?

A régi civiljog szerint általában, s így ez esetben is — mint azt Pernice kimutatja⁴³ — nem kutatják, hogy a mancipáló vétkes-e vagy sem, hanem „objektíválják a hűtlenséget és hazugságot”. Ez másképpen azt jelenti, hogy a valótlan nyilatkozatot eleve rosszhiszeműnek, vétkeiségből fakadónak tekintik. Szerintünk azonban a kérdést még jobban meg kell közelíteni. Az aedilisi edictum a rabszolga-eladó deliktumaként kezeli az áru tulajdonságaira vonatkozó valótlan nyilatkozattétel tényét, mert az eladónak ismernie kell a maga áruját, s tudnia kell, melyek annak tulajdonságai, esetleg rejtett hibái.⁴⁴ Ez a megdönthetetlen vélelem objektíválja a valótlan nyilatkozatot a vétkeiség tekintetében. Ismerjük a jogalkotó római magistratusnak (praetor, aedilis curulis) azt a törekvését, hogy a formában — a jogrend megingathatatlanságába vetett néphit megszilárdítása céljából — erős konzervativizmust érvényesítsen.⁴⁵ Így elég kézenfekvőnek látszik a megoldás, hogy az edictum ezen deliktumkonstrukciója, mint előképre, a deliktuális területmérték-felelősség konstrukciójára vezethető vissza. A deliktumjelleg tehát keresetünknel is azt jelenti, hogy az a körülmény, hogy az eladó a vevő kárára hamis területmértéket adott meg, maga után vonja vétkeisége vélelmét, aminek alapja az, hogy az eladó köteles ismerni a saját dolgait, s így bármi valótlant állít, azoknak állítása csakis vétkeiségből fakadhat, s így kizárt annak a vizsgálata, vajjon nem jóhiszeműen állított-e valótlant. Ilyen értelemben kell értékelnünk az idevonatkozó összes, közvetlenül a keresetre vonatkozó forráshelyeket.⁴⁶ Egyébként a vélelmet látszik szerintünk feloldani az az interpolálnak tartott szöveg, amely Pomponiustól származik; e szerint:

„Tenetur (ex emto) venditor, etiamsi ignoraverit minorem fundi modum esse” (Dig. 19. 1. 6. pr.); —

E szöveg -- amelyben az actio emtore utalás a kompilatoroktól származik, de a tényállás félreérthetetlenül keresetünkre utal — már a klasszikus jogi felfogás légkörében keletkezett, ahol is az actio emti az eladóval szemben, az áru hibái kapcsán, az általánosabb irodalmi felfogás szerint csak tudatos meg-tévesztő (dolosus) magatartás esetében érvényesíthető,⁴⁷ s ennek ellentétéként tartja szükségesnek Pomponius keresetünk kapcsán rámutatni arra, hogy az eladó akár tudva adta meg a hamis területmértéket, akár nem, mindenképpen felelni fog. Mindez pedig szintén arra utal, hogy keresetünk, illetve a szóban-forgó igény eredettől fogva objektívtan deliktuális jellegű, mint ezt L e n e l⁴⁸ edictumrekonstrukciója meggyőzően bizonyítja,⁴⁹ s feltehetőleg az is marad mindaddig,⁵⁰ míg a mancipatio ügylete a gyakorlatból el nem tűnik.

Az eredetileg valamely legis actio, utóbb pedig az actio de modo agri által érvényesített „duplum” értelemszerűleg a hiányzó érték kétszeresét jelentette. Erre látszik utalni Paulus, midőn azt mondja: „in duplo eius, quod mentitus est, officio iudicis aestimatione facta convenitur” (Sent. 2. 17. 4.). A szorzandó érték alap tehát becslés útján állapított meg. De kérdés: minek a becslése útján? E tekintetben talán Paulusnak egy — a sabinuskommentárból származó — kijelentése adhat alapot az elindulásra.

„Si modus agri minor inveniatur, pro numero iugerum auctor obligatus est, quia ubi modus minor invenitur, non potest aestimari bonitas loci, qui non exstat. Sed non solum si modus agri totius minor est, agi cum venditore potest, sed etiam de partibus eius, ut puta si dictum est vineae iugera tot esse, vel oliveti et minus inveniatur: ideoque his casibus pro bonitate loci fiet aestimatio.” (Dig. 19. 1. 4. 1.)

A szöveg első fele arról szól, hogy ha az eladott telek mértéke kisebbnek bizonyul az ígértnél, az eladó a holdak számaért (pro numero iugerum) felelős, s egyben hozzáteszi azt is, hogy ilyenkor becslésnek nincs helye, mert nincs mit felbecsülni, hiszen a hiányzó holdak nem léteznek. Hogyan képzeltethető el ezek szerint becslési eljárás nélkül a hiányzó holdak értékének megállapítása? Nyilván számítás útján. Veszik a terület tekintetében valótlannul leírt telekért fizetett vételárat, azt elosztják a nuncupatióban jelzett iugerumok számával, s így megkapván egy iugerum értékét, kiszámítható annak a területnek értéke, amennyivel kevesebbnek bizonyult az ingatlan területe a földmérés alkalmával az ígért területmértéknél. Ezen összeg dupluma volt fizetendő nyilván már kezdettől fogva poena dupli címen; a „pro numero iugerum auctor obligatus est” kitétel u. i. másképpen nem magyarázható. Nézzük azonban a kitétel második mondatát:

E rész arról az esetről beszél, ha két ingatlant adnak el egy árért, s az egyik területmértéke nagyobbak bizonyul, mint az ígért telekmérték, a másiké azonban kisebbnek. A forráshely szerint ilyenkor is „agi cum venditore potest”, éspedig azért, mert az egy árért eladott két ingatlan egyikének területmértékét az eladó többre mondta, mint amennyi az a valóságban. E szabályt részletesebben fejti ki azután Paulus (Qu. lib. II.) a Dig. 19. 1. 42. keretében. Itt a klasszikus arról beszél, midőn valaki „uno pretio” ad el két ingatlant azzal, hogy az egyik 200 iugerumnyi területű, a másik pedig 100, a valóság azonban az, hogy az egyik 210, míg a másik 90, tehát az ingatlanok összterülete megegyezik, csupán elosztásukban van differencia. Paulus döntése itt Labeora támaszkodva:

„nec enim hic, quod amplius in modo invenitur quam alioquin dictum est, ad compendium venditoris, sed ad emptoris pertinet, et tunc tenetur venditor cum minor modus invenitur,”^{50a}

utalván itt mintegy a régebbi jogra, de mindjárt egy-két, uno pretio eladott statuliberről szóló analógia közbeiktatása után kijelenti, hogy:

„Sed rectius est in omnibus supra scriptis casibus lucrum cum damno compensari et si quid deest emptori sive pro modo, sive pro qualitate loci, hoc ei resarciri”.

Hayman⁵¹ ez utóbbi szöveg kapcsán rámutat arra, hogy az már csak azért is feltétlenül interpolált, mert a tényállás, amelyet tárgyal, az *actio de modo agri* tényállása. Így annak helyébe a kompilátorok — mint mindenütt — *actio empti* voltak kénytelenek beiktatni („nam et hic tenebitur ex empto actione”). Kifejti egyben azt is, hogy a statuliberek esetéből vett analógia is igazolja a hely interpoláltságát, hiszen ez az analógia csak akkor lett a szövegbe illeszthető, midőn az *actio de modo agri* már nem volt alkalmazható, s mindkét igény ugyanazzal a keresettel volt érvényesíthető. A szöveg interpoláltsága kapcsán mutat rá azután arra a körülményre is, hogy az utolsó mondatban szereplő „*compensatio lucri cum damno*” kitétel szintén a kompilátorok műve, minthogy ilyen művelet a klasszikus jog álláspontja szempontjából teljesen érthetetlennek látszik, főként pedig — s ezt bizvást hozzátehetjük — a régi civiljog szempontjából. Midőn tehát Paulus Labeora támaszkodva kijelenti, hogy két ingatlan *uno pretio* eladásánál az összmérték helyessége ellenére is perelhető az eladó, ha az egyik területének mértékét a valóságnál magasabban adja meg, s a vevő előnye az, ami a másik tételnél többletként jelentkezik: a klasszikus jog, s egyben a régi civiljog álláspontját juttatja kifejezésre. Eszerint ugyanis az *actio de modo agri* alapjául szolgáló tényállás *materialis* eleme az, hogy az eladó a telek mértékét a valóságnál magasabban jelölje meg. Mindebből pedig következik, hogy a *compensatio lucri et damni*ra utalás csak a kompilátorok által odafűzött toldat.

Visszatérve most a fentiekben idézett, s a hiányzó területmérték beclését tárgyzó forráshely második tételére (Dig. 19. 1. 4. 1.), abból az állapítható meg, hogy ha ilyen *uno pretio* való vételről van szó, s az egyik telek kisebbnek, a másik nagyobbknak bizonyul a mondottnál, és a vevő területmértékkeresetet emel az eladó ellen a kisebbnek bizonyuló telek vonatkozásában, itt lehetséges a föld minőségét értékelni, s így beclés útján (*pro bonitate loci fiet aestimatio*) lesz megállapítandó a hiányzó területmérték értéke. Természetesen természetesen következik ez az idézett forráshelyet részletesebben megvilágító paulusi példából, mely szerint:

„si duorum fundorum venditor separatim de modo cuiusque pronuntiauerit et ita utrumque uno pretio tradiderit...” (Dig. 19. 1. 42.).

Az adott forráshelyekből következik, hogy a Paulusnak tulajdonított azon kijelentés, mely szerint: „*in duplo eius, quod mentitus est, officio iudicis aestimatione facta convenitur*” (Sent. 2. 17. 4.) az ilyen kettős telekeladási esetekre vonatkozhatott, hiszen az egy telek eladásának esetében — mint a másik helyen (Dig. 19. 1. 4. 1.) szintén Paulus állapítja meg — „*non potest aestimari bonitas loci, qui non extat*”.

Kérdés azonban, hogy a kettős — *uno pretio* történő — telekeladásnál ez a beclési eljárás hogyan mehetett végbe. E kérdés megválaszolásánál az *actio de modo agri* céljának taglalásából kell kiindulnunk. Keresetünknek célja kettős: egyrészt megbüntetni a hamis adatot állító eladót, másrészt megtérítést biztosítani a vevőnek a hamis adat állítása folytán őt ért vagyoni érdeksérelemért. Az utóbbi célt szolgálja az, hogy a károsult vevő a hiányzó telekrész értékét kapja meg, az előbbit pedig az, hogy ezen értéket az eladónak kétszeresben kell megfizetnie a vevő részére. Az *actio de modo agri* tehát végeredményben *deliktualis* jellegű kártérítési kereset.

Keresetünk kártérítési jellege — ha az ősi civiljogban a poenalis oldal domborodott is ki (poena dupli) — sohasem lehetett vitás sem a praeklasz-szikus, sem a klasszikus korban, ha pedig, főleg utóbb ez a kártérítési oldal domborodott ki, nyilvánvalóan a hiányzó telekérték megállapítása, tehát a vevőt ért kár megbecsülése azon általános szabályok alapján kellett, hogy végbemenjen, amelyek az adás-vételi ügyleteknél a vevőt ért károk megállapításánál általában érvényesültek.

Az irodalomban általános az az álláspont, mely szerint a klasszikus korban még az a felfogás uralkodott, hogy a vételnél a vevő az áru hibáival kapcsolatban azon kárának megtérítését követelhetette *actio empti* útján, amelyet az eladó nyilatkozatának helyességében bízva (bizalmi kár = negatív interesse) szenvedett. Ez a gyakorlatban abban nyilvánult meg, hogy kimutatván a hibás áru drágán való megvételt, a vételár csökkentését, gyakorlatban: az esetleg kifizetett vételár egy részének visszafizetését követelhetette (főkövetelésként). Ezzel szemben a justinianusi joganyagban adatokat találunk arra, hogy a vevő hasonló körülmények között, ezen túlmenőleg olyan igényt érvényesít, amely részére azt az értéket biztosítja, amelyet egy hibátlan dolog szolgáltatása mellett kapott volna (teljesítési vagy pozitív interesse).³²

A fenti irodalmi álláspont mellett nyilvánvalónak látszik, hogy a hiányzó területrész értékének meghatározásánál egészen a pozitív interesse rendszerére való áttérésig a negatív interesse kiszámításának módszerével jártak el, hiszen a másik rendszer csak a justinianusi kodifikációban észlelhető. Nem kétséges ugyan, hogy a fentiekben az *actio empti*-vel érvényesíthető igény kapcsán megállapítandó károkról szoltunk, kétségtelen azonban az is, hogy az *actio de modo agri poenalis* szerkezete ellenére is vevői kártérítési kereset volt, s így az a kármegállapítási módszer, amely az *actio empti*-vel kapcsolatban először jelentkezett, nyilván a korábbi kártérítési jogra támaszkodik.

Ezek alapján talán jogosan tehetjük fel, hogy a kettős telekeladásnál a kisebbnek mutatkozó telekből hiányzó rész értékének megállapítása oly módon történt, hogy az *aestimatio* során azt nézték, hogy mennyi esett volna az *unum pretium*-ból az egyik telekre (pl. a szőlőskertre), ha az a mondott területmértéknek megfelelt volna, s most már a továbbiakban úgy jártak el, mint a Dig. 19. 1. 4. 1. első tételében jelzett esetben, amelyre Paulus azt mondja, hogy itt „*pro numero iugerum auctor obligatus est*”. Az *aestimatio* tehát csak a két ígért nagyságú telek vételárának az *unum pretium*-ból való elkülönítésénél jut szerephez. A vevő tehát annak duplumát kapja majd, amennyivel több vételárat fizetett annál, amennyit a kisebbnek bizonyuló telekért kellett volna fizetnie.

Paulus az idézett helyen „*bonitas loci*” *aestimatio*-járól beszél úgy az első, mint a második tételnél. E kifejezés nem utalhat másra, mint arra, hogy itt tekintet nélkül a két telek *unum pretium*-ára, becslési eljárással megállapították az egyik és másik telek minőségét, s ennek alapján az értéket (a forgalmi ár alapulvétele mellett), és ebből számították ki a hiányzó holdak értékét (pozitív interesse). Egyben tekintettel arra, hogy a justinianusi jog a *compensatio lucri et damni* elvét belevitte e téren is a kártérítési jogba, a mondottnál nagyobbak bizonyuló telek értéke is megállapítást nyervén, az ott többletként mutatkozó telekrész értéke kompenzálódott az itt hiányzó telekrész értékével.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a kérdéses Paulus-szöveg interpolált, amennyiben első mondatában szereplő „*bonitas loci*” és a másodikban található „*pro bonitate loci*” feltehetően kompilációs beszúrás eredménye. Az eredeti szöveg ezek szerint két szabályt tartalmazhatott a poena dupli összegének kiszámítására: az egy telek eladásával kapcsolatos szabályt, mely szerint a

vételár elosztandó az ígért iugerumok számával, s az így megállapítható egy iugerumra eső vételárrész ad alapot a hiányzó iugerumok értékének megállapítására — továbbá a kettős, uno pretio történő telekeladással kapcsolatos előírást, mely szerint aestimatio útján állapítandó meg, hogy mennyi eszék az unum pretiumból az ígértnél kisebbnek bizonyuló telekre, amikor is e vételárrész elosztandó az ígért holdak számával, s ezután az eljárás az előbbit követi.⁵³

III. Az eladói garanciastipulatio

A XII t. törvényt megelőző évtizedekben keletkezett és a törvényben rögzített telekmértékkereset mellett — mint említettük — e kor, nyilván azonban már csak a decemvirek fellépésétől kezdődően,⁵⁴ az áru fizikai hibáiért való eladói szavatosság biztosítására szolgáló eszköznek csupán az eladói garanciastipulatiokat ismerte el. Hogy ezek használata gyakori lehetett-e, vagy sem, az akkori ingóforgalom (állat- és rabszolgaforgalom) mértéke szabja meg, s a vételkötéssel kapcsolatos gyakorlat kikristályosodási folyamata. Tekintettel azonban a XII t. törvény korának naturálgazdálkodására, e fejlődési folyamat aránylag lassú lehetett. Kétségtelen azonban, hogy az i. e. II. században (Varro kora)⁵⁵ e stipulatio formulái már kifejeződtek, ami azok használatában meglehetősen multa utal. S hogy a gyakorlatban már ekkor mennyire kipróbáltak voltak e formulák, igazolja az a körülmény, hogy azok kb. azonos formában érvényesülnek még mintegy 300 év múlva is, mint azt az erdélyi táblák igazolják.⁵⁶

E stipulatio az áru fizikai hibáival kapcsolatban (az eladó garantálta az áru hibamentességét: „sanum esse”, rabszolgánál: „fugitivum non esse” stb.) alapot szolgáltatott a vevőnek arra, hogy azt az értékkülönbséget, amely a hibátlannak mondott áruért fizetett vételár és a valójában szolgáltatott hibás áru értéke közt mutatkozik, visszakövetelhesse. Hogy a stipulatio ily igényre alapot adott a vevőnek, bizonyítja Ulpianus sorai, aki — mintegy válaszul azoknak a doktriner módon bölcsekedőknek, akik arra hivatkoztak, hogy: az egész stipulatio felesleges, amennyiben a valóság az ígért állapotnak megfelel, ha pedig nem, akkor hiábavaló a garancia — kijelenti, hogy: „sed ego puto verius hanc stipulationem... utilem esse; hoc enim continere, quod interest horum quid esse, vel horum quid non esse”. (Dig. 21. 2. 31.).

Az áru fizikai hibáiért való ilyen természetű garanciának a megvalósítása azonban csakis akkor volt lehetséges, ha az eladó és a vevő erre nézve megállapodott. Ha azonban a vevő nem volt eléggé előrelátó, nem ismerte a jogszabályokat, s nem volt módja e tekintetben jogképzett emberektől tanácsot szerezni, avagy az eladó megtagadta a szavatosság elvállalását, a vevő részére a telekmértékkereset által biztosított garanciális védelmen kívül semmiféle védelem nem maradt a megvett áru rejtett fizikai hibáiból őt érő károk elhárítására.

IV. A fizikai hibákért való eladói szavatosság rendszerének jellegzetességei a XII t. törvény korában

A XII t. törvény korabeli eladói kellékszavatosság — a fentiekből kitűnőleg — részben feltétlen, részben feltételes. Feltétlen a telekeladással kapcsolatban tárgyalt esetben, feltételes a civiljogi forgalom más tárgyainak vételénél, t. i. csak úgy érvényesül, ha az eladó a hibamentességi garanciát kifejezetten elvállalja. A feltétlen szavatosság tehát minden körülmények

között érvényesül, de csak a legszűkebb körben: egyetlen dolog (telek) eladásánál, annak egyetlen fogyatékoságát illetően, a feltételes szavatosság viszont, bár tárgyilag tág körű, de csak esetleges, u. i. csak úgy lehet róla szó, ha a vevő minden jogsegély nélkül arra tudja készíteni az eladót, hogy garanciát vállaljon.

A feltétlen eladói szavatosság eredetileg valamely legis actio, majd az actio de modo agri keretében érvényesül. Ennek sajátosságai:

1. csak a telekeladásnál érvényesül, a hamis telekmérték megadása esetén, közvetlenül a mancipatio ügyletéből kifolyólag (ex lege mancipii);

2. e szavatosságnak poenalis jellege van, mert az eladó a vevő kárának (a hiányzó telekmérték értékének) kétszeresét tartozik megfizetni;

3. a valódinál magasabb telekmérték kinyilvánításának ténye az eladót önmagában vétkessé teszi; már maga ez a tény deliktum, s ehhez képest nem vizsgálható az, hogy az eladó vajjon szubjektíve jóhiszeműen, vagy rosszhiszeműen tett e tekintetben valótlan nyilatkozatot, mert — mint az aedilisi hibafelelősségnél is — megdönthetetlen vélelem szól amellett, hogy az eladó ismeri saját dolgait, s így a keresetnek deliktuális jellege a ténylegesen fennálló jóhiszeműség ellenére is vétkesnek bélyegzi az eladót, ha a valóságos telekmérték az ígerten alul marad;

4. a két teleknek egy összegben megjelölt vételárért való eladása esetében, ha a területmérték szerint külön-külön megjelölt telkek közül az egyik nagyobb területű a megadottnál, a másik pedig kisebb, a kisebbnek bizonyuló telekkel kapcsolatban a vevő a hiányzó telekmérték értékének kétszeresét követelheti, annak ellenére, hogy a másik telek mértéke meghaladja a megadottat; a másik teleknél mutatkozó területbeli többlet a vevő ingyenes haszna lesz, mert a beszámításnak helye nincs.

A feltételes eladói szavatosság sajátosságai:

1. a telekforgalomra a fenti vonatkozásban nem terjed ki, csupán a forgalom más tárgyaira (főleg rabszolgákra, állatokra);

2. miután az eladónak nem érdeke, hogy garanciát vállaljon az áru hibáiért, a garanciavállalás csak úgy következhet be, ha a vevő elég körültekintő, jogképzett, vagy pedig módja van megfelelő jogi tanácsot szerezni arra nézve, hogy mimódon biztosítsa magát az áruhibákból eredő károk ellen;

3. ha az eladó nem hajlandó az áru hibamentességéért, vagy esetleg bizonyos előnyös tulajdonságaiért stipulatio útján garanciát vállalni, a vevő erre őt semmiképpen nem fogja tudni kényszeríteni, mert e vonatkozásban semmiféle jogsegély nem áll rendelkezésére;

4. az eladó garanciavállalása esetén az ő felelőssége szerződéses, s nem deliktuális.

* * *

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a XII t. törvény korában az eladói kellékszavatossági rendszer kiépülésének kezdetén:

a telekvétel tekintetében a vevő privilegizált jogi helyzetet élvezett, amennyiben a telekvételnél a területmérték betartása tekintetében az eladót a vételből közvetlen eredő, feltétlen deliktuális szavatossági kötelezettség terhelte akkor is, ha jóhiszemű volt, s az i. t. érvényesülő szabályok a vevőnek mintegy nyereszkesedési lehetőséget is biztosítottak, amennyiben — eltekintve a kétszeresre menő kártérítési összegtől — a kettős telekvétel esetén a vevő részére ingyenes hasznoszerzés lehetősége is fennállott, a másik teleknél mutatkozó többlet terület megtartása folytán:

ezzel szemben a civilis forgalom más tárgyaira vonatkozó vételeknél nem állván fenn a közvetlenül az ügyleten alapuló eladói szavatosság, a vevő többé-kevésbé ki volt szolgáltatva a vétel realizálásánál az eladó kénye-kedvének, ha nem volt elég körültekintő, a forgalmi életben elég tapasztalattal, jogismerettel bíró, vagy ha nem volt módja jogképzett tanácsadókhöz fordulni, mert az eladó nem volt köteles garanciát vállalni az áru hibamentességéért, s ha vállalt is, felelőssége nem volt büntetőjogi, csak szerződéses.

A XII t. törvény korabeli forgalmi jog tehát a telekvételeknél a telek eladóját sújtotta, míg más vételeknél a jogképzetlen, műveletlen embereket, illetve azokat, akiknek nem volt módja jogi tanácsot szerezni.

E kirívó és materialiter ugyanazon ügylet szabályozásának keretén belül mutatkozó elvi ellentétek magyarázatát csak azok osztályokának felderítésével adhatjuk.

E probléma tisztázásánál két kérdés vetődik fel:

1. a társadalom mely osztályához tartoztak zömükben azok a telekeladók, akik az eladói szavatosság kialakulásának kezdetén ilyen súlyos joghátránnyal sújtattak, másrészt

2. mely osztályokból kerülhettek ki azok a vevők, akik egyéb javak vétele esetén nem voltak elég tájékozottak a vételi forgalom szabályai tekintetében, illetve nem volt módjuk — megfelelő jogsegély híján — arra készíteni az eladót, hogy részükre az áru hibamentességéért szavatosságot vállaljon.

Az első kérdés megvilágításánál látnunk kell azokat a gazdasági viszonyokat, amelyek azt a kort jellemezték, amelyben a telekeladó jogkörét a fent írt módon szabályozták. E korszak feltehetőleg az ú. n. királykor végének s a köztársasági kor elejének kezdetére esik. A királykor derekáig a két ellentétes érdekű szabad osztály — a patricius és plebejus osztály még nem állott egymással élesen szemben, hiszen a vagyoni különbségek nem voltak még kirívóak. Miután azonban Róma megindult a terjeszkedés útján, s a katonáskodás szükségessége mind erőteljesebb lett, a kisparaszt plebejusok sokkal jobban érezték a katonáskodás terheit, mint a nagyparaszt patriciusok, akiknek rabszolgájuk is volt, aki távollétükben a család többi tagjaival megmívelte a földet, míg a plebejusok földje a katonáskodás miatt sokszor parlagon maradt. A patriciusok és plebejusok közti küzdelem, amelyet Marx és Engels határozottan osztályharcnak neveznek,⁵⁷ már az i. e. VI. század végén megindul, s e küzdelem középpontja a két osztálynak a földért folytatott viaskodása. „Nagyon kevésbé kell ismerni pl. a római köztársaság történetét ahhoz, — mondja Marx —,⁵⁸ hogy a földtulajdon története e korszak titkos története.”

A katonáskodás alatt tönkrement plebejusok kölcsönöket voltak kénytelenek felvenni a patriciusoktól, hogy földjeik művelését a katonáskodásból való visszatértük után újból megkezdhessék. Az újabb katonáskodás azonban ismét lehetetlenné tette, hogy a föld megmívelését folytassák, s így a kölcsönöket es kamataikat is mind nehezebben tudták visszafizetni. A nemfizető adós viszont a hitelező hatalma alá kerülhetett, mert a — minden valószínűség szerint a XII t. törvényt megelőző — jog biztosította már a hitelezőnek az állami ellenőrzés melletti önhatalmú fogságbaejtés lehetőségét (manum iniicere) az adós személye felett azon célból, hogy a hitelező adósát megölje, vagy rabszolgaként eladja és a vételárból magát kielégítse.⁵⁹

A plebejus adósok száma nyilván egyre szaporodott, s mint Livius írja, a XII t. törvény meghozatalát évtizedekkel megelőző volszk háború előtt (Livius szerint i. e. 494-ben): „et civitas secum ipsa discors intestino in-

ter patres plebemque flagrabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum" (2. 23. 1.). Majd vázolja annak a tönkrement adósnak az esetét, aki: „Sabino bello ait se militatem quia propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore imperatum, aes alienum fecisse" (2. 23. 5.), azaz aki kis gazdaságának katonáskodása alatti elpusztulása miatt kénytelen volt kölcsönt felvenni. Ez a kölcsön azonban „cumulatum usuris primo se agro paterno avitoque exuisse" (u. ott 6.): tehát a kamatok által felszaporodva elvitte ősi földjét, hitelezője pedig elfogva őt, kényszermunkára fogta (ergastulum), s korbácsolással kényszerítette a munka végzésére (u. ott 7.)⁶⁰

E sors elkerülése végett a tönkrement plebejusok inkább meghozták azt az áldozatot, hogy utolsó vagyonukat, örökölt földeskéiket áruba bocsátották, lemondván arról, hogy valaha is újabb földet szerezhessenek.⁶¹

A földéhes patriciusok a megszorult plebejusoktól természetesen szívesen felvásárolták a földeket, hogy gazdaságuk legfontosabb alapját gyarapíthassák. Ezzel megindul az a földkoncentráció, amelyre élesen mutat rá Marx (a 367. évi földtörvényekkel foglalkozva), midőn azt írja: „Itt van előttünk a magántulajdon koncentralódása, amely Rómában igen hamar megjelent (bizonyíték rá a Licinius-féle földtörvény)...”⁶²

Ha pedig a XII t. törvény korában, illetve az azt megelőző félévszázad alatt — tehát az i. e. VI. század végétől — a patricius—plebejus osztályharcnak eredményeként az elszegényedett plebejusok kénytelenek voltak a földet, mint utolsó vagyonukat áruba bocsátani, hogy nyomasztó adósságterheiktől megszabaduljanak, önként adódik a megoldás arra a kérdésre, miért szabályozták a telek eladásánál a telek mértékéért való szavatosságot oly egyoldalúan, a vevő helyzetének privilegizálásával, az eladónak a vevővel szemben való teljes kiszolgáltatása mellett: mert a földek eladói ekkor túlnyomóan az elnyomott, minden vagyonukból kiforgatott plebejusok voltak, míg a földek felvásárlói az uralkodó osztály uzsorakölcsönökön meggazdagodott tagjai, a jogalkotó patriciusok közé tartoztak.

— Nézzük ezek után a második kérdést. A jogrend által ki nem kényszeríthető stipulációs garanciavállalás rendszere egyoldalúlag azokat a római lakosokat sújtotta, akiknek nem voltak kellő ismereteik a forgalmi életben, akik nem voltak jogképzettek, akik nem ismerték a jogszabályokat.

A XII t. törvény meghozatala előtt a jogszabályok ismerete a pontifexek titkos tudománya volt, s így a jogszabályok ismeretéhez nyilván csak azok juthattak, akik osztályhelyzetüknél fogva a pontifexekkel kapcsolatban állottak. Eppen ez a körülmény volt egyik indoka annak, hogy a plebs követelte az érvényben levő szokásjog közzétételét. A stipulatio útján való garanciavállalás lehetősége — a fent mondottak szerint — a decemvirek fellépésétől számítható. A jogszabályok közzététele most már megtörtént, de azok mikénti alkalmazásának (a stipulatio-formulák), valamint érvényesítésüknek módja (a legis actio szabályai) továbbra is az uralkodó osztály azon csoportjának titkos tudománya maradt, amelynek feladata volt a törvény tételeinek interpretatív továbbképzése. Ez a csoport pedig a pontifexek testülete volt.

Ilyen körülmények között a műveletlen plebejus — hiszen a pontifexek és a velük kapcsolatban álló körök patriciusi osztályból kerültek ki — aligha ismerhette annak módját, hogy az áru hibamentességét hogyan lehet biztosítani a maga számára; a stipulatio formák u. i. aligha lehettek ez időben közismertek, hiszen Varro még néhány évszázad múlva is szükségesnek tartja

a hosszú gyakorlatban egyébként már kijegecsedett, de nyilván még ekkor sem közismert formulákat a mezőgazdák figyelmébe ajánlani. (Lásd fentebb: I. fejezet.)

Míg azonban a jogképzetlen patriciusnak részben osztályhelyzetéből folyó, s a pontifexekhez vezető kapcsolatai, részben pedig anyagi helyzete folytán módja volt arra, hogy azoktól, mint az ú. n. köztársaságeleji jogtudomány művelőtől, megfelelő jogi tanácsokat kérjen, a szegény és műveletlen, jogképzettlen plebejusnak e két lehetőség közül egyik sem állott rendelkezésére.

A XII t. törvény, s az ezt közvetlenül követő korszakból nincsenek adataink arra nézve, hogy Rómában a jogi tanácsért honoráriumot kaptak volna a pontifexek, valamint általában a primitív jogtudomány művelői. Tudjuk azonban, hogy a jogászok egyik legfontosabb tevékenysége volt az ú. n. „cavere”, azaz a felek kioktatása a jogügyleti formulák tekintetében, s tudjuk azt is, hogy már az i. e. III. század végén törvény (lex Cincia) tiltja el a bizonyos mértéken felüli honoráriumok követelését, sőt visszakövetelési jogot is adott a túlzott honoráriumot fizető kliens részére.⁶³ S hogy ez a maximálás nem volt alaptalan, mutatja Cicero jogászai működésből szerzett hatalmas vagyona, valamint Hortensiusé is, s az a körülmény, hogy Claudius császár egy ügyben az igényelhető honoráriumot 10 000 sestertiusra maximálta, valamint az, hogy egy i. u. 58-ból származó senatusconsultum (Dig. 50. 13. 1. 10.) felújította a lex Cincia honorárium-visszakövetelés tárgyában alkotott szabályát.⁶⁴

Mindezekből valószínű, hogy a műveletlen és jogképzettlen plebejus, elsősorban osztályhelyzeténél fogva, hiányozván az összeköttetés, nem vehette igénybe a jogászok közreműködését, tanácsát vételei ügyletei kötésénél, másrészt nyilván anyagi helyzete sem engedte meg ezt, holott a jogászai segítség igénybevétele a patricius, s később általában a vagyonos réteg részére semmi-féle problémát nem jelenthetett.

Hátrányos volt azonban annak a vevőnek a helyzete is, aki a XII t. törvény korszakában — ha véletlenül ismerte is a hibamentesség biztosításának módját — nem tudta az eladót a garanciavállalásra rávenni. Az ingó áruforgalom legfontosabb tárgyai e korban, a paraszti Rómában természetesen az állatok, hiszen erre utal az a körülmény is, hogy a garanciavállalási formulák éppen ezekre nézve kristályosodtak ki először. A megszorult plebejus, aki kénytelen volt arra, hogy parlagon maradt földjének megművelésére uzorakamat mellett szerzett kölcsönpenzen (aes alienum) igásállatot vásároljon, avagy pedig egy kecskét vagy néhány juhot családja tejszükségletének biztosítására, rendszerint csak silányabb árut tudott venni a maga kevéske pénzéért. A silány áru eladója viszont (hacsak maga is megszorulva nem volt, ez azonban ritkábban fordult elő, hiszen a nagy állatállományok tulajdonosai, s így az állatok eladói is jobbadán a patriciusok voltak)⁶⁵ nem szívesen vállalt hibamentességi szavatosságot, hiszen feltehetőleg ismerte állapotát, s tudta, miért adja olyan olcsón, hogy a megszorult plebejus is megvehette. Az utóbbi pedig, miután feltétlenül szüksége volt az állatra, megvette ezt, ha az eladó nem volt is hajlandó hibamentességi garanciát vállalni érte, minthogy a drágábbat, amelynek eladásánál erre az eladó inkább hajlandó volt — hiszen nyilván szép, egészséges állatról volt szó —, nem tudta megvásárolni. A vagyonos ember tehát itt is előnyben volt, mert az általa kínált magasabb vételárért inkább megkívánhatta azt, hogy az eladó szavatosságot stipuláljon számára.

A jogképzetlen és rossz anyagi viszonyok között levő vevő tehát általában a szegény plebejus volt,

akinek terhére érvényesült az áru fizikai hibáiért való feltételes, a jog eszközeivel ki nem kényszeríthető szavatosság rendszere, míg azok, akik műveltségük vagy jogképzettségük folytán a jogszabályokat ismerték, illetve osztálykapcsolataik vagy honoráriumfizetési képességük útján jogtanácsokat szerezhettek, s a nagyobb vételár ígéretével inkább rá tudták venni az eladót a garanciavállalásra: az uralkodó osztály tagjai, a patriciusok voltak. A stipulatio garanciavállalás e rendszere fennmarad mindaddig, amíg a köztársaság korának derekán a curulis aedilisek annak elvi alapját Róma nagy rabszolgatartóinak érdekében meg nem bontják, s nem teszik szabállyá a rabszolgatartó társadalom legfontosabb ingó árujának, a rabszolgának piaci vételénél (ahol a vevők rendszeren a nagyobb rabszolgatartók) az ügyletből eredő hibamentességi szavatosságot.

A fentiekben elmondottak indokolják azt, miért alakult a fejlődés kezdeti fokán Rómában a fizikai hibákért való eladói szavatosság szerkezete a fent említett ellentétes két irányban.

JEGYZETEK

¹ Bechmann: Der Kauf nach gem. Recht. (I—III. k., 1876—1905.); Hanau-sek: Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Ware. (Berlin, I—II. k., 1883—84.); az interpolatorkritika terén jelentős Haymann: Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Kaufsache (Berlin, 1912.) és a kérdés részleteivel foglalkozó művek: Vincent-től (Le droit des Édils. Paris, 1922.), Senarclens-től (La date de l'édit des édiles. Rev. d'hist. d. dr. 1923.), Biondi-tól (Act. noxales. Cortona, 1925.) stb.

² Sztálin: A dialektikus és tört. materializmusról. (A len. kérd., Bp., 1950.) 651. l.

³ Marx—Engels: Vál. műv. (1949. I. k., 339. l.)

⁴ Sztálin: id. m., 651. l.

⁵ Monier (La garantie contre les vices cachés dans le vente romaine. Paris, 1930.) pl. határozottan feladatául tűzi ki vázolni: „l'évolution de la responsabilité du vendeur, en matière de vices cachés, depuis les origines jusqu'à Justinien, en recherchant, dans la mesure du possible, quelles sont les causes profondes des transformations qui se sont produites au cours des siècles” (Bev. X. l.), de ennek megvalósításánál csak eklektikusan jár el, midőn pl. csak az aedilisi hibafelelősség társadalmi gyökereit keresi. (29. l.)

⁶ Novickij—Peretyerszkij: Római jog. (Bpest. 1951.), 229. l.

⁷ Az eladó által tett ígéret kérdése kapcsán felmerül az a további kérdés, vajjon a nuncupatioban tett ígéretet kifejezetten maga az eladó tette-e meg élőszóval, vagy pedig — miután a mancipatio formalitásainak felépítéséből folyólag a vevő beszélt csak, azaz a szerző, s az eladó hallgatásával csupán jóváhagyta az előbbi által mondottakat — a vevő mondta-e el a vételtárgynak az eladó által nyilván már előbb tudomására hozott tulajdonságait, s az eladó ezen általa szolgáltatott adatokra vonatkozó kitételeket csupán helybenhagyta-e? Az irodalom inkább az utóbbi nézetet teszi magáévá, azonban — mint Kunkel (Jörs—Kunkel—Wenger: Röm. Privatrecht. Berlin, 1935, 94. l., 14. jegyz.) kifejti egyes forráshelyek alapján (Fest. p. 173. — Verro de l. lat. 6. 60. — Gai. 2. 104.) — a nuncupatio úgy a közjog, mint a magán- és szakráljog területén, úgy a forgalmi ügyleteknél, mint a testamentariusaknál gyakran az átruházó részéről történt, így tehát az árura vonatkozó ígéretek az átruházó által is megtehetőek voltak. E nézetet látszik alátámasztani szerintünk az a meggondolás is, mely szerint az átruházó hallgatóság szerepe az ilyen ígéretek kapcsán egyrészt gyakorlatiatlan megoldásnak látszik, másrészt pedig elég nehezen képzelhető el az, hogy az ősi formáljog az átruházó hallgatóságos magatartására poenalis felelősséget épített volna.

⁸ Monier: id. m., 6. és k. l.

⁹ Monier: id. m.: „Or, d'une part, Cicéron nous affirme que toute déclaration mensongère faite au cours de la mancipation, faisait encourir a l'aliénateur le peine du double; d'autre part, le fait que la phrase ou il nous indique le droit des XII

Tables, est intercalée entre deux phrases relatives aux vices des fonds de terre vendus, montre que la peine du double s'appliquait certainement aux déclarations mensongères de l'absence de certains vices." (7—8. l.)

¹⁰ Monier: id. m., 8. l.

¹¹ Haymann: Monier id. m. ismertetés a Zschft. der Savigny-Stiftung für Rechtsgesch. Rom. Abt. (továbbiakban: SZ.) 51. k., 1931. évf. 475. l.

¹² Girard: Man. 558. l., 5. jegyz.

¹³ Girard: Manuel élémentaire de droit romain. (Paris, 1901, 3. kiad.) 558. l. 5. jegyz. Lásd még ugyanígy: Haymann: (Haftung). 1. l.

¹⁴ Pernice: Labeo. (Halle. 1892.) III. k., 1., 120. l. „Freilich muss man annehmen, dass Cicero ungenau berichtet, oder besser, dass er rhetorisch den Mund etwas zu voll genommen hat.”

¹⁵ Monier (id. m., 7. l.): „Ciceron' était un jurisconsulte, il connaissait à merveille la loi des XII Tables: nous préférons croire, ce qu'il nous dit.”

¹⁶ Pernice: id. m., u. ott.

¹⁷ Haymann: Ism. Monier művéről SZ. 51. k., 475. l. — Haymann maga is rámutat arra, hogy Cicero a kérdéses szövegrész megalkotásánál nem lehetett pontos.

¹⁸ Haymann: Haftung. 46—47—1. — Álláspontjának alátámasztására felhasználja Modestinus megállapítását a veteres nézete tekintetében, mely szerint az előző a mancipioban tett ígéret alapján felelt az esetben: „servitutes si quae debentur, debebuntur” az eltitkolt szolgálmakért is (Dig. 19. 1. 39.) — 47. l., 1. jegyz.

¹⁹ Juhokra: Varro de r. rust. 2. 2. 5., kecskékre: 2. 3. 5., sertésekre: 2. 4. 4.

²⁰ Boves domitare: u. ott, 2. 5. 10., rabszolgákra: 2. 10. 5.

²¹ Dig. 21. 2. 75. (Venuleius.)

²² Pernice: id. m., III. k., 115. l. Az „actio de modo agri” elnevezés csak a praetori idők produktuma (Voigt: XII Tafeln. II. k., Leipzig, 1883, 475. l.).

²³ Monier: id. m., 6. l. hivatkozik e tekintetben egy Gajustól származó töredékre, mely szerint a XII t. törvényben „in mancipationibus — (interpolálva: in traditionibus) rerum quodcumque pactum sit id valere manifestissimum est” (Dig. 2. 14. 48.). A mancipatio tartalmának azonban ilyen mérvű általánosító kötelező hatályt tulajdonítani, mint Monier kívánja, még e kitételből kiindulva sem lehet, lévén u. i. ezen kitétel meglehetősen szűk, nem kifejező, eltekintve attól, hogy ennek elfogadása felborítaná — mint arra Girard rámutat (Man. 286. l., 3. jz.) — a római szerződési rendszer (így pl. az innominat szerződések rendszerének) történetéről szerzett eddigi ismereteket.

²⁴ Wlassak az ósrómai öröklési jogról szóló tanulmányában (Stud. zum altröm. Erb- und Vermaechtnisrecht Wien—Leipzig, 1933.) szemléltetően fejti ki, hogy az aprómarha, általában a nyájban legeltetett állat vált előbb az élők közt, majd halál esetére szabad forgalom tárgyává, mint pecuniaris vagyon, mint a pater-familias „sua res”-e, míg a familiaris vagyon tárgya (általában egybeesik a res mancipivel) csak később; a XII t. törvény idejében azonban a végrendeleti jog már mindkét kategóriára fennáll, tehát azok lényegében szabad forgalom tárgyát képezik, halál esetére is. (3—38. l.)

²⁵ Már a magyar irodalomban is felveti a kérdést Farkas (A római jog történelme. Kolozsvár, 1892, I. k., 190. l. s. köv.), hogy vajjon a res mancipi kategóriája csak a fenti javakra korlátozódott-e, Wlassak (id. m., 36. l.) pedig gondolkodtatónan fejti ki, miszerint lehetetlennek látszik annak feltevése, hogy a római jogban másképpen kategorizálták volna a parasztbirtok földjét és élő felszerelését, mint annak holt felszerelését. Véleményünk szerint feltehető — s erre alapot adnak bizonyos forráshelyek, amelyek más tárgyak mancipatiojáról is említést tesznek, mint az ulpianusi felsorolás (Fragm. 19. l.), Plinius (Hist. nat. 9. 35. 58. 60.) és Tacitus (Ann. 1. 73.) — miszerint a parasztgazdaság holt felszerelése, amennyiben az élővel együtt került átruházásra, illetve a telekkel együtt, szintén res mancipi lehetett.

²⁶ Engels: A család... (Marx—Engels: Vál. Műv. Szikra, 1949.) II. k., 213. l. — Festus (ep. p. 89.); Wlassak: id. m., 30. l.; Mitteis: Röm. Priv. r. München—Leipzig, 1935, I. k.) 79. l.

²⁷ Varro: 1. l. — 5. 92.

²⁸ Wlassak: id. m., 27. l. — Sohm: Inst. (München—Leipzig. 1919.), 46. l.

²⁹ Kübler: Gesch. d. röm. Rechts. (Leipzig, 1925.) 11. l. — Livius szerint i. e. 495-ben 21 kerületre osztották Róma területét, ami már feltétlenül egy jelentős földfelosztásra látszik utalni, amely így ez időpontot megelőzően kellett, hogy végbemenjen.

³⁰ Paulus a „stipulatio” szót a stipulus (erős) szóból származtatja, ami a megerősítésre (esetleg fogadással, esküvel való megerősítésre) utalhat. Szakrális eredetét hangoztatja Danz (D. sakr. Schutz im r. Rechtsverkehr. 1857., 102. l.), s az újabb irodalomban Leifer (D. Herkunft von sponsio und stip. — Bull. d. Ist. d. dir. rom. Nouv. Ser. III. 1936/37. 163. és k. l.)

³¹ Elég általánosan elfogadott nézet, hogy a „sponsio” szó a görög „spendein” (ívásáldozatot bemutatni) szóból ered (Leifer: id. m., 163. l. — Wenger: SZ. 30. k., 1910, 411. l.), márpedig — mint arra Mitteis (Röm. Privatrecht. Leipzig, 1908, 266. l.) rámutat: a stipulatio lényegében eredeti formájában azonos a sponsioval („Stipulation, oder genauer gesagt die Sponsion”). — Nem tartja kizártnak a stipulatio szakrális eredetét Novickij sem (Novickij—Peretyerszkij: id. m., 253. l.).

³² Kaser: Die Gesch. der Patronatsgewalt über Freigelassene. (SZ. 58. k., 1938.) 89. és köv. l. és Der Inhalt der patria potestas. (SZ. 58. k., 1938.) 76. és köv. l.

³³ A rabszolga manumissioja — mint Kaser kifejti (Patr. 91. és k. l.) — a szakráljog szerint feltehetőleg olyan hatályú volt, hogy a manumissor szakrális fidesére volt bízva, hogy a szabadságot attól visszavonni nem fogja; erre látszik visszautalni a XII t. törvény „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto” kitétele, mely szerint a fidest megszegő patronust a szakráljog sújtja. Livius (2. 5. 9. és 10.) utal arra, hogy a manum. vindicta a köztársaság első évében nyert alkalmazást. Ez a körülmény már viszont azt jelenti, hogy a felszabadítás világi hatályt nyert, s a szabadság visszavonása világi törvényszegést jelent. Ha tehát Livius tudósítása hiteles, úgy a köztársaság első évében megtörtént a manumissio recepciója a világi jogba. Ami a patria potestast illeti, e téren a recepció sokkal hosszabb folyamatot jelentett — mondja Kaser (P. pot. 76. l.) — mert ez ez intézmény tisztán világivá csak a principatus kezdetén vált, a XII t. törvény azonban már egy irányban korlátozza a korábban csak a szakráljog által rendezett atyai hatalmat, tudniillik a családgyermek háromszoros — atyai hatalom megszűnését maga után vonó — eladása tekintetében. Az említett recepcionális folyamat tehát a XII t. törvényt megelőzőleg kellett, hogy meginduljon.

³⁴ Mitteis: Röm. Pr. R. (Leipzig, 1908.) I. 266. l. — Sohm—Mitteis—Wenger: Institutionen. (München, 1913.) 62—63. l.

³⁵ Meylan: Acceptilation et paiement. (Lausanne, 1934, 24. l.) szerint: a sponsor e legis actio megalkotása előtt kezes lehetett, s csak azután valóságos adós. Gaius (4. 95.) alapján az is feltehető, hogy a sponsio (stipulatio)-ból származó követelések a legis actio sacramento in personam formájában voltak érvényesíthetők.

³⁶ Marton: A római magánjog elemeinek tankönyve, (Debrecen, 1928.) 92. l.

³⁷ Thormann (Die doppelte Ursprung der Mancipatio. München, 1943, 155. és köv. l.): tagadja az állatoknak csereeszköz-, értékmérőként való szereplését (Viehgeld), s azokat inkább csak a csere leggyakoribb tárgyainak tekinti.

³⁸ Pernice (id. m., III. köt., 115. l., 3. jegyz.) szerint: nem valószínű, hogy a két kereset a nuncupatioan mondottakra támaszkodott, hanem sokkal hihetőbb, hogy csupán magára a mancipatio tényére. Ezt a nézetet azonban, főképpen az actio de modo agri nézve alig oszthatjuk (hasonlóan Bechmann I. 98. és 109. l.), hiszen itt a területmértéket — amely utóbb hamisnak bizonyult — pontosan meg kellett adni, s ez a megjelölés a nuncupatioan ment végbe. De ellentmond Pernice megállapításának Cicero (de off. 3. 16. 65.) „quae essent lingua nuncupata” kitétele is.

³⁹ Bechmann: id. m., I. k., 248. l.

⁴⁰ Lenel: Quellenforschungen in den Edictskommentaren. (SZ. 3. k., 1882. „Zur actio de modo agri.”) 191. l.

⁴¹ Girard: Textes de droit romain. (Paris, 1923.) 390. l., 1. jegyz.

⁴² Monier: id. m., 8. l.

⁴³ Pernice: id. m., III. 117. l.

⁴⁴ Lásd Ciceronál: „Qui enim scire debuit de sanitate de fuga, de furtis — (t. i. servi) — praestat edicto aedilium” (De off. 3. 17. 71.) — „Diese hatten — mondja Schwind (Röm. Recht. Wien, 1950, 318. l.) az aedilisi keresetekkel kapcsolatban — zunächst den Charakter von Deliktsklagen, da der Verkäufer, der seine Ware kennen musste, und ihre Mängel nicht angezeigt hatte, als schuldig befunden wurde.”

⁴⁵ Novickij—Peretyerszkij: id. m., 8. l.

⁴⁶ E vétkekességet juttatja kifejezésre elsősorban Cicero (de off. 3. 16. 65.), midőn a hamis nyilatkozat mellett a „reticentia”-ról szól, ami magában foglalja természetesen a vétkes magatartást. Így értendők Paulus kitételei, melyek szerint: „de modo agri, cum a venditore emptor deceptus est” (Sent. 1., 19. l.), s „quis de modo mentiatu”.

⁴⁷ A Pomponius után élt Ulpianus még elég bizonytalanul mondja ki, hogy ha az eladó az eladott rabszolgá tulajdonságai tekintetében jóhiszeműen valótlan állít, vele szemben actio emti emelhető. („Quid tamen, si ignoravit quidem furem esse, asseveravit autem bonae frugi et fidum, et caro vendidit? Videamus, an ex emto teneatur; et putem teneri”. — Dig. 19. 1. 13. 3.)

⁴⁸ Lenel: Quellenforschung, (SZ. 3. k., 1882.) 191. l.

⁴⁹ Lenel az első (Das Ed. Perpetuum. Leipzig, 1907, 189. l.), aki kihámozva az interpolált szövegekből a keresetünkre történő utalásokat az a. d. m. agrit felveszi edictum-rekonstrukciójába a szolgalmi keresetek után és a civiljogi kárkeresetek előtt.

⁵⁰ Lenel (Quellenforsch. SZ. 3. k., 1882., 196. l.) ugyan lehetségesnek tartja, hogy a kereset deliktuális jellegét már Ulpianus idején elvesztette, de bizonyítékai alig meggyőzőek e tekintetben.

^{50a} Az „et tunc” kitétellel kezdődő részt interpolatio eredményének tekinti Beseler (Beiträge zur Kritik d. röm. Rechtsquellen. III. k., 62. l.), ez azonban nem változtat az interpolálatlan szövegrész értelmén, s így fenti megállapításainkon sem.

⁵¹ Haymann: Haftung. 13—14. l. — E hely interpoláltságára egyébként már az első interpolációkutatók (Cujacius és Faber) rámutattak, valamint az újabb irodalomban Partsch (SZ. 33. k., 1912, 601. l.), Pringsheim (Festschft. Lenel. 260. l.), Biondi (La compensazione. Cortona, 1927, 272. l.) stb.

⁵² A kérdés eldöntésével megfelelő interpolatiokritika mellett Haymann (Haft. 61. és k. l.) foglalkozott a Dig. 19. 1. 13. pr. szövege kapcsán. E forráshely megtárgyalást nyert még egy ízben Haymann (Haftung für unmittelbaren und mittelbaren Schaden beim Kauf. St. Bonf. Milano. II. k., 1930, 443—444. l. jz.), valamint Fraenkel (Julian—Ulpian über die Haft. SZ. 44. k., 1924, 527. l. és k.), Beseler (Einz. Stellen. SZ. 47. k., 1927, 367. l.), Kunkel (D. 19. 1. 13. pr. SZ. 46. k., 1926, 286. k. l.) és Flume (Zum röm. Kaufrecht. SZ. 54. k., 1934, 328. és k. l.) által.

⁵³ A régi civiljognak itt kifejezésre jutó azon elvét, hogy a telekeladó minden körülmények közt felel a Mancipatioan ígért területértéért, támasztják alá Paulus (Dig. 18. 6. 7. 1.) és Ulpianus (19. 1. 13. 14.) sorai. Ezekből kitűnően — mint Haymann kiderítette (Haft. 15. és k. l.) — ha az eladó a telek területét a valóságnál nagyobbban mondja, akkor is felel ezért ex lege Mancipii, ha a telek a vétel realizálásig alluvio folytán a mondott mértékre növekedett. Ez esetben a növedék a vevő ingyenes haszna lesz. (Azért azonban természetesen nem felel az eladó, ha a telek utóbb elöntés folytán a vétel realizálásáig megkisebbedik.)

⁵⁴ Lásd az I. fejezet vonatkozó részét.

⁵⁵ Lásd a 19. 20. jegyzeteket.

⁵⁶ A táblák u. i. 139-ből és 142-ből valók. (Bruns: Fontes. VI. kiad., 288. l.)

⁵⁷ Marx—Engels: Kommunista Kiáltvány. (Bp., Szikra, 1949.) 29. l.

⁵⁸ Marx: A tőke (Bp., Szikra, 1948.) I. k., 93. l.

⁵⁹ Marton: id. m., (VI. kiad.), 110. és k. l.

⁶⁰ „Fremebant — mondja Livius (2. 23. 2.) — se foris pro libertate et imperio dimicantes domi a civibus captos et oppressos esse, tutiorem in bello quam in pace et inter hostes quam cives libertatem plebis esse.” (Kiemelés P. E.) Kétségtelen ugyan, hogy Livius előtt a régmúlt események előadásánál néha „az érdekes előadás” fontosabb volt, mint a történelmi valóság (Maskin: Az ókori Róma története. Bp., 1951, 17. l.), s ehhez képest kell értékelnünk azokat a liviusi szöveghelyeket, ahol egyes emberek szájába valóságos orációkat ad, mint pl. a fent idézett helyen is, a hitelezője által megkínzott plebejus esetében. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a Livius által, a fenti fejezetben (2. 23.), a plebejusok kamatrabslolgásáról mondtak fedik a történelmi valóságot, hiszen ezt igazolja az a körülmény, hogy a plebs osztályharcának eredményeként a patriciusok kénytelenek voltak a XII t. törvényben a kamatszedésnek törvényes korlátot emelni (Tac. Ann. 6. 16.).

⁶¹ „Viele dieser ruinierten Bauern — mondja Bloch (Soziale Kämpfe in alten Rom. Leipzig, 1908, 32. l.) — sich schliesslich auf ihrer Scholle nicht mehr halten konnten und sie um ein Geringes an den patrizischen Nachbar verkaufen mussten.”

⁶² Marx—Engels archivum. I. k., Moszkva, 1930, 255. l. (orosz.) — K u c z y r s k i: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. (Berlin, 1949.) I. k., 87. l. — Ugyancsak e koncentrációs folyamatra mutat rá Maskin (id. m., 108. l.).

⁶³ Személyi: Ügyvédi problémák az ókorban. (Bp., 1933.) 10. l.

⁶⁴ Személyi: id. m., 10. l.

⁶⁵ Maskin: id. m., 79. l.

SCHULTHEISZ EMIL

egyetemi tanár,
a jogi tudományok kandidátusa

Néhány új szempont a büntetőjogban

I. Az elkövető társadalmi veszélyességének kérdéséhez

Újtípusú büntetőjogunk a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességét a bűncselekmény legfontosabb alapvető ismérvévé nyilvánította.¹ Ehhez képest minden bűncselekmény törvényi tényállása is a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző mozzanatok szövedéke. Az elkövető veszélyességét karakterizáló mozzanatok közé tartoznak az egyébként a veszélyességtől elkülönülő bűncselekményi ismérvet alkotó, bűnösséggel vonatkozásban álló körülmények is, mint amelyek egyúttal ugyancsak fontos adalékokat szolgáltatnak az elkövető társadalmi veszélyességének képezéséhez.

A bűncselekmények törvényi tényállásainak áttanulmányozása során azonban azt látjuk, hogy azok a bűnösségre utaló ismérvektől eltekintve, általában olyan elemekből tevődnek össze, amelyek a cselekmény társadalmi veszélyességét jelzik. A törvényi tényállásokban tehát a bűnösség körébe tartozó momentumok kivételével alig fordulnak elő az elkövető társadalmi veszélyességével közvetlen kapcsolatban levő elemek. Jóformán két kezünkön megszámolhatjuk azokat a törvényi tényállásokat, amelyeknek elemei közt a cselekmény motívuma, továbbá az elkövető és nem a cselekmény társadalmi veszélyességére mutató célzat, az elkövető előélete vagy veszélyességének tünetét képező más körülmény elemként szerephez jutnak. Első tekintetre tehát úgy tűnhetné fel, mintha az előbb említett tétel, vagyis az, hogy minden bűncselekmény törvényi tényállása a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző mozzanatok szövedéke, nélkülöznél a kellő szabatosságot, mintha ehelyett azt kellene mondanunk, hogy a törvényi tényállás általában a cselekmény társadalmi veszélyességét és az elkövető bűnösségét jellemző momentumok foglalata.

A törvényi tényállásokba való elmélyedés, azoknak beható vizsgálata mégis mindenkit meggyőzhet tételünk helyességéről. Persze nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy egy pillanatig sem állítottuk, hogy a mozzanat (momentum) egyértelmű lenne a törvényi tényállási elemmel. Azokat a mozzanatok, amelyek az elkövető sajátos veszélyességét mutatják és amelyekből mint mozaikkövekből tevődik össze a hűtlenség tettesének, a gyújtogatónak, az okirathamisítónak stb.-nek sajátos, specifikus veszélyességét tükröző kép, jórészt ki kell olvasnunk, a törvényi tényállásokból, mint amelyekben benne rejlenek. A szóbanforgó mozzanatok tehát általában a jogtudósok és a jogalkalmazók felszínre kell hoznia és ez a törvényi tényállások gondos elemzését, elmélyülő kutatást feltételez.²

Hadd soroljunk fel idevonatkozóan néhány példát. A hűtlenség elkövetőjét az jellemzi, hogy magatartásában ellenforradalmi célzat vezet. A gyűj-

totható sajátos veszélyessége abban áll, hogy aljas indokból (népellenes érzületből, vagy bosszúból, avagy irigységből stb.-ből) cselekszik és avégből, hogy alantas, erkölcsileg megvetendő érzelmeit vagy törekvéseit kiélhesse, a legnagyobb kíméletlenséget tanúsítja meg nem határozható számú emberek vagy felmérhetetlen értékű vagyon iránt. Az erőszakos nemi közösiség tette a cselekményének motívumául szolgáló féktelen nemi vágy kielégítése érdekében olyan eszközökhöz folyamodik, amelyek különös brutalitását, durvaságát árulják el. A magánokirathamításban e cselekmény tettesének alatomossága és hazug természete jut kifejezésre. A sikkasztó a beléje helyezett bizalommal él vissza és hűtlenné válik megbízója iránt.

Mindezek, mint már mondtuk, csak kiragadott példák. De ismételtlen nyomatekosen hangsúlyoznunk kell, hogy nincsen olyan törvényi tényállás, amelynek méhében ne találók meg azokat a mozzanatok, amelyek világot vetnek arra, miben áll az illető törvényi tényállást megvalósító cselekmény tettesének, tehát a társadalmi tulajdon fosztogatójának, a tolvajnak, a csalónak stb.-nek sajátos veszélyessége.

Hogy a törvényi tényállásoknak vannak rejtett mozzanatai is, korántsem új felfedezés. Ilyenekről eddig is beszélt már a büntetőjogtudomány. De egyfelől ezeket a mozzanatok csak egyes bűncselekmények törvényi tényállásainál ismerte fel, nem pedig minden törvényi tényállásnál, másfelől nem hozta azokat vonatkozásba az elkövető társadalmi veszélyességével.

A törvényi tényállások közt előfordulnak olyanok is, amelyeknél az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző és a törvényi tényállások analizálása útján feltárt mozzanatok nem minden esetben fognak in concreto fennforogni, csak a cselekmények túlnyomó többségében, azaz a tipikus esetekben. Így pl. a BHÖ. 442. pontja úgy írja körül a sikkasztást, hogy azt az is elkövetheti, aki nem jogszerűen, tehát nem megbízás útján jutott az idegen ingó dolog birtokába. Vagy a gyújtogatás nem fakad mindig aljas indokból. Megtörtént már, hogy a tettes elkeseredésében, szerelmi bánatában oly módon kísérelt meg öngyilkosságot, hogy magára gyújtotta házát. Ezekben az esetekben a bűncselekményt meg kell állapítani, annak ellenére, hogy a tettes tekintetében a kérdéses cselekmény elkövetőjére általában jellemző sajátos veszélyességi ismérvek hiányzanak. A törvényhozó ellenben akkor, amikor a törvényi tényállást meghatározza, valamint amikor a törvényi tényálláshoz kapcsolódó büntető szankciót megállapítja, magától értetődően mindig a tipikus esetet tartja szem előtt.

Az adott eset körülményei azonban még más szempontból is jelentősek a felvetett kérdés vonatkozásában. Ugyanis még azoknál a törvényi tényállásoknál is, amelyeket kimerítő cselekmény tettese szükségképpen, tehát minden esetben magán viseli a veszélyességnek a törvényi tényállásból felszínre hozott sajátos vonásait, a konkrét ügyben felmerülő súlyosító és enyhítő körülmények az elkövető veszélyességét az imént említett vonások érintetlenül hagyása mellett fokozhatják, illetőleg csökkenthetik és így a veszélyességről alkotott képet részleteiben módosíthatják.

Abból, hogy minden bűncselekmény törvényi tényállása a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző mozzanatok szövedéke, nagyjelentőségű gyakorlati következmények folynak. E pillanatban még az összes következményeket át sem tudjuk tekinteni és így csupán egyeseknek bemutatására szorítkozhatunk. Ezek pedig az alábbiak:

1. Vannak büntetőtörvényeinkben olyan szakaszok, amelyeknél a jogalkalmazók előtt minduntalan felmerül az a probléma, hogy vajjon a jogalkotó két vagy több egymástól merőben különálló bűncselekményt írt-e körül bennük, vagy csupán egy és ugyanazon bűncselekmény különböző vég-

hezviteli változatait határozta-e meg? Ilyen szempontból különösen azok a szakaszok okozhatnak komoly fejtörést, amelyek több pontra tagolt részletezést tartalmaznak. A kérdés helyes eldöntése a törvényi tényállás elemeinek értelmezése alapján sokszor teljességgel lehetetlen. Így a jogszabály szövegének elolvasása után legalábbis kétséges, hogy pl. a BHÖ.-nek a pénzhamisításról szóló 280. pontja négy önálló bűncselekményt foglal-e magában, vagy csupán egyet és nem könnyebb a helyzet a BHÖ.-nek a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményekről intézkedő 270. pontja a) és b) alpontja tekintetében sem. A felmerülő kérdés megoldását azonban nem egy esetben éppen a törvényi tényállásokban rejlő és az elkövető sajátos veszélyességét megvilágító mozzanatok fogják lehetővé tenni. Ezeknek a momentumoknak a segítségével az imént példaként felhozott cselekményeknél is egyszerűen megfejtethető a talány. A BHÖ. 280. pontjában részletezett cselekmények mindegyikében a tettesnek ugyanazon jellemtulajdonságai manifesztálódnak. Nem így a BHÖ. 270. pontjánál. Ez utóbbi pont b) alpontjában körülírt bűncselekményben, szemben az a) alpont szerinti cselekménnyel, a tettes hazug, képmutató egyénisége tükröződik. A mondottak konklúziója tehát kézenfekvő: a BHÖ. 280. pontja egyetlen egy bűncselekményt, a 270. pontjának a) és b) alpontja pedig két bűncselekményt határoz meg.

2. A büntetőjogtudományban közelismerésre igényt tartó elv az, hogy közvetett tettes, továbbá társtettes csak az lehet, akinek személyéhez mindazok a tulajdonságok vagy körülmények fűződnek, amelyeket a jog a bűncselekmény (önálló és közvetlen) tettesétől megkíván. Ez az elv az előadottak után immár azt jelenti, hogy ily személyes tulajdonságokon ezentúl az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző azokat a mozzanatokat is érteni kell, amelyek valamely törvényi tényállásban szükségképpen benne rejlenek. Ennek a nézetnek az elvetése, tehát az eddigi gyakorlat további fenntartása azt vonná maga után, hogy egy-egy törvényi tényállás körébe a közvetett tettesség, illetőleg társtettesség örve alatt olyan cselekményeket is bele kellene szorítanunk tettesi cselekményekként, amelyeket a jogalkotó nem kívánt ilyenekként tekinteni. Ezzel pedig ellentétbe jutnánk a dolgozó nép akaratával és megsértenők a szocialista törvényesség elvét. Különös fontossággal bír a most kifejtett szempont azoknál a bűncselekményeknél, amelyeknek megvalósítása két összekapcsolt véghezviteli magatartás kifejtését feltételezi, amelyeknél tehát az elkövetési tevékenységek egyikét fizikailag olyan személy is véghezviheti, aki nélküli a tettesnek a törvényi tényállásban benne rejlő specifikus veszélyességi mozzanatait. Már mondtuk volt, hogy csak egy példát említsünk, hogy az erőszakos nemi közösülés tettesének sajátos veszélyessége abban áll, hogy cselekményét a féktelen nemi vágy motiválja és hogy e vágy kielégítése végett olyan eszközökhöz folyamodik, amelyek különös durvaságáról tesznek tanúbizonyságot. Nem lehet vitás, hogy aki pusztán a kényszerítő eszközt, az erőszakot vagy a fenyegetést alkalmazza avégett, hogy ismerőse a nemi közösülést végrehajtassa, nem mint társtettes, hanem csupán, mint bűnsegéd vonható felelősségre és hogy tettesség címén kizárólag a közösülő egyén büntethető.

3. Az egység, illetőleg többség kérdésének eldöntésénél is más elveknek kell érvényesülniök ezentúl. Ha igaz az, aminthogy igaz, hogy minden bűncselekmény törvényi tényállása a cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző mozzanatok szövedéke, akkor minden olyan esetben, amidőn valamely cselekmény egyidejűleg két vagy több törvényi tényállás kereteibe is beleillik, csak akkor vehető fel egység, ha a találkozó törvényi tényállások egyike a cselekménynek és az elkövetőnek társadalmi veszélyességét kimerítően értékeli. Ez pedig a bennünket foglalkoztató probléma szempontjára

ból azt jelenti, hogy ha pl. az egy cselekvéssel megvalósított két törvényi tényállás közül az egyikben akár kifejezetten, akár hallgatólagosan az elkövető társadalmi veszélyességét jellemző olyan sajátos ismérv is fellelhető, amely a másikban nincsen meg, a halmazatot abban az esetben is meg kell állapítani, ha egyébként, tehát ettől a mozzanattól eltekintve az e mozzanatot nem tartalmazó törvényi tényállás konzumálná, felemésztené a másik törvényi tényállást. Ellenkező esetben, vagyis a halmazatnak ilyenkor történő mellőzése esetén az elkövető társadalmi veszélyessége kellő értékelés nélkül maradna.

A magyar judikatúra az egység és többség körében mindezekig nem méltányolta az elkövető társadalmi veszélyességével közvetlen vonatkozásban levő törvényi tényállási mozzanatok. Így válik érthetővé az, hogy pl. akkor, ha a hűtlen kezelési fogalmi körébe beleillő cselekmény egyidejűleg a csalás törvényi tényállását is kimerítette, csupán egység fennforgását látta és a hűtlen kezelés megállapítását mellőzte. Ennek a bírói állásfoglalásnak következtében a hűtlen kezelés tettesének veszélyességére annyira jellemző körülmény: a bizalommal való visszaélés és a megbízó iránti hűség köteletségének megszegése, ami a csalónak nem sajátossága, megfelelő értékelésben nem részesülhetett. A most mondottak szem előtt tartásával kell eldönteni a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelme tekintetében a BHÖ. 230. pontjában részletezett cselekményeknek a 231. pontban meghatározott és a hűtlen kezeléssel rokon cselekményhez való viszonyát is.

Vagy hogy még egy másik példával is éljünk, tegyük vizsgálat tárgyává a Ktbt. 75. §-ának a 74. § (2) bekezdéséhez való viszonyát. A 75. § szerint „azt a katonát, aki alárendeltjét részrehajlásból a többiekhez képest előnyösebb vagy hátrányosabb bánásmódban részesíti, előjárói hatalommal való visszaélés büntette miatt 6 hónapig, súlyos esetben pedig 1 évig terjedhető börtönnel kell büntetni”. A 74. § (2) bekezdése értelmében pedig „azt a katonát, aki alárendeltjével jogellenesen testi vagy lelki gyötrelmet okozó cselekvést végeztet, előjárói hatalommal való visszaélés büntette miatt 3 évig, súlyos esetben 5 évig terjedhető börtönnel kell büntetni”. Tegyük fel, hogy a részrehajlásból fakadó bánásmód éppen testi gyötrelmet okozó cselekvések végeztetésében állott, ilyenkor felmerül a kérdés, hogy lehet-e a 75. § alá eső bűncselekményt figyelmen kívül hagyni és a vádlottat kizárólag a lényegesen súlyosabb büntetés alá eső visszaélésért felelősségre vonni? A válasz kézenfekvő: semmi esetre sem. A halmazat elvetése révén a 75. §-ban körülírt bűncselekmény motívuma, a tettes sajátos veszélyességére mutató részrehajlás, kellő értékelés nélkül maradna.

4. Az előjáróban említett tételnek végezetül a büntetés kiszabás területén is éreztetnie kell hatását. Az egyes bűncselekmények törvényi tényállásaihoz fűzött büntetési tételek meghatározásánál — mint tudjuk — a jogalkotó mindig figyelemmel van a tettes társadalmi veszélyességére jellegzetes mozzanatokra is, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy azok a törvényi tényállás kifejezett vagy csak benne rejlő momentumai-e, továbbá az utóbbiaknál tekintet nélkül arra, hogy azok szükségképpen, vagy csak tipikus velejárói-e a törvényi tényállás megvalósításának. Ennek a figyelembevételnek magától értetődő folyománya, hogy a bíróságnak enyhítő körülményként kell mérlegelnie azt, ha a bűncselekmény tettesénél az ily deliktum tettesének veszélyességére tipikus mozzanat az adott esetben nem forog fenn, vagy ha az e körbe eső vagy a bűncselekmény tettesénél szükségképpen meglévő veszélyességi ismérv a bűnrészeseknél in concreto hiányzik. Ne feledjük, hogy a bűnrészesek a Btá. értelmében a tettesekre mérvadó törvényi büntetések alá esnek, márpedig ezek a közreműködők és közülük élsősorban a bűnsegédek, gyakran különbözik a tettesekre jellemző és a törvényi tényállásból kiolvasható sajátos

veszélyességi ismérveket. A csaláshoz kapcsolódó bűnsegéd általában nem jár el körmönfontan, az erőszakos nemi közösülés előmozdítóját nem a féktelen nemi vágy ösztönzi a cselekvésre, a sikkasztáshoz járuló bűnsegélyben többnyire nem nyilvánul meg az azt kifejtő egyének a bizalommal való visszaélése stb. Nyilvánvaló, hogy az ilyen egyénekre nem alkalmazható ugyanaz a mérték, mint amelyet a jogalkotó azoknak szánt, akiknél a szóbanforgó veszélyességi ismérvek megvannak.

II. Az elkövetési magatartás

A bűncselekmény elkövetési magatartása tekintetében a büntetőjogtudomány művelői egyöntetűen azt tanítják, hogy vannak bűncselekmények, amelyek kizárólag tevékenységgel, tehát pozitív magatartással valósíthatók meg (pl. a pénzhamisítás), vannak, amelyek csak mulasztással realizálhatók (pl. a feljelentés elmulasztása vagy a sérülés, avagy baleset áldozatának nyújtandó segítség elmulasztása) és végül vannak olyan bűncselekmények is, amelyeknél az elkövetési magatartás tevésével vagy mulasztással egyaránt kifejtendő (ide tartozik a deliktumoknak túlnyomó többsége).

A törvényi tényállások beható tanulmányozása azonban ahhoz a felismeréshez juttat, hogy az imént ismertetett és megdönthetetlennek tartott felosztás szűkkörű és így kiegészítésre szorul. Előfordulnak ugyanis, ha nem is nagy számban, olyan bűncselekmények, amelyeknek elkövetési magatartása tevési és mulasztási mozzanatokból összefonódó cselekvőségben is állhat. Erre nézve például szolgálunk: a munkának késedelmes vagy hiányos végzésével megvalósított passzív szabotázs (l. a BHÖ. 238. pontjának a) alpontját), a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények közül a termény- vagy termékészletnek hiányos bejelentéssel történt eltitkolása (l. a BHÖ. 269. pontjának c) alpontját), a lényeges körülmény elhallgatásával véghezvitt hamis tanúzás, vagy a BHÖ. 145. pontja alá eső közokirathamisításnak az a változata, amidőn az okiratot kiállító közhivatalnok az okirathibából egyes tételeket kihagy. Mindezekben az esetekben a pusztán mulasztás épp oly kevésbé valósíthatja meg a bűncselekményt, mint a pusztán tevékenység. E kétféle magatartásnak tehát mindenképpen össze kell kapcsolódnia egymással.

A bűncselekmények szóbanforgó csoportja a továbbiakban két kategóriára bontható. Az egyik kategóriába azok tartoznak, amelyeknél a döntő, a szembe-tűnő alkatelem a mulasztási mozzanat. A másik kategóriát azok alkotják, amelyeknél a súly a tevési mozzanaton van. Az előbbieket ommisszív, az utóbbiak kommisszív jellegűek az elkövetési magatartás vegyes természetűe ellenére is. Így a passzív szabotázs, valamint a közellátás érdekét veszélyeztető említett bűncselekmény ommisszív, a hamis tanúzás és az okirathamisítás kommisszív.

III. A bűnösség új alakja

Népi demokráciánk jogrendszerében egy új típusú büntetellel találkozunk, az ellenőrzés elmulasztásával.

Az ellenőrzés a szocializmus, de a kommunizmus építésének a szakaszában is különös jelentőséggel bír. Lenin és Sztálin nem egy ízben hívta fel fontosságára a figyelmet. Behatóan foglalkozott az ellenőrzés kérdésével az MDP II. pártkongresszusa is. Ugyancsak nagy jelentőséget tulajdonított az ellenőrzés megjavításának G. M. Malenkov elvtárs is az SZKP XIX. kongresszusán tartott előadói beszédében. Mindez a büntetőjog elméleti művelőire is azt a feladatot rója, hogy az ellenőrzés elmulasztásának bűncselekménnyé nyilvánított eseteit fokozott mértékben tanulmányozzák.

Ezúttal az ellenőrzés elmulasztásának csupán egyetlen kérdését tesszük vizsgálat tárgyává, közelebbről azt, hogy miként alakul a bűnösség a szóbanforgó bűncselekmény tekintetében.

Az ellenőrzés elmulasztása néhány helyen szerepel jogrendszerünkben. Így a BHÖ. 276. pontjának (2) bekezdése értelmében „Ha az árdrágító visszaélést vagy közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményt üzem vagy vállalat alkalmazottja vagy megbízott alkalmaztatása, illetőleg megbízatása körében követte el és a felügyelet vagy ellenőrzés gyakorlásában akár szándékos, akár gondatlan mulasztás állapítható meg, a felügyeletre vagy ellenőrzésre köteles személy, ilyen személy hiányában pedig a vállalat tulajdonosa vagy felelős vezetője, illetőleg a megbízó, öt évig terjedhető börtönnel büntetendő...”. A tervbűncselekmények viszonylatában pedig a BHÖ. 251. pontja arról intézkedik, hogy „Ha a jelen fejezetben meghatározott bűncselekményt hatóság, hivatal, intézet, vállalat, üzem vagy egyéb intézmény alkalmazottja alkalmaztatása, illetőleg megbízott megbízatása körében követte el és a felügyelet vagy ellenőrzés gyakorlásában akár szándékos, akár gondatlan mulasztás állapítható meg, a felügyeletre vagy ellenőrzésre köteles személy, illetőleg a megbízó, a 237. és 238. pontokban meghatározott büntettek, úgyszintén a 245. pont (2)—(4) bekezdése szerint minősülő büntettek esetében három évig, egyébként pedig egy évig terjedhető börtönnel büntetendő”. Végül a devizagazdálkodás szabályait sértő bűncselekményeket meghatározó 1950. évi 30. sz. tvr. 62. §-ának (2) bekezdése kimondja, hogy „Ha a jelen rendelet szerint három évig terjedhető börtönnél súlyosabban büntetendő cselekményt a vállalat alkalmazottja alkalmaztatása, illetőleg megbízott megbízatása körében követte el és a felügyelet vagy ellenőrzés gyakorlásában akár szándékos, akár gondatlan mulasztás állapítható meg, a felügyeletre vagy ellenőrzésre kötelezett személyt, illetőleg a megbízót büntett miatt két évig terjedhető börtönnel kell büntetni”.

E bűncselekmények jogi természetének vizsgálatánál első tekintetre úgy tűnik fel, mintha a büntetendőség alapja a felügyelet, illetőleg az ellenőrzés elmulasztása lenne. Ha azonban csakugyan ez lett volna a jogalkotó álláspontja is, akkor nehezen lenne érthető az, hogy miért büntetik a szóbanforgó mulasztást csupán abban az esetben, ha azzal okozati összefüggésben árdrágító visszaélést, a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményt, tervbűncselekményt, vagy a devizagazdálkodás szabályait sértő súlyosabb bűncselekményt vittek véghez. Ennélfogva nem lehet vitás, hogy a felügyelet, illetőleg az ellenőrzés elmulasztása magában véve épp oly kevésbé érdekli a büntetőjogot, mint amilyen kevésbé érdekli azt általában az egyébként „bűnsegélyt” képező magatartás olyankor, ha nincsen tettesi cselekmény. A felügyelet, illetőleg ellenőrzés elmulasztásának büntetés alá helyezését tehát ugyanazon körülmény indokolta, mint amely a bűnsegély poenalizálásának motívumául szolgált, vagyis az, hogy a mulasztó előmozdította, megkönnyítette, elősegítette az idézett rendelkezésekben említett bűncselekmények valamelyikének elkövetését. A felelősségrevonás tulajdonképpeni alapja ezek szerint a mulasztónak az utóbbi bűncselekményekben való közreműködése.

Ennek megállapítása után magától értetődően afelé a kérdés felé fordul a kutató érdeklődése, hogy van-e és ha igen, milyen pszichikai kapcsolat van a mulasztó és az általa előmozdított bűncselekmény közt? Annyi bizonyos, hogy a mulasztó szándéka az utóbbi bűncselekmény előmozdítására nem terjedhet ki, mert ha ez a szándéka fennállott, nem az ellenőrzés elmulasztását, hanem a célbavett bűncselekményhez járuló és az ellenőrzés elmulasztásánál súlyosabb büntetés alá eső bűnsegélyt kell a mulasztó terhére írni. Már a gondatlanság tekintetében nem ilyen egyszerű a helyzet. Ha azonban figyelembe

vesszük azt, hogy a bűnösségnek ez az alakja csak az esetben forog fenn, ha az elkövető kellő gondosság mellett előre láthatta volna, hogy a valóban véghezvitt bűncselekményt mulasztásával előmozdítja, hogy ez a bűncselekmény az ő közreműködésével tényleg be fog következni, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy ilyen előreláthatóság a gyakorlatban alig fordulhat elő. Alig képzelhető, hogy a felügyeletet vagy ellenőrzést bűnösen elmulasztó személy kellő gondosság mellett számolhatott volna azzal, hogy éppen a tényleg véghezvitt árdrágító visszaélést vagy éppen a tényleg végrehajtott szabotázszt fogja elősegíteni. Ha pedig ez alig merülhet fel, akkor az sem lehet vitás, hogy nem ez a változat lebegett a jogalkotó szeme előtt akkor, amikor a fentebb idézett rendelkezéseket megkonstruálta.

Minthogy a mulasztót az általa előmozdított bűncselekmény tekintetében szándék nem térhelheti, gondatlansága pedig sem a luxuria, sem a negligentia alakjában nem lehet aktuális, az előadottakból a büntetőjogban kialakult elvek alapján azt a következtetést kellene levonnunk, hogy a megbeszélés tárgyává tett rendelkezésekkel a tárgyi felelősségnek egy különleges formája vonult be a büntetőjogba. Ez a következtetés azonban szöges ellentétben állana a szocialista büntetőjognak azzal az alapvető tételével, hogy bűnösség nélkül nincsen büntetőjogi felelősség.

A bűnösség — így tanítja a szovjet büntetőjogtudomány — az elkövetőnek a cselekménnyel való olyan pszichikai kapcsolata, amely miatt a társadalomra veszélyes cselekmény neki felróható.

Vajjon az a körülmény, hogy a mulasztó általában nem láthatja előre, hogy az általa tényleg előmozdított bűncselekmény be fog következni, eo ipso kizárja a közte és az ímént említett bűncselekmény közti mindennemű más pszichikai kapcsolatot is? Amint nyomban látni fogjuk, nem.

A felügyelet, illetőleg ellenőrzés egyik rendeltetése — és ez köztudomású — az, hogy elejét vegye különböző bűncselekmények elkövetésének. Az e kötelezéseket elmulasztó egyén tehát olyan helyzetet teremt, amely megkönnyíti a bűncselekmények elkövetését, így az idézett jogszabályokban említett bűncselekményeket is. Éppen ez a hatás az, amiben objektív szempontból a felügyeletet, illetőleg ellenőrzést elmulasztó egyénnek többször említett előmozdító ténykedése áll. Ebből pedig az következik, hogy aki a felügyeletet, illetőleg ellenőrzést szándékosan vagy gondatlanul elmulasztja és ezzel elhanyagolja azt a gondosságot, amelyet neki egyebek közt a jogszabályok által távoltartani szándékoltt bűncselekmények megakadályozása végett is ki kellett volna fejtenie, mindig, mégpedig még gondatlan mulasztás esetén is, előre láthatta volna, hogy bűncselekmények és így olyanok is, mint amelyek közé a lényeg végrehajtott deliktum tartozik, mulasztása révén, annak segítségével be következhetnek. Tehát, hogy félreértés ne essék, még egyszer hangsúlyozzuk, hogy azt, hogy a valóban elkövetett bűncselekmény fog be következni, a mulasztó általában nem láthatja előre, de azt már igen, hogy ilyen bűncselekmények általában bekövetkezhetnek, hogy ilyen bűncselekmények elkövetését magatartása előmozdítja. Az ilyen pszichikai kapcsolat esetén pedig a mulasztó felelősségrevonása már nem nyugszik tárgyi alapon. Az ilyen pszichikai kapcsolat már kellő indok arra, hogy az előmozdítás a mulasztó szemére vessék, annak ellenére, hogy a szóbanlevő kapcsolat nem illeszthető bele az ismert bűnösségi alakzatok egyikének keretei közé sem.

Talán nem téves az a megállapításunk, hogy itt a bűnösségnek egy új formájával állunk szemben, amelyet egy rég feledésbe merült, de más értelemben használt elnevezés felélesztésével határozatlan gondatlanságnak, culpa indeterminata-nak nevezhetünk.

IV. A bűnösség alakulása a célzat által jellemzett bűncselekményeknél

A burzsoa büntetőjogi irodalomban sohasem tekintették kétségesnek azt, hogy mindazok a bűncselekmények, amelyeknek törvényi tényállási elemei közt a célzat is szerepel, kizárólag egyenes szándékkal, *dolus directus*-szal hajthatók végre. M. E. Mayer, aki a burzsoa büntetőjogászok előtt ma is elismert tekintély, 1923-ban megjelent tankönyvében még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy alig képzelhető, hogy az említett egyhangú megállapítás valaha is kétségesse válhatnék. Ez a feltevés azonban merőben téves. Legújabb kutatásaink ugyanis arról győztek meg, hogy bár a legtöbb célzat által jellemzett bűncselekmény esetleges szándékkal vagy gondatlanul valóban nem valósítható meg, vannak ezen szabály alól kivételek is. Elég talán, ha e tekintetben az árdragító visszaélésnek arra az esetére utalunk, amelyet az követ el, „aki az árucikket továbbeladás céljából a legmagasabb árnál magasabb áron vásárolja”. Nem kétséges, hogy ezt a cselekményt esetleges szándékkal, sőt gondatlanul is véghez lehet vinni. Hiszen a bűncselekmény már akkor is létrejött, ha a tettes nem tudta, hogy a hatóság által megszabott árnál magasabb áron vásárolt, feltéve, hogy ezt a körülményt kellő gondosság mellett tudhatta volna.

A kérdés most már az, hogy min fordul meg a különbség a csupán egyenes szándékkal és a más módon is elkövethető célzatos bűncselekmények közt. Nézetünk szerint azon, hogy a bűncselekmény törvényi tényállásában említett célzatnak az ugyancsak a törvényi tényállásban szereplő elkövetési magatartás útján történő megvalósítása szükségképpen megkívánja-e azt, hogy a törvényi tényállás összes ismérvei fennforogjanak, illetőleg létrejöjjenek vagy sem. Ha igen, úgy csak az egyenes szándék juthat szerephez, ellenkező esetben az ennél csekélyebb fokú bűnösség is elegendő.³

Illusztráljuk a mondottakat is példával. A BHÖ. 447. pontja szerinti csalás törvényi tényállását vizsgálva: az elkövető jogtalan vagyoni hasznot tévedésbe ejtéssel vagy tévedésben tartással csak abban az esetben szerezhethet, ha másnak vagyoni kárt okozott, ellenben a továbbeladás célját egy árucikket vásárló egyén akkor is valóra válthatja, ha az árucikket nem a maximális árnál magasabb áron vásárolta. Mindebből az következik, hogy szemben az árdragító visszaélés szóbanforgó fajával, a csalás kizárólag egyenes szándékkal vihető véghez.

A mondottakból világosan következik, hogy miért valósítható meg a társadalmi tulajdon elleni lopás gondatlanul is abban az esetben, ha a tettes nem tudta, de kellő gondosság mellett tudhatta volna, hogy az elvett dolog társadalmi tulajdonban van.

Végül hangsúlyoznunk kell azt, hogy az előadottak szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a célzat a törvényi tényállásnak kifejezett vagy csupán szükségképpen rejtett mozzanata-e.

JEGYZETEK

¹ A cselekmény és az elkövető társadalmi veszélyessége fogalmának a kifejtését ezúttal mellőzzük. Erre vonatkozó álláspontunkat kifejtettük „A büntetés kiszabása” című, 1953-ban megjelent monográfiában.

² V. I. Kurljandszkij szovjet jogtudós is utal „A bűncselekmény tényálladékaról szóló tanítás egyes kérdései a szovjet büntetőjog elméletében” c. tanulmányában arra, hogy vannak a törvényi tényállásnak olyan ismérvei is, amelyeket „a törvény egyenes útmutatása hiányában... az elmélet és a gyakorlat — a tételes törvényi szabály értelmének és céljának megfelelően — határoz meg”. (Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 2. évf., 4. sz., 198. old.)

³ Kádár Miklósnak „A tervgazdálkodás védelmének egyes büntetőjogi kérdései Sztálin elvtárs közgazdasági tanulmányának tükrében” című munkájában kifejezésre juttatott nézetétől eltérően az az álláspontunk, hogy ez olyan törvényi tényállások, amelyekben elemként a célzat is szerepel, gondatlan cselekménnyel csak akkor valósíthatók meg, ha a célzat a gondatlanság ellenére is fennforog.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó		3
Bónis György:	Egy Jagelló-kori magyar jogász. (Petróczi Hen- czelfi István)	5
Buza László:	A non-intervenció elvének szocialista és imperialista koncepciója	25
	I. Az intervenció fogalma	25
	II. Az intervenció fogalma az imperialista államok gyá- korlatában és a burzsoa nemzetközi jogban	27
	III. Az intervenció fogalma a szocialista államok gyakorla- tában és a szocialista nemzetközi jogban.	40
Horváth Róbert:	Marx a statisztikai tudomány alapjainak megteremtője	47
Martonyi János:	A vezetés, irányítás és koordináció kér- dései az oktatásügyi igazgatásban	63
	I. Alapfogalmak	63
	II. Az oktatásügyi igazgatás feladata a szocialista állam- ban; szerveinek sajátos volta	64
	III. A vezetés és a koordináció kérdései az egyes tanintéze- teken belül	69
	IV. Az oktatásügyi igazgatási szervezet átfogó irányításának egyes kérdései	75
Móra Mihály:	A per létrejöttének kérdése a burzsoa pol- gári perrendtartás szerint	97
Perbíró József:	A munkajogviszony tárgya s ennek elhatá- rolása a munkajogviszony tartalmától és céljától	98
	I. Társadalmi viszonyok, munkaviszonyok, munkajog, a szocialista munkajogviszony ismérvei	99
	II. A munkajogviszonyt a munkán alapuló polgári jogi jogviszonyoktól elhatároló lényeges ismérvek	101
	III. A munkajogviszony fajtái és jellege	102
	IV. A munkajogviszony elemei	102
	V. A munkajogviszony tartalmára és tárgyára vonatkozó burzsoa nézetek és bírálatuk	103
	VI. A szocialista jogi irodalom néhány képviselőjének né- zete a jogviszony tartalmáról és tárgyáról	105
	VII. Álláspontunk és a kérdés gyakorlati jelentősége	109
Pólay Elemér:	Az eladói kellékszavatosság szabályozásá- nak első megjelenése a római jogban	115
	I. Az eladói kellékszavatosság első szabályozásának idő- pontja a római jogban	116
	II. Az actio de modo agri	123
	III. Az eladói garanciestipulatio	128
	IV. A fizikai hibákért való eladói szavatosság rendszerének jellegzetességei a XII t. törvény korában	128

Schultheisz Emil: Néhány új szempont a büntetőjogban — —	137
I. Az elkövető társadalmi veszélyességének kérdéséhez —	137
II. Az elkövetési magatartás — — — — —	141
III. A bűnösség új alakja — — — — —	141
IV. A bűnösség alakulása a célzat által jellemzett bűn- cselekményeknél — — — — —	144

B 183240

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat vezérigazgatója

Műszaki vezető : Horváth János

A kézirat nyomdába érkezett : 1953. XI. 24. Megjelenés : 1953. XII. 28. Példányszám : 2000

Terjedelem : 13 (A/5) ív

Készült linószedésről, ives magasnyomással a MNOSz 5601-50Á és MNOSz 5602-50Á szabványok szerint